

ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ՆԵՐԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրությունը հասել է ակնառու նվաճումների: Տարիների ընթացքում հայերենի կառուցվածքի վերաբերյալ լույս են տեսել բազմաթիվ աշխատություններ: Այնուհանդերձ դեռ կան որոշ հարցեր, որոնք համակողմանիորեն չեն լուսաբանվել և, ավելին, գիտական շրջաններում առաջ են բերում տարակարծություններ: Դրանցից է միավորյալ նախադասության ըմբռնումը: Միավորյալ նախադասությունը բարդ համադասական կապակցության մի տարատեսակն է, նրա ինքնատիպ դրսևորումներից մեկը և ուրույն տեղ է գրավում շարահյուսական համակարգում: Չնայած դրան՝ այս կառույցի վերաբերյալ առ այսօր չի գրվել մի ամփոփ աշխատություն, և նրա մասին տարբեր ուսումնասիրություններում ասվածը առանձին դիտողություններից ու սահմանումներից այն կողմ չի անցել: Միավորյալ նախադասության դնահատման հարցում եղած տարակարծությունների պատճառները երկու կարգի են՝ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ: Ընդամիս, օբյեկտիվ պատճառ է միավորյալ նախադասության հարաբերակցությունը մի կողմից՝ բաղմակի անդամներով (ենթականերով, լրացումներով) պարզ նախադասությանը, մյուս կողմից՝ բարդ նախադասության մյուս տեսակներին:

Միավորյալ նախադասության վերաբերյալ կարծիքների տարբերության սուբյեկտիվ պատճառներից նշելի են հատկապես երկուսը: Նախ՝ լեզվաբանները, առաջնորդվելով տեսական տարբեր սկզբունքներով, շարահյուսական այդ կառույցին մոտեցել են տարբեր հայեցակետերից: Երկրորդ՝ միավորյալ նախադասությունը հայերենում (և ոչ միայն հայերենում) առանձին ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Բացի այդ, շատերն այդ հարցին անդրադառնալիս հիմնվել են արմատավորված այս կամ այն տեսակետի, այլ ոչ թե լեզվական փաստերի համակողմանի ուսումնասիրության վրա: Եվ այդ ամենի արդյունքն այն է եղել, որ ոմանք միավորյալ են դիտել բաղմակի թե՛ գլխավոր և թե՛ երկրորդա-

կան անդամներով կազմված նախադասութիւնները, ուրիշները՝ միայն բազմակի գլխավոր անդամներով նախադասութիւնները և այլն: Կամ՝ լեզվաբանների մի մասը միավորյալ նախադասութիւնը պարզ է համարել, մյուս մասը՝ բարդ համադասական, ուրիշները՝ միջակա օղակ պարզ և բարդ նախադասութիւնների միջև և այլն:

Նշեցինք, որ միավորյալ նախադասութեան մասին ասվածը դասագրքային սահմանումներից ու գիտական աշխատութիւններում համառոտ մեկնաբանութիւններից այն կողմ չի անցել և, բնականաբար, հետո է այդ կաղապարի ամբողջական ու սպառել բնութագրումը լինելուց: Դասական և ժամանակակից լեզվաբաններն ու մեթոդիստները պարզապես իրենց առջև խնդիր չեն դրել համակողմանիորեն հետազոտել այս կառուցը: Ուստի հրապարակի վրա եղած գրականութեան մեջ, նախ, հստակ չեն այս նախադասութեան սահմանները, և, երկրորդ, խոսվում է միայն երկկազմ միավորյալ նախադասութեան՝ մեկ կամ մեկից ավելի ենթականերով ու բաղմակի ստորոգյալներով կազմված լինելու մասին: Եվ, իրոք, լեզվական հարուստ փաստերի հիման վրա չեն լուսաբանվել միավորյալ նախադասութեան կառուցվածքային ու իմաստային առանձնահատկութիւնները: Շարահյուսական հարաբերութիւնների քննութիւնը չի մասնավորվել միավորյալ նախադասութեան վրա: Վերջինիս մի տարատեսակը՝ միակազմ միավորյալ նախադասութիւնը, համարյա ամբողջութեամբ դուրս է մնացել քննութիւնից: Չի բացահայտվել նաև միավորյալ նախադասութեան որոշ դրսևորումների ոճական նշանակութիւնը: Այլ կերպ ասած՝ միավորյալ նախադասութիւնը դեռ բաղմակողմանիորեն լուսաբանված չէ: Մինչդեռ այս կաղապարի ուսումնասիրութիւնն ունի տեսական ու գործնական կարևոր նշանակութիւն: Դա անհրաժեշտ է թե՛ հարցի մասնավոր քննութեան և թե՛ ժամանակակից հայերենի (և ոչ միայն հայերենի) քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրութիւնը ամբողջացնելու առումով, որով և պայմանավորված է սույն աշխատութեան այժմեականութիւնը: Մենք ձեռնամուխ ենք եղել միավորյալ նախադասութեան ուսումնասիրութեանը՝ նպատակ ունենալով հետախույզութեամբ նրա կառուցվածքի ըմբռնման հարցում, քննել նրա, որպես բարդ համադասական նախադասութեան մի տարատեսակի, քերականական-կառուցվածքային, իմաստային-նրբերանգային ու գործառական-ոճական առանձնահատկութիւնները:

Ուսումնասիրութիւնը բաղկացած է հինգ գլխից: «Միավորյալ նախադասութիւնը քերականագիտական մտքի գնահատմամբ» խորագիրը կրող առաջին գլխում պատմական ակնարկով ուրվագծել ենք միավորյալ նախադասութեան ըմբռնումը քերականագիտութեան պատմութեան մեջ՝ անդրադառնալով հայ, ռուս, նաև եվրոպական քերականագիտութեան մեջ

միավորյալ նախադասության մասին եղած տեսակետներին: Ակնհայտ է, որ հայ և ռուս քերականագիտության մեջ միավորյալ նախադասության մասին արտահայտված կարծիքների միջև կան զգալի ընդհանրություններ և որոշ տարբերություններ: Ընդհանրությունները հիմնականում պայմանավորված են մի կողմից՝ լեզվական միենույն իրականության մասին հայ և ռուս քերականների ըմբռնման ընդհանրությամբ, մյուս կողմից՝ տվյալ հարցում հայ լեզվաբանական մտքի վրա ռուս քերականագիտության ունեցած ազդեցությամբ: Ակներև է, որ միավորյալ նախադասության կաղապարը թեև տարածված է եղել գրաբարում, միջին հայերենում, բարբառներում, մեր գրական լեզվի երկու տարբերակներում, այնուհանդերձ նրա ճանաչման և ուսումնասիրության հիմքերը դրվել են միայն XIX դարի կեսերին՝ աշխարհաբարի նշանավոր քերական Ստ. Պալասանյանի կողմից:

Երկրորդ գլխում աշխատել ենք հիմնավորել բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի գերադաս անդամներով միավորյալ նախադասության՝ բարդ համադասական կապակցություն լինելը, ճշգրտել նրա տեղը շարահյուսական համակարգում՝ ընդհանուր գծերով ներկայացնելով նրա կառուցվածքային յուրահատկությունները: Միավորյալ նախադասությունը մենք համարում ենք բարդ համադասական նախադասություն նրանում համադասական հարաբերությամբ կապված մեկից ավելի ստորոգումներ լինելու պատճառով: Ավելի կոնկրետ՝ այն բարդ համադասական կապակցության մի տարատեսակն է: Ակնհայտ է, որ համադասական նախադասության բաղադրիչներն ունենում են կամ ընդհանուր ենթակա, կամ էլ տարբեր ենթականեր: Ըստ այդ հատկանշի բարդ համադասական նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) ընդհանուր ենթակայով (ենթականերով) բարդ համադասական կամ միավորյալ նախադասություններ և բ) տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասություններ: Այս դասակարգումը մի կողմից՝ պարզում է բարդ համադասական նախադասության ընդգրկման սահմանները, մյուս կողմից՝ ճշգրտում է համադասական կապակցության մեջ միավորյալ նախադասության տեղը՝ դառնալով այս կառուցի յուրատիպ կանոնարկումը: Նշենք, որ բարդ համադասական նախադասության նշված տարատեսակների տարբերությունը չի սահմանափակվում որպես ենթակայի յուրահատկություն, այլ միաժամանակ դառնում է ստորոգումների, հետևաբար նաև նախադասության կառուցվածքի տարբերական հիմունք: Հետևապես բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի գերադաս անդամներով

1 Այս դասակարգման մասին տե՛ս Ժխտման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությանը նվիրված մեր հոդվածում (129, Երևան, 1982, № 9, էջ 24—25)։

րով նախադասութիւնները կաղմում են բարդ համադասական կապակցութեան մի տարատեսակը՝ ընդհանուր ենթակայով բարդ համադասական կամ միավորյալ նախադասութիւնը: Մինք այստեղ պահպանում ենք ավանդական տերմինը՝ միավորյալ նախադասութիւն անվանումը հետևյալ պատճառով: Լեզվաբանութեան մեջ (և առհասարակ) տերմինի փոփոխութիւնը չի խրախուսվում, իսկ եթե գիտութեան մեջ այն երկար կենսագրութիւն ունի, մեր կարծիքով, առավել ևս անհրաժեշտ է նրա պահպանումը: Միավորյալ նախադասութեան ճանաչումն ու անվանումը ունեն շուրջ մեկուկես դարի պատմութիւն, ուստի ավանդական տերմինի պահպանումն ավելի նախընտրելի ենք համարում:

Աշխատութեան երրորդ և չորրորդ գլուխներում քննել ենք միավորյալ նախադասութեան կառուցվածքային երկու (երկկաղմ և միակաղմ) դրոսկորումները: Ընդ որում, երկկաղմ միավորյալ նախադասութիւնը հատկանշվում է ենթակայի (ենթակաների) ու ստորոգյալների փաստացի դրսևորմամբ և դրանց քերականական արտահայտութեան առանձնահատկութիւններով: Երկկաղմ միավորյալ նախադասութեան յուրատիպ արտահայտութիւններից մեկը ստորոգյալի կրկնութեամբ կառուցն է, որը ժամանակակից հայերենում ռճական մեծ նշանակութիւն ունի:

Միակաղմ միավորյալ նախադասութիւնը մեղանում համարյա չի քննվել, չհաշված մեկ-երկու աշխատութեան մեջ խիստ հալանցիկ անդրադարձումները: Մենք ներկայացրել ենք միակաղմ միավորյալ նախադասութիւնը, նրա կառուցվածքային տարատեսակներն ու դրանց ռճական նշանակութիւնը: Այս կաղապարը, որի գնահատման հարցում կարևոր է բաղմակի հատկանիշների՝ տրամաբանորեն ընկալվող միեւնոյն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվելու ըմբռնումը, ինչպես նաև միավորյալ նախադասութեան որոշ այլ դրսևորումներ (ենթակայի կրկնութեամբ միավորյալ նախադասութիւն և այլն) քննել ենք՝ հաշվի առնելով ոչ այնքան մակերեսային, որքան խորքային կառուցվածքը:

Համադասական հարաբերութիւնն ու նրա մասնավոր դրսևորումները (միավորական, ներհակական, տրոհական և այլն) քննվել են հիմնականում տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասութեան մեջ: Դրանք այլ յուրահատկութիւններով են արտահայտվում միավորյալ նախադասութեան մեջ: Ուստի վերջին գլխում քննել ենք միավորյալ նախադասութեան մեջ գործառնող շարահյուսական հարաբերութիւնները, դրանց դրսևորման առանձնահատկութիւնները, միեւնոյն միավորյալ կառուցում տարբեր հարաբերութիւնների համատեղումը և այլն: Միավորյալ նախադասութեան մեջ արտահայտվող հարաբերութիւնները մեկնել ենք՝ նկատի ունենալով նրա բաղադրիչների բովանդակութիւնը,

կապակցման եղանակը, շարահաստութիւնը, ստորոգյալների կամ գերադաս անդամների արտահայտութիւնը և այլն:

Մենք բավական լայնացրել ենք միավորյալ նախադասութեան ընդդրկման սահմանները՝ հայագիտութեան մեջ որպէս այդպիսին համարված կառուցների կողքին միավորյալ դիտելով նաև այնպիսի կաղապարային դրսևորումներ, որոնք մինչև հիմա կամ այլ գնահատում են ստացել և կամ էլ առհասարակ հատուկ քննութեան չեն ենթարկվել:

Ուսումնասիրութիւնը կատարել ենք գործառական տարբեր ոճերի (առօրյա-խոսակցական, գեղարվեստական, հրապարակախոսական, գիտական ու պաշտոնական) խոսքերից ընտրված փաստական հարուստ նյութի հիման վրա: Միավորյալ նախադասութիւնը բոլոր ոճերում և ամենից առաջ գեղարվեստական խոսքում տարածված կառույց է: Առանձնապէս շեշտում ենք գեղարվեստական ոճում նրա շատ գործածվելը՝ հաշվի առնելով այն, որ գեղարվեստական խոսքը գրական լեզվի զարկերակն է, որ այն, մյուս ոճերի համեմատութեամբ, առավել լայն շարժում է ընդգրկում գրական լեզուն, նրա իրողութիւնները: Ուշագրավ է, որ միավորյալ նախադասութիւնը շատ տարածված է մեր դասական ու ժամանակակից նշանավոր արձակագիրների ու բանաստեղծների ստեղծագործութիւններում: Միավորյալ նախադասութիւնը քննել ենք արդի հայերենի իրողութիւնների հիման վրա՝ մեր տեսական դրույթները հաստատելու համար նյութ քաղելով հայ դասական ու ժամանակակից գրական ստեղծագործութիւններից, հրապարակախոսական ու գիտական գրականութիւնից, հաճախ դիմելով նաև ժողովրդախոսակցական լեզվին, որպիսիք վերլուծութիւնը լինի առավել համակողմանի ու ամբողջական, ընդգրկի ժամանակակից հայերենի բոլոր ոճերում միավորյալ նախադասութեան կաղապարային դրսևորումները: Առաջնորդվելով համաժամանակյա կտրվածքով՝ վերլուծութիւնը կատարել ենք համաժամանակյա կտրվածքով, իսկ անհրաժեշտութեան դեպքում դիմել ենք նաև աշխարհաբարի վաղ շրջանի լեզվական փաստերին:

Միավորյալ նախադասութիւնը կառուցվածքային ու իմաստային վերլուծութիւնների առատ նյութ է ընձեռում: Մեր աշխատութեան մեջ նոր մեկնակետերից են քննվում ու լուսաբանվում շարահաստութեան որոշ հարցեր:

Այսպիսով՝ սույն ուսումնասիրութեան մեջ միավորյալ նախադասութիւնը դառնում է առանձին քննութեան առարկա, և դրա կառուցվածքի հետ կապված շատ հարցեր, բնականաբար, առաջադրվում ու մեկնվում են առաջին անգամ: Մենք օգտագործել ենք այն ամբողջ դրականը, ինչ ձեռք է բերվել հայ քերականագիտութեան մեջ շարահաստական այս

կառուցցի ու դրա հետ առնչվող հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում:

Այս աշխատությունը ժամանակակից հայերենի միավորյալ նախադասության առաջին ամբողջական քննությունն է, ուստի բնավ էլ այն կարծիքին չենք, թե նրանում ամեն ինչ իր վերջնական լուծումն է գտել: Անշուշտ, կլինեն առարկություններ առանձին հարցերի քննության վերաբերյալ: Մենք սիրով կընդունենք բոլոր օգտակար դիտողությունները՝ հետագայում հաշվի առնելու նպատակով:

**ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

XIX դարը ինչպես մյուս գիտությունների, այնպես էլ լեզվաբանության համար նշանավորվում է որպես բեկման ժամանակաշրջան: Դարի հայ լեզվաբանական մտքի նվաճումներից մեկը միավորյալ նախադասության ըմբռնումն է: Այս կառույցը, ինչպես ասվեց վերը, թեև առկա է եղել մեր լեզվի պատմության նաև նախորդ փուլերում, այնուհանդերձ հրապարակի վրա եղած գրականության մեջ չի արձանագրվել:

Միավորյալ նախադասության ըմբռնումը հայ քերականագիտության մեջ մշակվել է ոչ միայնգամից: Բաղմակի ենթականերով կամ ստորոգյալներով նախադասությունները, որոնք ավելի ուշ, XIX դարի 2-րդ կեսին, շրջանառության մեջ են մտնում միավորյալ նախադասություն անվանումով, որպես նախադասության առանձին տեսակ քննվել են Հովհ. Նղիադարյանի քերականության մեջ՝ բարդ նախադասություն անվանումով: Ակնհայտ է, որ մեզանում Հովհ. Նղիադարյանը առաջիններից է ընդունել բարդ նախադասության գոյությունը՝ այդպիսին դիտելով բաղմակի գլխավոր անդամներով բաղադրված, նախադասությունները: Հետևաբար բարդ նախադասության ըմբռնումը Նղիադարյանի մոտ նեղ է. նրանում բացառվում են համադասական կապակցության մյուս դերասերումներն ու ամբողջ բարդ ստորադասական կապակցությունը: Քերականի՝ բարդ նախադասության մեկնաբանությանը բավականին նման է արդի դպրոցական դասագրքերից մեկում եղած միավորյալ նախադասության սահմանումը: Նղիադարյանը բարդ է անվանում այն նախադասությունը, «որ կազմի 'ի քանի մի բայից կամ 'ի քանի մի ենթակայից. գո. իսկ արին Վարդան համայն զօրոքն իւրօւք՝ խաղայր դնայր յառաջ. Պետրոս և Յոհաննէս ելանին 'ի տաճարէն Լն» (45, էջ 86) (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Կ.): Հմմտ. «Բաղմակի ենթականերով կամ բաղմակի ստորոգյալներով միավորված նախադասությունները կոչվում են միավորյալ նախադասություններ» (99, էջ 104):

Քննության առարկա շարահյուսական կառույցի բուն ուսումնասիրությունն սկսվում է արևելահայ աշխարհաբարի առաջին նշանավոր

քերական Ստ. Պալասանյանի դասագրքերով, որոնցում հեղինակը ներկայացնում է արևելահայ աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքը, ուրիշ շատ հարցերի հետ քննում է նաև միավորյալ նախադասությունը՝ առաջինը գործածելով այս անվանումը: Պալասանյանը, բաղադրյալ (իմա՝ բարդ) դիտելով «այն նախադասութիւնը, որ կազմուած է երկու կամ աւելի պարզ նախադասութիւններից...» (78, էջ 23), նրա մի տարատեսակն է համարում միավորյալ նախադասությունը՝ գրելով. «Այն նախադասութիւնը՝ որ մի քանի նախադասութիւնների միաւերութիւնից է կազմւում, կոչւում է միաւորեալ» — Լուսին և աստեղ՜ լուսատու եմ գիշերոյ և քու ծովու դառն և աղի է նախադասութիւնները միաւորեալ են» (78, էջ 24): Այնուհետև կարդում ենք. «Միաւորեալ նախադասութեան մեջ կարող են լինել մի քանի ենթակայ կամ մի քանի ստորոգեալ, մի քանի միատեսակ յատկացուցիչ՝ կամ մի քանի պարագայական բառեր» (79, էջ 33): Նշանակում է՝ Պալասանյանը միավորյալ է համարում բաղմակի և՛ գլխավեր և՛ երկրորդական անդամներով միավորված նախադասությունները:

Այսպիսով, Ստ. Պալասանյանը դասագրքերի համեմատ սահմաններում քննության է առնում միավորյալ նախադասությունը՝ անդրադառնալով նաև նրա բաղադրիչների կապակցմանն ու տրոհմանը (տե՛ս 79, էջ 34): Սակայն միաժամանակ ակնհայտ է, որ միավորյալ նախադասության մասին քերականի արտահայտած մտքերի մեջ առկա է որոշ հակասություն²: Նախ՝ միավորյալ նախադասության վերը նշված սահմանումը հստակ չէ. այն չի արտացոլում այդ կառույցի յուրահատկությունները և գրեթե չի տարբերվում բարդ նախադասության արդի սահմանումից ընդհանրապես և հենց իր՝ Պալասանյանի սահմանումից մասնավորապես:

Երկրորդ՝ եթե «Գործնական քերականության» մեջ հստակ երևում է Պալասանյանի կողմից միավորյալ նախադասությունը բաղադրյալ (բարդ) նախադասությունների շարքը դասվելը, ապա «Քերականութիւն մայրենի լեզուի» դասագրքում բացակայում է այդ հստակությունը, թեև այստեղ էլ սահմանումը նույնն է: Ավելին. այս գրքի երրորդ մասում՝

1 Հատկացուցիչ անվան տակ քերականը նկատի ունի արդի ըմբռմամբ հատկապէ՛ս զին ու որոշիչը:

2 Հավանաբար այդ հակասությունն է հիմք ծառայել Ստ. Պալասանյանի կողմից միավորյալ նախադասության կառուցվածքի ըմբռնման մասին տարակարծիք տեսակետների դրսևորման համար: Այսպես՝ դոցենտ Հ. Մխիթարյանը գտնում է, որ Պալասանյանը միավորյալ նախադասությունը բարդ է համարել, իսկ դոցենտ Ահ. Գրիգորյանը հավաստում է քերականի՝ այդ նախադասության պարզ դիտելը: Հմմտ. 76, էջ 96. 44 էջ 100: Ընդունելին Հ. Մխիթարյանի տեսակետն է:

«Բաղդասութիւն» (կապակցութիւն) գլխում հեղինակը քննում է նախադասութեան անդամների և նախադասութեանների կապակցման եղանակները՝ դրանք բաժանելով երկու մասի՝ «կապակցութիւն մասանց բանի» և «կապակցութիւն նախադասութիւնների», գտնելով, որ «առաջին միջոցը տեղի ունի գլխաւորապէս պարզ նախադասութիւնների մէջ, երկրորդը — բաղադրեալ նախադասութիւնների մէջ» (79, էջ 189): Եւ նա միավորյալ նախադասութեան մեջ գործառնող կապակցութեանը ներկայացնում է առաջին մասում՝ պարզ նախադասութեան կապակցութեան բաժնում:

Նման թերութիւնները, ինչ խոսք, չեն ստվերում Պալասանյանի աշխատութիւնների ակնառու արժանիքները: Դրանք արժանի են ուշադրութեան ոչ միայն որպէս դասագրքեր, այլև որպէս արեւելահայ աշխարհագրին նվիրված դասական ուսումնասիրութիւններ, որոնց շատ դրույթներ այսօր էլ ընկած են դպրոցական ու գիտական քերականութեան հիմքում:

XIX դարի 2-րդ կեսի քերականներից շատերը, որոնք հետեւել են Ստ. Պալասանյանի ստեղծած նոր ուղղութեանը, միավորյալ նախադասութեան ըմբռնման հարցում համարյա նույնութեամբ որդեգրել են իրենց մեծ նախորդի մշակած տեսութիւնը: Այդ տեսակետից հիշատակութեան արժանի է հատկապէս Ն. Տեր-Ղևոնդյանի անունը: Ահա Ղևոնդյանի՝ միավորյալ նախադասութեանը տված սահմանումը. «Այն նախադասութիւնը, որի մէջ անդամներից մինը կամ միւսը կրկնուած մի քանի անգամ, կոչւում է միաւորեալ նախադասութիւն, որովհետև նա կազմուած է մի քանի պարզ նախադասութիւնների միախառնութիւնից» (103, էջ 43)³: Քերականը միավորյալ նախադասութեանը համարում է բարդ նախադասութեան մի տարատեսակը, երբ գրում է. «Բաղադրեալ և միաւորեալ նախադասութիւնները բարդ նախադասութեան տեսակներն են» (103, էջ 48):

Ակնհայտ է, որ XIX դարի վերջերին աշխարհագրական աշխատութիւններին գուգընթաց դեռևս հրապարակվում էին գրաբարյան դասագրքեր, որոնք ընդգրկում էին նաև շարահյուսութեան հարցեր: Հետաքրքրական է դրանցում միավորյալ նախադասութեան հաշվառման հանգամանքը: Այսպէս, օրինակ, Հ. Ղուկասյանցի դասագրքում թեև միավորյալ նախադասութեան հասկացութեան մասին խոսք չկա, բայց հեղինակը անդրադարձել է մեկից ավելի ենթակաների կամ ստորոգյալների հարցին և, հետեւելով Հովհ. Նղիսապուրյանին, այդպիսի նախադասութեանները դիտել է բաղադրյալ՝ ելակետ ունենալով այն, որ դրանք կարող են

³ Ն. Տեր-Ղևոնդյանի դասագրքին առաջին անգամ լույս է տեսել 1883 թ., բայց մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք 1906-ի հրատարակութիւնը:

բաժանվել համապատասխան ինքնուրույն պարզ նախադասությունների (տե՛ս 69, էջ 84), մի մեկնաբանություն, որն այսօր էլ դեռ տարածում ունի:

Ստ. Պալասանյանի քերականության սկզբունքները որոշակիորեն անցել են նաև Ն. Մելիք-Թանգյանի (74, էջ 10), Ա. Արաբաջյանի (35, էջ 50—51), Գր. Վանցյանի (101, էջ 7—8) հեղինակած դասագրքերին, միայն այն տարբերությամբ, որ Մելիք-Թանգյանն ու Գր. Վանցյանը բաղմակի լրացումները դուրս են թողնում միավորյալ նախադասությունից և վերջինս սահմանափակում են միայն բաղմակի գլխավոր անդամներով:

Մեր դարասկզբին միավորյալ նախադասության տեսության մեջ բեկում է մտնում մեծանուն հայագետ Մ. Արեղյանի դարագլուխ կազմող «Աշխարհաբարի շարահյուսության» (1912 թ.) երևան գալով: Արեղյանն առաջինն է տարբերակում մտցնում բաղմակի ենթականերով և բաղմակի ստորոգյալներով կառույցների միջև՝ առաջինը դիտելով որպես միևնույն ստորոգյալին լրացնող բաղմակի ենթականերով պարզ նախադասություն⁴, իսկ երկրորդը՝ որպես բարդ համադասական նախադասություն: Նման մոտեցումը, անշուշտ, պայմանավորված է Արեղյանի՝ նախադասության ըմբռնմամբ: Անվանի հայագետը, առաջնորդվելով այն սկզբունքով, որ «խոսքը (նախադասությունը — Ա. Կ.) իմացվում է բացից, ուստի քանի բայ կա մի ասացվածքի մեջ, այնքան էլ խոսք կա» (3, էջ 362), իսկ նախադասության մյուս անդամները (ներառյալ ենթակաները), դրվելով բայի վրա, «լրացնում, պարզաբանում են նրա ակնարկած նշանակությունները» (2, էջ 7), բաղմակի ստորոգյալներով նախադասությունը դիտում է որպես մեկից ավելի բաղադրիչ նախադասություններից կազմված միավոր՝ միավորյալ նախադասություն, իսկ բաղմակի ենթականերով նախադասությունը՝ պարզ նախադասություն: Խոսելով շարահարական բարդ համադասական նախադասության մասին՝ Արեղյանը գրում է. «Շարահարությամբ կապակցության մի տեսակն է միավորյալ խոսք ասվածը, որ մեջ մի քանի համադաս խոսքեր միանում են մի ընդհանուր ենթակայով: Օրինակ՝ Մառախուղն իջավ, լիզեց կտուրները, քսվեց պատերին, հոսանուտ ծալքերով պարուրեց ամեն ինչ և խառնվեց միապաղաղ գորշ գետնի հետ» (3, էջ 653): Ինչպես տեսնում ենք, Արեղյանը՝ ա) միավորյալ է դիտում միայն բաղմակի ստորոգյալներով բաղադրված նախադասությունը, բ) միավորյալ նախադասությունը համարում է բարդ համադասական նախադասության մի տարատեսակը:

⁴ Մ. Արեղյանը ենթական ևս համարում էր բայի (ստորոգյալի) լրացում:

Հայ լեզվաբանության դարգացման սովետական շրջանում միավոր-
յալ նախադասությունը հիշատակվում է որպես ուրույն կառույց: Քանի
որ այս շրջանում շարահյուսության մասին առաջին լուրջ աշխատանքը
պրոֆ. Գ. Սևակի «Հայոց լեզվի շարահյուսություն» (1936 թ.) դպրոցա-
կան դասագիրքն է, ուստի միավորյալ նախադասությունը հենց առա-
ջինը ներկայացվում է այս դասագրքում: Գ. Սևակը ևս միավորյալ նա-
խադասությունը դիտում է որպես բարդ համադասական նախադասու-
թյան տարատեսակներից մեկը: Ընդ որում, նա միավորյալ է համարում
և՛ բաղմակի ենթականերով, և՛ բաղմակի ստորոգյալներով կազմված
նախադասությունները: Բաղմակի ենթականերով և բաղմակի ստորոգ-
յալներով կազմված նախադասությունները միավորյալ են համարում և
բարդ համադասական նախադասության մի տարատեսակ են դիտում նաև
պրոֆ. պրոֆ. Ս. Ղազարյանը (տե՛ս 66, էջ 473—474), Ն. Պառնասյանը
(տե՛ս 84, էջ 39), ակադ. ակադ. Գ. Բ. Զահուկյանը (տե՛ս 94, էջ 495) ու
էդ. Աղայանը (տե՛ս 24, էջ 433): Միավորյալ նախադասությունը նույն
ձևով է ներկայացված նաև «Լեզվաբանական բառարանում» (տե՛ս 87,
էջ 215): Հարկ է նշել, որ ի՞նքն դասական քերականները միավորյալ նա-
խադասության ըմբռնման հարցում հիմնականում հետևում էին Ստ. Պա-
լասանյանին, այսպես սովետական շրջանում ուղենիշ են դառնում պրոֆ.
Գ. Սևակի դասագրքի մեկնաբանությունն ու սահմանումը: Դրանք հա-
մարյա նույնությունը արտահայտվում են նաև տասնյակ տարիներ զոր-
ծող դպրոցական ծրագրում ու մեթոդական մի շարք աշխատություննե-
րում, ինչպես նաև նփյուռքահայ դպրոցների համար գրված դասագրք-
քում, որոնց քննությանը չենք անդրադառնում՝ խուսափելով կրկնավեր-
նից (տե՛ս 51, էջ 16. 21, էջ 133—136. 75, էջ 130. 71, էջ 201. 72, էջ
240—241. 14, էջ 385):

Մեթոդական որոշ աշխատություններում միաժամանակ փորձեր են
արվում միավորյալ նախադասությունը մեկնել նորովի: Այսպես՝ ակադ.
Ար. Ղաբիրյանն իր մեթոդական ձեռնարկում միավորյալ նախադասու-
թյունը համարում է բարդ նախադասության մի տարատեսակը, երբ գրում
է. «Բարդ նախադասությունները լինում են՝ բարդ միավորյալ, բարդ հա-
մադասական և բարդ ստորադասական» (67, էջ 403): Ընդամենը, նա
միավորյալ է դիտում բաղմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով, մեկ
ենթակայով ու բաղմակի ստորոգյալներով, բաղմակի ենթականերով ու
բաղմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասությունները: Գիտնա-
կանը բարդ նախադասության նույն դասակարգումը կատարում է նաև
ավելի ուշ գրած իր մի աշխատության մեջ, ուր նա մասնավորապես
անդրադառնում է իր կազմում ստորադաս նախադասություններ ունեցող

միավորյալ նախադասութեանը՝ այն անվանելով բազմաբարդ միավոր-
յալ նախադասութիւն (տե՛ս 68, էջ 268—272):

Միավորյալ նախադասութեանը տարբեր առիթներով անդրադարձել
է նաև պրոֆ. Ս. Գյուլբուղադյանը: Նա իր մի հոդվածում առաջ է քա-
շում այն դրույթը, թե «որոշ ժամալուծ ղերբայական դարձվածներ ստաց-
վում են ոչ թե բարդ ստորադասական նախադասութեան պարզեցումից,
ինչպես ընդունված է ասել, այլ միավորյալ նախադասութեաններից»
(40, էջ 43), իսկ տարիներ հետո, կրկին անդրադառնալով միավորյալ
նախադասութեանը, գտնում է, որ պետք է բաղմակի ենթականերով ու
մեկ ստորոգյալով միավորված նախադասութեանը դիտել պարզ նախա-
դասութիւն և դարձեցնում «անցնել պարզ նախադասութեան բաժնում,
բաղմակի լրացումների հետ, թվել նրանց շարքում, իսկ բաղմակի ստո-
րոգյալներով նախադասութեանները, անկախ ենթակաների քանակից,
անցնել իբրև բարդ համադասական նախադասութիւն, շառանձնացնելով
իբրև առանձին տեսակ» (42, էջ 126, տե՛ս նաև 43, էջ 277): Գյուլբուղադ-
յանն իր մի այլ աշխատութեան մեջ համառոտ խոսում է որոշ միակազմ
միավորյալ նախադասութեանների մասին (տե՛ս 41, էջ 79, 94):

Հայոց լեզվի մեթոդիկայի պատմութեան մեջ բաղմակի գլխավոր
անդամներով կազմված միավորյալ նախադասութեանը տրվել են նաև
այլ մեկնաբանութեաններ: Այսպես՝ դոցենտ Զ. Ալեքսանյանն այն դի-
տում է, այսպես կոչված, բաղմաբարդ նախադասութեան տարատեսակ-
ներից մեկը (տե՛ս 20, էջ 32), իսկ դոցենտ Ա. Գրիգորյանը՝ պարզ նա-
խադասութիւն (տե՛ս 44, էջ 100):

1950-ական թվականների կեսերից սկսած միավորյալ նախադասու-
թեանը սկսում է նորովի մեկնաբանվել ժամանակակից հայերենի քերա-
կանական կառուցվածքին վերաբերող աշխատութեաններում: Շարահյուս-
ական այս կառույցին տարբեր առիթներով անդրադառնում է պրոֆ.
Ս. Գ. Աբրահամյանը: Նա միավորյալ նախադասութեան մասին առաջին
անգամ խոսում է գերանվանը նվիրված իր ուշագրավ աշխատութեան մեջ՝
գերանունների ռեական կիրառութեանների քննութեան կապակցութեամբ
(տե՛ս 8, էջ 268): Գիտնականը մեկ այլ առիթով միավորյալ նախադասու-
թեանը դասում է բարդ համադասական նախադասութեանների շարքը՝
այդպիսին դիտելով բաղմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասու-
թեանը (տե՛ս 12, էջ 347): Իր մի այլ աշխատութեան մեջ նա հիմնավո-
րում է բաղմակի ենթականերով նախադասութեան պարզ, իսկ բաղմակի
ստորոգյալներով նախադասութեան բարդ (ավելի կոնկրետ՝ միավորյալ)
լինելը՝ նման տարբերակման հիմունք ընդունելով առաջին դեպքում մեկ,
իսկ երկրորդ դեպքում մեկից ավելի ստորոգումների առկայութեանը, ինչ-
պես նաև այն, որ «բաղմակի ստորոգյալների գծային հատույթավորու-

մից ստացված միավորներն ունեն նախադասության հատկանիշ, ի տարբերություն բազմակի ենթակաների հատույթավորման, որի դեպքում չենք ստանում նախադասության հատկանիշ ունեցող միավոր» (17, էջ 564): Պրոֆ. Ս. Աբրահամյանը նաև ընդունում է միակազմ միավորյալ նախադասության գոյությունը հայերենում (տե՛ս 17, էջ 471):

Միավորյալ նախադասությանը անհամեմատ շատ է անդրադարձել պրոֆ. Վ. Առաքելյանն իր աշխատություններում: Նա նույնպես բազմակի ենթականերով նախադասությունը դիտում է պարզ նախադասություն, իսկ բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունը՝ բարդ համադասական նախադասության մի տարատեսակը կազմող միավորյալ նախադասություն (տե՛ս 27, էջ 395. 15, էջ 238): Վ. Առաքելյանը քննում է նաև շարահյուսական այլ կառույցների (տարբեր ենթականերով բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասություններ) կազմում միավորյալ նախադասության հանդես գալը (տե՛ս 28, էջ 315—317, 322), իսկ նարեկացու լեզվին ու ոճին նվիրված աշխատության մեջ՝ մեծ բանաստեղծի գործածած միավորյալ նախադասությունների կառուցվածքային մի քանի առանձնահատկություններ, որն ինքնին որոշ լույս է սփռում գրաբարյան միավորյալ նախադասության վրա (տե՛ս 32, էջ 22, 108, 131, 132, 147, 150):

Դոցենտ Պ. Պողոսյանը միավորյալ նախադասությանը խիստ թուցիկ անդրադառնում է բայի ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակի ոճական կիրառությունների քննության կապակցությամբ (տե՛ս 89, էջ 150), իսկ ավելի հանգամանորեն՝ իր ձեռնարկում՝ այն դիտելով որպես միջակա օղակ պարզ և բարդ նախադասությունների միջև (տե՛ս 90, էջ 184—185): Նա միավորյալ նախադասությունները բաժանում է երեք խմբի՝ ա) բազմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով, բ) բազմակի ստորոգյալներով ու մեկ ենթակայով, գ) բազմակի ենթականերով ու բազմակի ստորոգյալներով միավորված նախադասություններ և միաժամանակ հակված է բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունները դասել բարդ նախադասությունների շարքը (տե՛ս 90, էջ 247):

«Ժամանակակից հայոց լեզվի» ակադեմիական հրատարակության 3-րդ հատորում բազմակի ստորոգյալների քննության կապակցությամբ բան. գիտ. թեկնածու Հմ. Օհանյանը գրում է. «Բազմակի են լինում նաև ստորոգյալները, որոնք կազմում են միավորյալ նախադասություն» (17, էջ 278): Իսկ տողատակին կարդում ենք. «Բազմակի ստորոգյալներով (այսինքն՝ միավորյալ— Ա. Կ.) նախադասությունը բարդ է» (ն. տ., էջ 278):

Բան. գիտ. թեկնածու էմ. Բաղդասարյանը մի հոդվածում քննում է

երկկազմ միավորյալ նախադասության կետադրության մի քանի դրսևորումներ (տե՛ս 36, էջ 9—13):

Դոցենտ Գ. Գարեգինյանը բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունները ներկայացնում է բարդ նախադասության բաժնում՝ հաշվի առնելով այդ կառույցների մի մասի անցողիկ լինելը պարզ և բարդ նախադասությունների միջև, մյուս մասի հարելը բարդ նախադասությանը (տե՛ս 39, էջ 12):

Միավորյալ նախադասության կառուցվածքային, իմաստային ու ոճական առանձնահատկությունները, շարահյուսական տարբեր հարաբերությունների գործառությունն այս կառույցում և այլ հարցեր քննվել են մեր հրապարակած հոդվածներում (տե՛ս 52, էջ 117—119. 53, էջ 47—52. 54, էջ 40—50. 55, էջ 72—79. 56, էջ 44—51. 57, էջ 24—36. 58, էջ 19—20. 59, էջ 13—19. 60, էջ 33—47. 61, էջ 27—30. 62, էջ 81—91):

Ամփոփելով հայ քերականագիտության պատմության մեջ երկկազմ միավորյալ նախադասության մասին արտահայտված կարծիքները՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալ տեսակետները.

ա) Մի քանի բայով (իմա՝ բայ-ստորոգյալով) կամ մի քանի ենթակալով կազմված նախադասությունը կազմությամբ բարդ է (Հովհ. Նղիսզարյան):

բ) Բազմակի թե՛ գլխավոր և թե՛ երկրորդական անդամներով կազմված նախադասությունները կոչվում են միավորյալ նախադասություններ և դասվում են բաղադրյալ (բարդ) նախադասությունների շարքը (Ստ. Պալասանյան, Հ. Ղուկասյանց):

գ) Բազմակի ենթականերով, բազմակի ստորոգյալներով միավորված ձևերը կազմում են միավորյալ նախադասություն (Մելիք-Թանգյան, Գր. Վանցյան):

դ) Բազմակի ենթականերով, բազմակի ստորոգյալներով միավորյալ նախադասությունը բարդ համադասական նախադասության մի տարատեսակն է (Տեր-Ղևոնդյան, Գ. Սևակ, էդ. Աղայան, Գ. Զահովյան, Ն. Պատնասյան, Հ. Մխիթարյան, Ալ. Մանուկյան և այլք):

ե) Բազմակի ենթականերով (ու մեկ ստորոգյալով) նախադասությունը պարզ է, իսկ բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունը՝ բարդ համադասական, տվյալ դեպքում՝ միավորյալ (Մ. Աբեղյան, Ս. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Հմ. Օհանյան, Գ. Գարեգինյան, Ա. Կարապետյան):

զ) Բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունը պետք է դիտել բարդ համադասական նախադասություն, առանց միավորյալ անվանումը տալու (Ս. Գյուլբուրդադյան):

է) Բազմակի ենթականերով կամ բազմակի ստորոգյալներով կազմված միավորյալ նախադասությունը բարդ նախադասության մի առանձին տեսակ է՝ հավասարազոր բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասություններին (Ա. Ղարիբյան):

ը) Բազմակի գլխավոր անդամներով միավորյալ նախադասությունը միջակա օղակ է պարզ և բարդ նախադասությունների միջև (Պ. Պողոսյան):

թ) Բազմակի ենթականերով, բազմակի ստորոգյալներով միավորյալ նախադասությունը կազմությանը պարզ է (Ա. Գրիգորյան):

Միավորյալ նախադասությունը քննվել է նաև ռուս քերականագիտության մեջ, ուր շարահյուսական այս կառույցը հիմնականում ներկայացվել է որպես բազմակի անդամներով նախադասություն, որի կառուցվածքի որոշման հարցը նույնպես հարուցել է վեճեր ու տարակարծություններ: Ի դեպ, այստեղ «նախադասության բազմակի երկրորդական անդամների մասին տեսությունը վեճի տեղիք չի տալիս» (138, էջ 236): Տարակարծությունները հիմնականում վերաբերում են բազմակի գլխավոր անդամներով կազմված նախադասություններին, որոնց մասին արտահայտվել են համարյա այն կարծիքները, որոնք դրսևորվել են հայ քերականագիտության մեջ:

Քննության առարկա հարցի մասին ռուս քերականներից առաջինը խոսել է Ն. Ի. Գրեչը՝ Նա համադաս կամ բազմակի անդամներով կազմված նախադասությունը դիտում է որպես մեկից ավելի նախադասությունների միավորման արդյունք և այն անվանում է միավորյալ նախադասություն (слитное предложение⁵)՝ ռուս շարահյուսագիտության պատմության մեջ առաջինը գործառույթյան մեջ ղեկավար այս տերմինը: Գրեչը ևս հավասարության նշան է դնում բազմակի գլխավոր և երկրորդական անդամների միջև, երբ գրում է. «Երկու կամ ավելի նախադասությունների գլխավոր և երկրորդական մասերը (ինչպիսիք են ենթական, ստորոգյալը, հանգույցը, որոշիչը, խնդիրը) կարող են գումարվել իրար, այսինքն՝ միավորվել մի ամբողջության մեջ՝ ցույց տալով տարբեր հասկացությունների միատեսակ կամ հավասար հարաբերություններ» (137, էջ 369):

Ակադ. Ա. Խ. Վոստոկովը բազմակի գլխավոր անդամներով կառուցվածքները դասում է բարդ նախադասությունների շարքը՝ առանց գործածելու միավորյալ նախադասություն տերմինը (տե՛ս 131, էջ 105): Իսկ ակադ. Ֆ. Ի. Բուսլանը, հետևելով Գրեչին, բազմակի անդամներով նա-

⁵ Слитное предложение բառացի նշանակում է «միաձուլ նախադասություն», բայց բանի որ հայերենում այդ կառույցը ավանդաբար անվանվում է միավորյալ, ուստի մենք այստեղ և այսուհետև միաձույլ-ի փոխարեն գործածում ենք միավորյալ-ը:

խաղասությունները դիտում է որպես երկու կամ ավելի նախադասությունների միավորման արդյունք՝ դրանք անվանելով միավորյալ նախադասություն և դասելով բարդ նախադասությունների շարքը (տե՛ս 120, էջ 43)։

Բազմակի անդամներով կազմված նախադասությունների մասին բոլորովին այլ կարծիք է արտահայտում պրոֆ. Ա. Ա. Պոտերնյան։ Նա միեմում է միավորյալ նախադասության, որպես բարդ նախադասության առանձին տարատեսակի, գոյությունը հաստատող Ն. Գրեչի, Ֆ. Բուլակի և այլոց հիմնավորումները՝ դրանք դիտելով որպես տրամաբանության և քերականության երկու կարգերի՝ դատողության ու նախադասության շփոթման արդյունք (տե՛ս 157, էջ 117—118)։

Ակադ. Դ. Ն. Օլյայանիկո-Կուլիկովսկին ընդունում է նախադասության բազմակի անդամների գոյությունը՝ դրանք անվանելով «նախադասության միատեսակ մասեր» կամ «նախադասության ներսի համադր մասեր» (152, էջ 271, 273), բայց հրաժարվում է միավորյալ նախադասություն տերմինից։

Քննության առարկա հարցին անհամեմատ ավելի հանգամանորեն է անդրադառնում պրոֆ. Ա. Մ. Պեշկովսկին իր «Русский синтаксис в научном освещении» աշխատության մեջ։ Այստեղ նա մի կողմից նշում է, որ ավանդական «միավորյալ» տերմինը, եթե հրաժարվենք նրա պատմական ըմբռնումից, հաջող կերպով արտահայտում է այդ նախադասությունների էությունը» (155, էջ 406), մյուս կողմից էլ շեշտում է, որ «պատմական հայեցակետից այդ տերմինը ենթարկվում է արդարացի առարկության (այդ նախադասությունները նույնպես հին են, ինչպես ոչ միավորյալները), և «միավորման» այդ ընթացքը հնարավոր չէ ապացուցել» (ն. տ.)։ Պեշկովսկու կարծիքով՝ միավորյալ նախադասությունը միջակա դիրք է զբաղում պարզ և բարդ նախադասությունների միջև և ավելի շատ հակվում է դեպի բարդը։

Նկատենք, որ միավորյալ նախադասության գոյությունն ընդունող լեզվաբանները այն դիտում են որպես մի քանի բաղադրիչ նախադասությունների միավորման արդյունք։ Այս տեսակետից բոլորովին այլ կարծիք է արտահայտում ակադ. Ա. Ա. Շխամատովը։ Նա թեև գործածում է «միավորյալ ենթակա» և «միավորյալ ստորոգյալ» տերմինները, բայց և այնպես հրաժարվում է այդ նախադասությունները դիտել որպես մի քանի նախադասությունների միավորում՝ գրելով. «Հազիվ թե հիմք ունենք մտածելու, թե մի քանի ստորոգյալների առկայությունը համապատասխանում է մի քանի նախադասությունների առկայությանը և որ, օրինակ, Կեսարը եկավ, տեսավ, հաղթեց նախադասության մեջ ունենք երեք նախադասությունների միավորում. Կեսարը եկավ, Կեսարը տեսավ

և կեսաւրը հաղթեց» (176, էջ 235): Շախմատովը, այնուամենայնիւ, որոշակիորեն տարբերակում է բազմակի ստորոգյալները մյուս բազմակի անդամներից և միավորյալ նախադասութիւն տեղիները ավելի շատ գործածում է բազմակի ստորոգյալներով կառուցցի համար՝ այն դասելով պարզ նախադասութիւնների շարքը: Անվանի լեզվաբանը հետազայում էլ անդրադառնում է բազմակի ստորոգյալներով նախադասութիւնների հարցին: Որոշ ուսումնասիրողներ Շախմատովի արխիվում հայտնաբերել են նյութեր, որոնցում հեղինակը բազմակի ստորոգյալներով նախադասութիւններն արդեն դասում է բարդ նախադասութիւնների շարքը: Այս հարցին առաջինը անդրադարձել է է. Ի. Կարատաևան (տե՛ս 144, էջ 68—69), իսկ ավելի ուշ՝ պրոֆ. Վ. Ա. Բելոշապկովան: Բելոշապկովան վկայում է, որ ակադ. Շախմատովն իր ձեռագիր նյութերում մեկ ենթակայով ու բազմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասութիւնները բաժանում է երկու խմբի՝ ընդհանուր լրացում (լրացումներ) ունեցող ստորոգյալներով նախադասութիւնները (օր.՝ Նրանք ինձ լողացրին, հագցրին և կերակրեցին) համարելով միավորյալ ստորոգյալներով պարզ նախադասութիւններ, իսկ տարբեր լրացումներ ունեցող ստորոգյալներով նախադասութիւնները (օր.՝ Ես հանգիստ էի, և՛ նայում շուրջս, և՛ ուշադիր լսում)՝ մեկից ավելի նախադասութիւնների զուգակցում, այսինքն՝ բարդ նախադասութիւն (տե՛ս 121, էջ 163):

Ակադ. Վ. Վինոգրադովը մասնավորապես անդրադառնում է բազմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասութիւնների խնդրին՝ այդպիսիք դիտելով բարդացված պարզ նախադասութիւններ (տե՛ս 125, էջ 97—98):

Նախադասութիւն բազմակի անդամների քննութիւնը տարբեր առիթներով անդրադառնում է նաև պրոֆ. Դ. է. Ռոզենտալը՝ Պրոֆ. է. Մ. Գալկինա-Ֆեոդորովի խմբագրութեամբ լույս տեսած «Современный русский синтаксис» աշխատութիւն մեջ, իր հեղինակած բաժնում (տե՛ս 168, էջ 235—256), և բուհական մեկ այլ ձեռնարկում (տե՛ս 123, էջ 388—397) Դ. Ռոզենտալը բոլոր կարգի բազմակի անդամներով կազմված նախադասութիւնները դիտում է պարզ նախադասութիւններ, իսկ մի այլ առիթով բազմակի ստորոգյալներով կազմված միակազմ նախադասութիւնները դասում է բարդ համադասական նախադասութիւնների շարքը (տե՛ս 160, էջ 119):

Բազմակի անդամներով կազմված նախադասութիւնները տարբեր ժամանակներում լույս տեսած մի շարք աշխատութիւններում զնահատվում են որպես պարզ նախադասութիւններ (տե՛ս 132, էջ 131—152. 158, էջ 62—70. 174, էջ 479—485. 167, էջ 458. 128, էջ 92):

Նախադասութեան բաղմակի անդամների ընդարձակ քննութիւնը կատարում են նաև պրոֆ. պրոֆ. Ա. Գ. Ռուդնիկը, է. Ս. Սկորլիկովան և Ֆ. Կ. Գուսլան, Նրանք մերժում են բաղմակի անդամներով կազմված նախադասութիւններին միավորյալ անվանում տալն ու բարդ նախադասութիւնների շարքը դասելը և, էական տարբերութիւն չտեսնելով բաղմակի գլխավոր ու բաղմակի երկրորդական անդամներով միավորված նախադասութիւնների միջև, դրանք բոլորը համարում են բարդացված պարզ նախադասութիւններ (տե՛ս 161, էջ 153—174. 162, էջ 222—242. 166, էջ 194—205. 138, էջ 235—240):

1950—60-ական թվականներից սկսած ռուս շարահյուսագիտութեան մեջ կատարվում են բաղմակի անդամներով կազմված նախադասութիւնների նորովի մեկնաբանութիւններ: Շատ ռուսումնասիրողներ տարբերակում են մտցնում բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի մյուս անդամներով կազմված նախադասութիւնների միջև՝ առաջինները համարելով բարդ նախադասութիւնների շարքը դասվող միավորյալ (СЛНТНОЕ), իսկ երկրորդները՝ բաղմակի անդամներով պարզ նախադասութիւններ: Այսպես՝ Ն. Ս. Պոսպելովը իր մի հոդվածում բաղմակի բայական ստորոգյալներով կազմված նախադասութիւնները անվանում է միավորյալ և դասում բարդ նախադասութիւնների շարքը (տե՛ս 156, էջ 248—249): Ն. Ս. Վասիլևան բարդ նախադասութեան մի տարատեսակն է դիտում բաղմակի ստորոգյալներով կազմված միավորյալ նախադասութիւնը (տե՛ս 124, էջ 47—48): Պրոֆ. Ա. Մ. Մուխինը իր «Структура предложения и их модели» աշխատութեան մեջ բավական լուրջ փաստարկումներով հիմնավորում է բաղմակի ստորոգյալներով նախադասութիւնների բարդ համադասական լինելը (տե՛ս՝ 150, էջ 143—150. 184—214, 216—217): Այս նույն տեսակետն արտահայտվել է նաև ժամանակակից ռուսաց լեզվի ակադեմիական հրատարակութեան մեջ (տե՛ս 136, էջ 657—667):

Բաղմակի ստորոգյալներով նախադասութիւնները բարդ է համարում նաև պրոֆ. Վ. Ա. Բելոշապկովան՝ հիմք ընդունելով դրանցում մեկից, ավելի ստորոգումների առկայութիւնը: Նա գրում է. «Այդ (բաղմակի ստորոգյալներով — Ա. Կ.) նախադասութիւններն էապես տարբերվում են մնացած բոլոր բաղմակի անդամներով նախադասութիւններից, քանի որ նրանց մեջ համադասական կապով կապված են նախադասութեան այն անդամները, որոնք ստորոգելիութեան կրողներն են: Այդպիսի նախադասութիւններում կան մի քանի ստորոգելիական կենտրոններ (предикативных центров), եղանակային ու ժամանակային նշանակութիւնները ինքնավար են, դրանք կարող են համընկնել կամ չհամընկնել» (121, էջ 167): Այս ճշմարիտ տեսակետը բխում է նախադասութեան մեջ

ստորոգյալի խաղացած դերի կարևորության ըմբռնումից: Հետագա շարադրանքում կարդում ենք. «Ստորոգյալի՝ նախադասության հիերարխիայի գագաթի ընդունումից օրինաչափորեն բխում է բաղմակի ստորոգյալներով նախադասության ըմբռնումը... որպես բաղմաստորոգելիական (полипреднактивного) կառուցվածք, իսկ դա նշանակում է որպես բարդ նախադասություն» (ն. տ., էջ 170):

Բաղմակի գլխավոր անդամներով կազմված նախադասությունների քննությանը անդրադառնում է նաև պրոֆ. Ն. Ս. Վալզինան: Նա նշում է, որ «նախադասության գլխավոր անդամների բաղմակիությունը կարելի է ընդունել միայն այն դեպքերում, երբ կապակցված բառաձևերը չեն խաթարում պարզ նախադասության հիմքերը» (122, էջ 225): Եվ նա բաղմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով կազմված նախադասությունը համարում է պարզ նախադասություն՝ հաշվի առնելով այն, որ բաղմակի ենթակաները կատարում են «մեկ շարահյուսական դեր» (ն. տ.) և կարող են ամփոփվել ընդհանրացնող բառի մեջ. ինչպես՝ Աղմուկ, հայհոյանք, բառաչում, — այդ բոլորը լցվում են մի անկազմակերպ խոսքի մեջ (Գոգոլ) (122, էջ 170): Նման կառուցքում պրոֆ. Վալզինան տեսնում է մեկ ստորոգում (ն. տ., էջ 229): Նա ընդհանուր լրացում չունեցող բաղմակի անվանական գերադաս անդամներով միակազմ նախադասությունը (ինչպես՝ Քրքիչ և աղմուկ) բարդ է համարում՝ նրանում տեսնելով մեկից ավելի ստորոգումների առկայությունը (122, էջ 225), իսկ բայական ստորոգյալներով ու մեկ ենթակայով, տարբեր կարգի ստորոգյալներով (բայական ստորոգյալ + անվանական ստորոգյալ) կազմված նախադասությունները դիտում է որպես միջակա օղակ պարզ և բարդ նախադասությունների միջև (տե՛ս 122, էջ 228—230):

Նախադասության բաղմակի անդամները ներկայացվել են նաև «Русский язык. Энциклопедия» աշխատության մեջ (Նախադասության բաղմակի անդամներ բառահոդվածի հեղինակ է. Մ. Լազուտկին), որ մասնավորապես նշվում է բաղմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասությունների ըմբռնման հարցում տարակարծությունների գոյությունը (տե՛ս 164, էջ 173):

Ուշագրավ է նաև այն, որ մեկ ենթակայով ու բաղմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասությունները վերջերս լույս տեսած «Русская грамматика» աշխատության մեջ քննվում են բարդ նախադասության բաժնում: Այստեղ նշվում է, որ այդպիսի «նախադասությունների պարզ կամ բարդ լինելը որոշող հատկանիշը պայմանավորված է ընդհանուր ենթակայի նկատմամբ ստորոգյալների ոչ միանման հարաբերությամբ» (163, էջ 461): Այդ նախադասությունները մասնավորապես բարդ են դիտվում, երբ «ենթական այս կամ այն պատճառով ճեղքում է ստորոգ-

յալների շղթան և տեղադրվում նրանց միջև... երբ նախադասությունների հնչերանգային բարդացման բնութագիրը չի համընկնում բայ-ստորոգյալների կերպային ու ժամանակային նշանակություններին: Հմմտ. Անձրեք գալիս էր, դադարում էր և նորից սկսվում (Պուշկ.): Գալիս էր անձրեք, դադարում էր և նորից սկսվում» (ն. տ., էջ 461): Ահավասիկ բաղմակի ստորոգյալներով նախադասության բարդ համարվելու վերաբերյալ մեկ այլ դիտողություն. «Նախադասությունների բարդ լինելը վկայող հատկանիշ է նաև ստորոգյալների ոչ միատեսակ քերականական արտահայտությունը. «Նա իմ ընկերն է և ամեն րոպե ինձ կօգնի» (ն. տ., էջ 461):

Ինչպես տեսնում ենք, բաղմակի անդամներով կազմված նախադասությունների հարցը ուսու շարահյուսագիտության մեջ նույնպես ստացել է տարբեր մեկնաբանություններ: Այդ տեսակետները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

ա) Բոլոր բաղմակի անդամներով կազմված նախադասությունները կոչվում են միավորյալ և, որպես մեկից ամելի բաղադրիչ նախադասությունների միավորում, դասվում են բարդ նախադասությունների շարքը (Ն. Գրեչ, Ֆ. Բուսլակ):

բ) Բաղմակի անդամներով կառույցը բարդ նախադասություն է առանց միավորյալ անվանումը կրելու (Ա. Վոստոկով):

գ) Բաղմակի անդամներով նախադասությունը պարզ կամ բարդացված պարզ նախադասություն է (Ա. Պոտեբնյա, Վ. Վինոգրադով, Ա. Գվոզդև, Տ. Պոլտեռնա, Ի. Ռասպոպով, Ա. Ռուդնև, է. Սկորլիկովա):

դ) Բաղմակի անդամներով կազմված միավորյալ նախադասությունը միջակա դիրք է գրավում պարզ և բարդ նախադասությունների միջև (Ա. Պեշկովսկի):

ե) Ընդհանուր լրացում ունեցող բաղմակի ստորոգյալներով նախադասությունը պարզ է, իսկ տարբեր լրացումներ ունեցող ստորոգյալներով նախադասությունը՝ բարդ (Ա. Շախմատով):

զ) Բաղմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով նախադասությունը պարզ է, ընդհանուր լրացում չունեցող բաղմակի անվանական գերադաս անդամներով միակազմ նախադասությունը բարդ է, իսկ բաղմակի բայական ստորոգյալներով միավորյալ նախադասությունը միջակա դիրք է գրավում պարզ և բարդ նախադասությունների միջև (Ն. Վալգինա):

է) Բաղմակի ստորոգյալներով միակազմ նախադասությունը բարդ համադասական կապակցություն է, իսկ բաղմակի մյուս անդամներով նախադասությունները պարզ են (Դ. Ռոզենտալ):

ը) Բաղմակի ստորոգյալներով նախադասությունները բարդ համադասական նախադասություններ են (Վ. Բելոշապկովա):

Բ) Բազմակի բայական ստորոգյալներով նախադասությունները բարդ համադասական նախադասության մեջ մտնող միավորյալ (СЛНТ-НОЕ) նախադասություններ են (Ն. Պոսպելով, Ն. Վասիլեա, Ա. Մուխին):

Ինչպես տեսնում ենք, ռուս քերականագիտության մեջ, մասնավորապես վերջին երկու տասնամյակում, գերակշռում է բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունը բարդ համադասական կապակցություն դիտելու տեսակետը:

Ավելացնենք նաև, որ եվրոպական շատ լեզուներում ևս «գերակշռում է մեկ ենթակային կից մի քանի ստորոգյալներով նախադասությունների մեկնաբանումը որպես բարդ նախադասություններ» (121, էջ 168): Ընդամիս, այդ լեզուներում էլ նշված նախադասությունները կրում են միավորյալ անվանումը: Բազմակի ստորոգյալներով նախադասություններն այդպես են ներկայացվում մասնավորապես գերմաներենում (տե՛ս 142, էջ 286), չեխերենում (տե՛ս 121, էջ 169) և այլ լեզուներում: Չեխերենում առավելապես իշխում է Ֆ. Տրավնիչկիի տեսակետը, «ըստ որի բազմակի են լինում նախադասության բոլոր անդամները, բացի բայական ստորոգյալից: Այդ դրույթի համաձայն մի քանի բայական ստորոգյալներով նախադասությունները դիտվում են որպես բարդ, իսկ մի քանի անվանական ստորոգյալներով նախադասությունները՝ որպես բազմակի անդամներով պարզ նախադասություններ» (121, էջ 169): Պրոֆ. Վ. Բելոշապկովան այդ մասին գրում է. «Դժվար է ամբողջովին համաձայնել հարցի այդպիսի հասկացությանը: Հազիվ թե անվանական և բայական ստորոգյալների ամբողջական հակադրումն օրինաչափ լինի: Անվանական ստորոգյալն իր կազմում ներառում է հանգույց՝ բայ-ստորոգյալի նման արտահայտելով ժամանակի, եղանակավորության ստորոգելիական կարգերը...» (Ն. տ., էջ 169): Մինք ամբողջովին բաժանում ենք այս տեսակետը: Թե՛ բայական և թե՛ անվանական բազմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասությունները քերականական-կառուցվածքային նույն տիպն են ներկայացնում:

ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՐԴ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Արդ՝ ո՞ր նախադասություններն են միավորյալ, և դրանք ո՞ր նախադասությունների շարքը պետք է դասել՝ պա՞րզ, թե՞ բարդ:

Միավորյալ նախադասությունը բարդ համադասական նախադասություն է: Ակնբախ է, որ բարդ նախադասությունը, որպես կանոն, ունենում է մեկից ավելի ստորոգումներ, որոնք համադասական կապակցության մեջ կապվում են համադասական, իսկ ստորադասական կապակցության մեջ՝ ստորադասական հարաբերությամբ: Հետևաբար միավորյալ պետք է դիտել բազմակի անդամներով կազմված այն նախադասությունները, որոնք բավարարում են համադասական հարաբերությամբ կապված բազմակի ստորոգումներ ունենալու պահանջը: Բազմակի լրացումներով նախադասությունները ունեն մեկ ստորոգում, ուստի կազմության մեջ պարզ են: Հետևաբար այդ նախադասությունների միավորյալ (և ընդհանրապես բարդ) լինելու մասին անցյալի քերականների տեսակետը անհրաժեշտ հիմնավորում չունի:

Իսկ ինչպիսի՞ն են բազմակի գլխավոր անդամներով կազմված նախադասությունները: Սրանք ունեն կառուցվածքային տարբեր յուրահատկություններ: Նախ՝ բազմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով նախադասության մասին: Ինչպես տեսանք, շատ լեզվաբաններ դա ևս համարում են միավորյալ՝ նրանում տեսնելով մեկից ավելի ստորոգումներ, յուրաքանչյուր ենթակայի հետ ենթադրելով նաև ստորոգյալը, իսկ ոմանք էլ այն դիտում են պարզ նախադասություն: Այս կառույցը մենք ևս համարում ենք բազմակի ենթականերով պարզ նախադասություն, քանի որ նրանում առկա է միայն մեկ ստորոգյալ, հետևաբար և մեկ ստորոգում: Բազմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով նախադասությունը պարզ ենք դիտում նաև հետևյալ փաստարկումների հիման վրա:

1. Այս նախադասությունն իր բովանդակությամբ ու քերականական արտահայտությամբ հավասարազոր է բազմակի լրացումներով պարզ նախադասությանը: Այսպես՝ հմմտ. 1. «Ամեն առավոտ արծաթյա փո-

ղերի հնչյունը, որսորդական բարակների մոնչյունը... խոռվում էին սորամուտ անասունների վաղորդյան հանգիստը» (ՐՍ, 438): 2. «Լսում էին խոսակցությունները, կանը, ձիերի վրեժոցը, մանուկների լացի ձայները, մեկի գիլ ծիծաղը» (ԱԲՆ, 549): Եթե ընդունենք, որ առաջինը բարդ նախադասություն է, ունի մեկից ավելի ստորոգումներ և կազմում է «Ամեն առավոտ արծաթյա փողերի հնչյունը խոռվում էր սորամուտ անասունների վաղորդյան հանգիստը» և «Ամեն առավոտ որսորդական բարակների մոնչյունը խոռվում էր սորամուտ անասունների վաղորդյան հանգիստը» նախադասությունների թվաբանական գումարը, ապա նույնը պետք է ասել նաև երկրորդի մասին, նրանում էս պետք է տեսնել ստորոգյալների, հետևաբար նաև ստորոգումների բազմակիություն, այսինքն՝ դա նույնպես պետք է համարել բարդ նախադասություն՝ կազմված «Լսում էին խոսակցությունները», «Լսում էին կանը» և այլն բաղադրիչ նախադասություններից, մի մեկնաբանություն, որը ճիշտ չէ:

2. Բազմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով նախադասությունը բարդ դիտվելու դեպքում ըստ երևույթին հաշվի է պոնվում ստորոգյալի՝ հոգնակի թվով գործածվելը՝ նշանում ընդունելով ստորոգումների հոգնակիություն: Նման տրամաբանությամբ առաջնորդվելիս բարդ պետք է դիտել նաև հոգնակի գոյականով կամ դերանվամբ արտահայտված ենթակայով ու մեկ ստորոգյալով կազմված և ընդհանրապես հոգնակի ստորոգյալով բոլոր այն նախադասությունները, որոնց բազմակի ենթակաները փոխակերպվում են մեկ դերանվամբ: Օրինակներ՝ «Առավոտյան աշակերտները շտապում են դպրոց»: «Ամենքը սիրում էին նրան» (Մուր., 2, 44): «Նաբեկացին ու Սայաթ-Նովան միջնադարյան հայ գրականության ամենախոշոր դեմքերն են» → «Նրանք միջնադարյան հայ գրականության ամենախոշոր դեմքերն են»: Տրամաբանորեն հասկացվում է, որ, օրինակ, առաջին նախադասության մեջ աշակերտներից յուրաքանչյուրը կատարում է շտապելու գործողությունը, բայց դա չի նշանակում, թե այդ նախադասությունն ունի մեկից ավելի ստորոգումներ և բարդ է: Նույնը պետք է ասել նաև մյուս նախադասությունների մասին: Ուրեմն դրանց պարզ լինելը ակնբախ է, քանի որ լեզվի մեջ կարևորը քերականական արտահայտությունն է: Պրոֆ. Ս. Գ. Աբրահամյանն իրավացիորեն գրում է. «Նախադասության կառուցվածքը որոշվում է ոչ թե նրանից բխող կամ ենթադրվող բովանդակությամբ, այլ առկա կառուցվածքով» (17, 563): Բերված նախադասություններում քերականորեն առկա է մեկ ստորոգում: Նախադասության ստորոգումները մեկից ավելի են, երբ առարկային կամ առարկաներին վերաբրվում են մեկից ավելի տարբեր հատկանիշներ, իսկ դա գոյություն ունի միայն մեկից ավելի ստորոգյալների առկայության դեպքում: Անշուշտ, յուրաքանչյուր հատկանիշ կարող

է արտահայտուիլ և առարկային վերագրուիլ առանձին բառական միավորով: Հետևաբար ստորոգյալի՝ հոգնակի թվով արտահայտուած լինելը չի կարող հիմք դառնալ տվյալ նախադասությունը բարդ համարելու համար:

3. Հաճախ բաղմակի ենթակաները ցույց են տալիս միևնույն առարկան՝ ստանալով եզակի ստորոգյալ. ինչպես՝ «Սեդա՛, իմ դուստրը և բո Սահականույշը միայնակ է» (ՄԳՄ, 79): Համատեքստից հասկանալի է, որ այստեղ գործող անձը մեկն է, որ Սեդայի համար դուստր է, իսկ Սեդայի համար՝ սոսկ Սահականույշ, մտերիմ ընկերուհի: Հետևաբար ճիշտ չի լինի մտածել, թե այդ կառույցում ստորոգյալի արտահայտած հատկանիշը «առանձին-առանձին վերագրվում է ենթականերին»:

4. Բաղմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով նախադասության պարզ լինելն է հաստատում նաև հատույթավորումը (տե՛ս 17, էջ 564): Ընդամեն, բաղմակի ստորոգյալների գծային հատույթավորումից ստացված հոդավորով միավորներն արդեն բաղադրիչ նախադասություններ են, իսկ բաղմակի ենթակաների հատույթավորման դեպքում ստացվում է նախադասության հատկանիշ ունեցող միայն մեկ միավոր: Այսպես՝ «Նրանք մեկնեցին Մոսկվա և մեկ ամիս հետո վերադարձան»: «Արամը և Նրա հարաջատները մեկնեցին Մոսկվա»: Առաջին նախադասությունը հատույթավորվում է երկու մասի, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղադրիչ նախադասություն է՝ 1) Նրանք մեկնեցին Մոսկվա, 2) Մեկ ամիս հետո վերադարձան, հետևաբար այն բարդ համադասական նախադասություն է: Մինչդեռ երկրորդ նախադասությունը հատույթավորվում է բաղմակի ենթակաների սահմանից, և ստացվում են նախադասության հատկանիշ չունեցող մեկ բառ (Արամը) ու մեկ նախադասություն:

Այսպիսով, բաղմակի ենթականերով ու մեկ ստորոգյալով կազմված նախադասությունը պարզ է, համարժեք է բաղմակի լրացումներով նախադասությանը և պետք է ներկայացնել պարզ նախադասության համակարգում:

Այժմ մեկ ենթակայով ու բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի ենթականերով ու բաղմակի ստորոգյալներով միավորված նախադասությունների մասին: Այս նախադասություններում առկա են մեկից ավելի ստորոգյալին հատկանիշներ, միայն թե մեկ ենթակայով կառույցում այդ հատկանիշները հավասարապես վերագրվում են միևնույն ենթակային, իսկ բաղմակի ենթականերով կառույցում՝ ըոլոր ենթականերին: Օրինակ՝ «Պապս գլուխը կախել էր և ձախ ձեռքով բռնել ծնոտը» (ԱՔ, 1, 279): «Վարդանն ու Գևորգը գնացին պիոներական ճամբար, այնտեղ անցկացրին հետաքրքրական օրեր և օգոստոսի վերջին վերադարձան»: Ինչպես տեսնում ենք, միակի ենթակայով ու բաղմակի ստորոգյալներով և բաղ-

մակի ենթականերով ու բազմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասությունները իրար նման են երկու էական հատկանշով՝ ա) ենթակայի կամ ենթակաների՝ բոլոր բաղադրիչ նախադասությունների համար ընդհանուր լինելով և բ) ստորոգյալների, հետևաբար նաև ստորոգումների բազմակիությանը: Մեկից ավելի ստորոգումներ ունենալու պատճառով այդ նախադասությունները բարդ են: Այնուհետև, քանի որ նրանց ստորոգյալն հատկանիշները, լայն առումով՝ բաղադրիչ նախադասությունները կապվում են համադասական հարաբերությամբ, ուստի դրանք բարդ համադասական նախադասություններ են: Իսկ պարզելու համար, թե բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունները ի՞նչ տեղ են գրավում բարդ համադասական կապակցության մեջ, ի՞նչ էական հատկանիշներով են տարբերվում այդ կապակցության մյուս դրսևորումներից, անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ բարդ համադասական նախադասության դասակարգմանը:

Հայտնի է, որ գոյություն ունեն համադասական նախադասության տարբեր դասակարգումներ: Ռուս, հայ և այլ լեզուների քերականագիտության պատմության մեջ բարդ համադասական նախադասությունները սովորաբար դասակարգվում են ըստ բաղադրիչ նախադասությունների միջև գործառնվող շարահյուսական հարաբերության, և ըստ այդմ էլ տարբերակվում են միավորական, ներհակական, տրոհական և այլ հարաբերություններով բարդ համադասական նախադասություններ: Նախադասության, որպես կաղապարի, դասակարգումը պետք է կատարել կառուցվածքային առավել էական հատկանշի հաշվառումով, որով նախադասության բոլոր դրսևորումները կարող են խմբավորվել: Ընդ որում, տվյալ հատկանիշն ունեցողները կմիավորվեն որպես նույն կարգի իրակություններ, իսկ այդ հատկանիշը բացառողներն էլ, որպես այդպիսիք, կկազմեն մի այլ խումբ՝ հակադրվելով առաջիններին:

Տվյալ դեպքում մենք բարդ համադասական նախադասության դասակարգման հիմունք ենք ընդունում ենթակայի (ենթակաների) ընդհանուր կամ տարբեր լինելը հետևյալ պատճառներով: Նախ՝ ենթական նախադասության գլխավոր անդամներից մեկն է՝ գործողության (լայն առումով՝ հատկանշի) «տեղը»: Հետևաբար նրա ընդհանուր կամ տարբեր լինելը բարդ համադասական նախադասության տարբերակման հիմունք դիտելը շատ կարևոր է: Երկրորդ՝ ենթակայի ընդհանուր կամ տարբեր լինելը պայմանավորում է նաև ստորոգման չորհահատկությունը: Այսպես, համառ. 1. «Մխիթարը զինագործների հետ զրուցում էր մտերմաբար, իսկ Արթինի հետ իշխանավարի էր...» (ՍԽՄՍ, 3, 193): 2. «Ծս սիրալիր հարգանքով ողջունեցի երկուսին, իսկ հայրս բացատրեց նրանց յուր տարօրինակ հայտարարության պատճառը» (Մուր., 2, 90): Այս

երկու նախադասութիւններն էլ հանդիպադրական հարաբերութեամբ բարդ համադասական նախադասութիւններ են: Կառուցվածքային միակ հատկանիշը, որով դրանք իրարից տարբերվում են, այն է, որ առաջինում ենթական ընդհանուր է երկու բաղադրիչ նախադասութիւնների համար. զրուցելու և իշխանավարի լինելու հատկանիշները հավասարապես ստորոգվում են այդ ենթակային, իսկ երկրորդում յուրաքանչյուր բաղադրիչ նախադասութիւն ունի իր ենթական: Ընդ որում, առաջին բաղադրիչի ողջունելու գործողութիւնը, որպէս հատկանիշ, ստորոգվում է նույն բաղադրիչի ԾԱ ենթակային, իսկ երկրորդ բաղադրիչի բացատրելու գործողութիւնը՝ ԸԱՅՐԱ ենթակային: Հետևաբար՝ այն, թե բաղադրիչ նախադասութիւնների ստորոգային (կամ ստորոգվող) հատկանիշները վերագրվում են նո՞ւյն առարկային (ենթակային), թե՞ տարբեր առարկաների (ենթակաների), ունի էական նշանակութիւն: Մյուս կողմից՝ բանի որ ստորոգումը նախադասութեան ամենահիմնական հատկանիշն է, ուստի նրա յուրահատկութիւնը հավասարապէս դառնում է նաև նախադասութեան կառուցվածքային առանձնահատկութիւն: Այսպիսով, բարդ համադասական նախադասութեան մեջ ենթակայի ընդհանուր կամ տարբեր լինելը չի մնում որպէս սոսկ ենթակայի յուրահատկութիւն, այլ տարածվում է նաև ստորոգման վրա՝ դառնալով նախադասութեան կառուցվածքային ընդհանուր հատկանիշ: Ըստ այդ հատկանշի էլ բոլոր կարգի բարդ համադասական նախադասութիւնները բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) ընդհանուր ենթակայով նախադասութիւններ և բ) տարբեր ենթականերով նախադասութիւններ:

Առաջին դեպքում ենթական կամ ենթակաները (եթե դրանք բաղմակի են) սովորաբար արտահայտվում են առաջին (սակավադեպ էլ հաջորդ) բաղադրիչում, բայց հավասարապէս վերաբերում են բոլոր բաղադրիչներին: Ընդհանուր ենթակայով բարդ համադասական նախադասութեան բաղադրիչների ստորոգային հատկանիշները հավասարապէս վերագրվում են ընդհանուր ենթակային կամ ենթականերին, իսկ համապատասխան շարահյուսական հարաբերութիւնները գործառնվում են միայն ստորոգվող հատկանիշների միջև: Դրանք բաղմակի ստորոգչաներով կազմված նախադասութիւններն են, որոնք հայ քերականագիտութեան պատմութեան մեջ հայտնի են միավորյալ նախադասութիւն, իսկ ռուսերենում՝ *слитное предложение*¹ անվանումով. օրինակ «Հնագետը մի անգամ էլ պտույտ արեց բերդի շոքս կողմը, տեսնում մի բան նշանակեց և ապա արագ քայլերով հասավ ձիերին» (ԱԲ, 1, 183):

¹ Ուսա քերականագիտական տերմինաբանութեան մեջ այս նախադասութիւնը հայտնի է նաև *предложение с однородными сказуемыми* անվանումով:

Տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներից յուրաքանչյուրն ունի իր ենթական: Շարահյուսական հարաբերություններն էլ արտահայտվում են բաղադրիչ նախադասությունների ինչպես ստորոգյալների, այնպես էլ ենթակաների միջև. ինչպես՝ «Ես մեջքս պատին քսելով փորձում եմ հեռանալ, սակայն նրանք քայլ առ քայլ ծաղրելով գալիս են հետեիցս» (ՍՁՄԿՊ, 83): «Գարբիելը լողանում էր, իսկ կինն սպասում էր վրանի առաջ» (ՖՎՄԼՔՕ, 354): Այս նախադասություններից առաջինում հակասման, իսկ երկրորդում հանդիպադրական հարաբերությունները գործառնվում են բաղադրիչ նախադասությունների թե՛ ստորոգյալների և թե՛ ենթակաների միջև:

Բարդ համադասական նախադասության այս դասակարգումն արդարացվում է նրանով, որ համադասական կապակցության երկու ենթատեսակներն ունեն կառուցվածքային, իմաստային ու ոճական տարբեր առանձնահատկություններ: Ահավասիկ այդ տարբերակիչ առանձնահատկություններից մի քանիսը: Նախ, ինչպես նշեցինք, այդ երկու կառույցները իրարից տարբերվում են ենթակայի (ենթակաների) ընդհանուր կամ տարբեր լինելով և, երկրորդ, դրանով պայմանավորված՝ նաև ստորոգումների յուրահատկությամբ:

Երրորդ՝ տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության մեջ շարահյուսական հարաբերությունները գործառնվում են նաև ենթակաների միջև, մինչդեռ միավորյալ նախադասության մեջ դա բացառվում է. ենթական այստեղ, ընդհանուր լինելով, երկրորդ բաղադրիչում միավորման, հակադրության, տրոհականության և այլն եղբ չունի:

Չորրորդ՝ ներհակական հարաբերությունը ոչ միատեսակ է արտահայտվում համադասական նախադասության երկու դրսևորումներում: Այսպես՝ ձթև տարբեր ենթականերով կառույցում համասեռ հակադրությունը լինում է լրիվ և մասնակի, ապա ընդհանուր ենթակայով կառուցվածքում այն միայն մասնակի է, քանի որ ենթական դուրս է մնում հակադրության ծիրից: Հմմտ. 1. «Մեծ Տիկինը շնայեց նրան, այլ գլուխը կախած, մտասույզ և լուրջ շարժվեց դեպի կանանց գունդը» (ԴԴՎ, 2, 505): «Ոչ թե մենք ենք աշխատանքը շուտ սկսել, այլ պարզապես դու ես ուշացել»:

Հինգերորդ՝ ընդհանուր ենթակայով բարդ համադասական նախադասությունը ավելի սեղմ ոճի կառույց է և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, բարդ համադասական նախադասության այս դասակարգումը մի կողմից՝ ճշգրտում է համադասական նախադասության սահմանները, մյուս կողմից՝ ինքնին լուծում է բաղմակի ստորոգյալներով նախադասության խնդիրը, պարզում նրա կառուցվածքային

պատկանելութունը՝ համադասական նախադասութիւն լինելը և ավելի՛ կոնկրետ՝ նրա տեղը բարդ համադասական կապակցութեան մեջ:

Այսպիսով, բաղմակի ստորոգյալներով նախադասութիւնները կազմում են բարդ համադասական կապակցութեան մի տարատեսակը, որը կարելի է անվանել ընդհանուր ենթակայով բարդ համադասական նախադասութիւն, բայց մենք մեր շարադրանքում պահպանում ենք միավորյալ նախադասութիւն ավանդական տերմինը ներածութեան մեջ նըշմած պատճառով:

Արդ՝ անցնենք ընդհանուր ենթակայով բարդ համադասական կամ միավորյալ նախադասութեան կառուցվածքային յուրահատկութիւններին քննութեանը: Ինչպես տեսնում ենք, միավորյալ նախադասութեան մեջ էական նշանակութիւն է ստանում շարահյուսական այնպիսի մի իրակութիւն, որպիսին նախադասութեան ընդհանուր կամ դետերմինացվող անդամն է²: Ակնհայտ է, որ երբ ընդհանուր անդամի գործառութեամբ հանգես են գալիս ենթական ու ստորոգյալները, ձևավորվում է միավորյալ նախադասութիւնը: Ընդամին, ենթական ընդհանուր է, երբ հալասարական-վերագրման հարաբերութեամբ կապվում է նույն կառուցի բոլոր ստորոգյալների հետ, իսկ ստորոգյալները ընդհանուր են, երբ նրանք նույն հարաբերութեամբ կապվում են բաղմակի ենթականերից յուրաքանչյուրին: Հետևաբար բաղմակի ենթականերով ու բաղմակի ստորոգյալներով կազմված նախադասութեան մեջ ընդհանուր են և՛ ենթակաները, և՛ ստորոգյալները: Բերենք օրինակներ՝ «Ես շինեցի ուռի ձյուղից իմ սրինգը գեղջկական ու երգեցի սրտիս երգը՝ նրա երգին պատասխան» (ԱԲ, 77): «Ամառ երեկոները սպիտակ շորերով աղջիկներ ու տղաներ գալիս են ու քարափի վրա նստում» (ԱԲ, 1, 242):

Դետերմինացիայի կամ նախադասութեան անդամների ընդհանրականութեան դերը մեծ է նաև միակազմ միավորյալ նախադասութեան մեջ: Ընդամին, տարբեր կառուցվածքի միակազմ միավորյալ նախադասութիւններում այն գործառական տարբեր դեր ու նշանակութիւն ունին: Այսպիսի՝ քննենք հետևյալ նախադասութիւնները. «Հետախոսով զանգահարեցին և հայտնեցին լուրը»: «Մարդուն ընկերով են ճանաչում ու գնահատում»: «Պայքարել և նվաճել ազատութիւն»: Առաջին նախադասութեան ձևավորման (կամ բաղադրիչների միավորման) հիմքը համապատասխան գործողութիւնների դիմադին անորոշութիւնն է և շարտահայտված միեւնոյն անձին (անձանց) տվյալ հատկանիշների վերագրումը. զանգահարողն ու լուրը հայտնողը նույն անձն է, որը տվյալ

² Այս անդամների քննութիւնը տե՛ս 177, էջ 148, 159, 169. 84, էջ 38—41. 17, էջ 447—449. 11, էջ 53—55. 88, էջ 27—37:

դեպքում քերականորեն չի արտահայտվում, բայց տրամաբանորեն ըմբռնվում է որպես այդպիսին, որպես ընդհանուր ենթակա: Երկրորդ օրինակում բայական գերադաս անդամների, որպես բաղադրիչ նախադասությունների, միավորման հիմք են հանդիսանում՝ ա) նրանց գործողությունների վերաբերության ընդհանրականությունը, բ) այդ հատկանիշների տրամաբանորեն միևնույն հավաքական սուբյեկտին վերագրումը և գ) միջոցի խնդրի (ընկերով) ընդհանուր լինելը բաղադրիչների համար: Իսկ վերջին նախադասության բաղադրիչների միավորման հիմքը միևնույն նպատակին ուղղված երկու փոխադասանավորված գործողությունների միաժամանակյա առկայությունն է և, որ առավել կարևոր է, հնչերանգային ստորոգմամբ այդ հատկանիշները արտալեզվական միևնույն առարկային (առարկաներին) վերագրելը. պայքարելու և աղատություն նվաճելու կողք ուղղվում է միևնույն անձին (անձանց), որից (որոնցից) և սպասվում է դրանց կատարումը: Հետևաբար բերված նախադասությունների մեջ ևս առկա է ընդհանուր ենթակա, միայն թե տրամաբանորեն: Այսպիսով, բոլոր բաղադրիչ նախադասությունների համար ընդհանուր հանդիսացող ենթական երկկազմ միավորյալ նախադասության մեջ քերականորեն արտահայտվում է (կամ կարող է վերականգնվել), իսկ միակազմում միայն տրամաբանորեն է ընկալվում:

Միավորյալ նախադասության մեջ ընդհանրականությունը դրսևորվում է նաև բայական բաղադրյալ ստորոգյալի միջոցով: Հաճախ այս նախադասության առաջին բաղադրիչում եղանակիչ բայ + անորոշ դերբայ կաղապարն արտահայտվում է ամբողջությամբ, իսկ հաջորդ բաղադրիչում (կամ բաղադրիչներում) գործածվում է միայն անորոշ դերբայը. ինչպես՝ «Ուզում եմ լինել քեզ հետ, Այնտեղ՝ քո անհայտ երկրում, Կիզվել քո սիրով հավետ, Այրվել միշտ քո սուրբ հրում...» (ՎՏ, 2, 12): Այստեղ ուզում եմ եղանակիչը երկրորդ և երրորդ բաղադրիչներում զեղչվել է, բայց քանի որ շարունակում է «ուղեկցել» նաև այդ բաղադրիչների անորոշ դերբայներին, ուստի ընդհանուր է բոլոր բաղադրիչ նախադասությունների համար: Մակավաղեպ էլ ընդհանուր է լինում բաղադրյալ ստորոգյալի դերբայական բաղադրիչը, երբ անորոշ դերբայն արտահայտվում է միայն երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչում. ինչպես՝ «Մամբատը չի կարող և չի կամենում ենթարկվել պարզ խաբեության» (ԱՇԲ, 328—399):

Միավորյալ նախադասության մեջ ընդհանուր կարող են լինել նաև խնդիրներն ու պարադաները, որոնք առանձնապես ավելի են շեշտվում նախադաս շարադասության դեպքում. ինչպես՝ «Երգով է նա միշտ վարում ու հերկում, Մանում ու ներկում, Երեխա գրկում» (ՊՍ, 4, 39): «Վար-

դանը տանն է դասերին նախապատրաստվում և միաժամանակ բանաստեղծութիւններ գրում»:

Այսպիսով, միավորյալ նախադասութեան մեջ ընդհանուր են լինում քերականական (երկկազմ կառուցում) և տրամաբանական (միակազմ կառուցում) ենթական (ենթականները), ստորոգյալները, մասամբ նաև խնդիր ու պարագա լրացումները: Դրանց ընդհանուր լինելու հիման վրա էլ կատարվում է բաղադրիչ նախադասութիւնների միավորումը³:

Հստ գլխավոր անդամների արտահայտութեան միավորյալ նախադասութիւնները նույնպես լինում են երկու տեսակ՝ երկկազմ և միակազմ: Երկկազմ է աչն միավորյալ նախադասութիւնը, որի կազմում առարկան (առարկանները) և նրան (նրանց) վերագրվող հատկանիշներն ունեն իրենց քերականորեն տարբերակված արտահայտութիւնը՝ հանձինս ենթակայի (ենթականների) և ստորոգյալների: Օրինակ՝ «Անդոն վերցրեց գրքերը և գլուխը բարձր բռնած անցավ նստարանների արանքով» (ԱՔ, 1, 238): «Մանուկն ու Արգարը վեր թռան տեղներից և գնացին» (ԴԴՎ, 409): Ինչպես տեսնում ենք, երկկազմ միավորյալ նախադասութիւնները ենթականների թվային արտահայտութեամբ բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) մեկ ենթակայով ու բազմակի ստորոգյալներով և բ) բաղմակի ենթականերով ու բաղմակի ստորոգյալներով նախադասութիւններ: Առաջին դեպքում ստորոգյալին տարբեր հատկանիշները վերագրվում են միևնույն առարկային, իսկ երկրորդ դեպքում՝ միևնույն առարկաներին: Սրանք կառուցվածքային էական տարբերութիւններ չունեն և միավորվում են ենթական կամ ենթականները բոլոր բաղադրիչ նախադասութիւնների համար ընդհանուր լինելու և այդ բաղադրիչների՝ համաեռ իրակութիւններ արտահայտելու իմաստային հիմքի վրա:

Միակազմ է կոչվում այն միավորյալ նախադասութիւնը, որի մեջ առարկան (առարկանները) և նրան (նրանց) վերագրվող հատկանիշները չունեն իրենց բառաքերականական տարբերակված արտահայտութիւնը: Նման միավորյալ նախադասութիւնն ունի միաբեռ կառուցվածք. նրանում բացակայում է ենթակայի եզրը: Օրինակ՝ «Հեռանա աչքից, օտարանա սրտից» (Ա, 238): «Զլուել, միայն մեղմացնել կրակը» (ՀՔՄՏԶ, 1, 148):

Միավորյալ նախադասութիւնները միատարր չեն նաև բաղադրիչ նախադասութիւնների քանակի տեսակետից: Նախ՝ երկու խոսք միա-

³ Տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասութեան մեջ ևս լինում են ընդհանուր անդամներ: Այդ զործառութեամբ ավելի շատ հանդես են գալիս երկրորդական անդամները, եղանակավորող բառերը, սակավադեպ էլ ստորոգյալը և այլն, որոնք նույն ձևով նպաստում են համադասական նախադասութեան բաղադրիչների կապակցմանը:

վորյալ նախադասության բաղադրիչ հասկացության մասին: Եթե տար-
բեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչ
նախադասություններն ունեն ենթակա+ստորոգյալ կառուցվածք⁴, իսկ
ամբողջ համադասական կապակցությունը՝ (ենթակա+ստորոգյալ) + (են-
թակա+ստորոգյալ) կաղապարը, ապա միավորյալ նախադասության
առաջին բաղադրիչը բաղադրվում է ենթակայից ու ստորոգյալից, իսկ
մյուսը (կամ մյուսները)՝ միայն ստորոգյալից (կամ ստորոգյալներից):
Հետևաբար երկկազմ միավորյալ նախադասությունն ունի [ենթա-
կա(ենթ)] + ստորոգյալ + (ստորոգյալ) կաղապարը, իսկ միակազմ միա-
վորյալ նախադասությունը՝ գնշադաս անդամ + գնշադաս անդամ
կառուցվածքը: Ինչպես տեսնում ենք, ստորոգյալները և գնշադաս ան-
դամները միավորյալ նախադասության մեջ խիստ էական նշանակու-
թյուն ունեն, բարդ նախադասության բաղադրիչ պարզ նախադասությու-
նների դեր են կատարում, ընդ որում՝ որքան ստորոգյալ կամ գնշադաս
անդամ կա տվյալ նախադասության մեջ, այնքան բաղադրիչ նախադա-
սություններից է կազմված ամբողջ բարդությունը: Մեծանուն հայագետ
Մ. Աբեղյանը իրավացիորեն գրում է. «նոսքն (նախադասությունը—
Ա. Կ.) իմացվում է բայից, ուստի քանի բայ կա մի ասացվածքի մեջ,
այնքան էլ խոսք կա» (3, էջ 362):

Միավորյալ նախադասությունը լինում է՝ ա) համառոտ, երբ կազմ-
ված է միայն գլխավոր անդամներից. ինչպես՝ «Ոմանք թե՛ խաղում էին
և թե՛ առևտուր անում» (ԱՇԲ, 169), և բ) ընդարձակ, երբ ղլխավոր ան-
դամներից բացի կան նաև լրացումներ. ինչպես՝ «Ինքը բարձրացնում էր
Սոնային ձիու վրա, հետո ձին նստում և դնում արտերը խուրձի» (ԱԲ,
1, 77): Կարող է նաև միավորյալ կառույցի մի բաղադրիչը լինել համա-
ռոտ, իսկ մյուսը՝ ընդարձակ. ինչպես՝ «Կարդաց նամակը և տխրեց»
(ՆԴ, 137):

Միավորյալ նախադասություններն ըստ բաղադրիչ նախադասու-
թյունների քանակի լինում են երկու տեսակ՝ երկբաղադրիչ և բաղմամբա-
ղադրիչ: Երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունը, որ կազմվում է
երկու բաղադրիչներից, այս կառույցի պարզագույն տիպն է. ինչպես՝
«Իսկ օրենքը մարդկանց աչքում սրբություն էր և անմահ ճշմարտություն»
(ԱԻ, 3, 110):

Բաղմամբաղադրիչ է կոչվում երկուսից ավելի բաղադրիչ նախադա-
սություններից կազմված միավորյալ նախադասությունը: Տվյալ դեպքում
բաղադրիչ նախադասությունների թիվը տեսականորեն անսահմանափակ
է, իսկ գործնականում շատ լինել չի կարող, ալլապես միտքը դառնում
է տարտամ և լսողական տեսակետից էլ բարեհնչյուն չէ: Բաղմամբա-

⁴ Հաշվի առնելով լրացումների պարտադիր լինելը՝ դրանք չենք հիշատակում:

ղաղբիչ միավորյալ նախադասության պարզագույն տիպը հռաբաղադրիչ կառուցվածքն է. ինչպես՝ «Պառավը նորից նստեց դռան շեմքին, դող-նոցը բաց արեց և սկսեց համրել դրամները» (ՆԴ, 84): Նման միավորյալ նախադասության ամենածավալուն դրսևորումը շուրջ 20 բաղադրիչից կազմված կառուցվածքն է: Ընդ որում, ծավալման հնարավորության տեսակետից արձակ խոսքը զիջում է շափածոյին: Օրինակ՝ «Ընկնում է ցած (1) ու կատաղում (2), Քարն անտակ կախայի մեջ ինքը իրեն աղում (3), մաղում (4), Իրեն տանջում (5) ու շարչարում (6), Մտնում է ձոր (7), փրփրակալում (8), Խփում քարին (9), հտ է գալիս (10), Գծված գլուխն է ափին տալիս (11), Ուշքի գալով ուտնում է նա (12), նորից ընկնում քարի վրա (13), Քարը կրծում (14), Բաշը ցնցում (15), Ավաղ ու խիճ խառնում իրար (16) Ու թռչում է քարերն ի վար» (17) (ՀՍՔՆ, 162—163):

Երկբաղադրիչ և բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունները տարբերվում են նաև այլ հատկանիշներով: Նախ՝ դրանք տարբերվում են բաղմաբաղադրիչ կառույցում տարաբնույթ հարաբերությունների հավասարաչափ դրսևորման հնարավորությամբ, իսկ երկբաղադրիչ կառույցում՝ դրա բացառմամբ: Հմմտ. 1. «Հետադիմական ուժերը պղծում են մի հինավուրց ժողովրդի սրբությունները (1), ավերում նրա կերտած հոյակապ հուշարձանները» (ՄՀ, 18.09.1978, 4): 2. «Նա զմպեց իրեն (1), նստեց պարապելու (2), բայց չկարողացավ (3)» (ԱՇԲ, 98):

Երրորդ՝ երկբաղադրիչ կառույցի բաղադրիչները կապակցվում են կա՛մ շաղկապով, կա՛մ շաբահարությամբ, իսկ բաղմաբաղադրիչում կարող են միաժամանակ տեղ գտնել կապակցման երկու միջոցները (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երրորդ՝ միավորական հարաբերությամբ երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ առկա է լինում կա՛մ համաժամանակություն, կա՛մ տարժամանակություն, իսկ բաղմաբաղադրիչ կառույցում՝ կարող են զուգակցել համաժամանակությունն ու տարժամանակությունը: Նույն ձևով երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ զործառվում է ներհակական հարաբերության դրսևորումներից միայն մեկը, իսկ բաղմաբաղադրիչում կարող են միաժամանակ արտահայտվել ներհակության տարբեր դրսևորումներ: Հմմտ. «Մոռեն դուռը փակելուց հետո շտապով մոտեցավ մորը և տոպրակը շալակից վար բերեց» (ՆԴ, 89) (տարժամանակություն): «Լսեց ինձ, լսեց, հետո մի «օվայ» արավ, երկու ձեռքով պինդ խփեց գլխին և մնաց այդպես քարացած» (Ն. տ., 390) (համաժամանակություն և տարժամանակություն): «Եվ Պետին ավելի էր մտածում «փորձանքի» համար, բայց ավելի շուտ վախենում էր բժշկից...» (ԱՔ, 1, 51) (հակասում): Նա փորձեց ընդունվել համալսարան, բայց չկարո-

դացավ, իսկ հաջորդ տարին աշխատանքի անցավ գործարանում» (հակասում և հանդիպադրություն):

Միավորյալ նախադասություններն ըստ բաղադրիչների քանակի սահմանափակության կամ ավելացման հնարավորության լինում են բաց և փակ կառուցվածքի: Բաց կառուցվածք ունի նոր բաղադրիչի ավելացման հնարավորություն ունեցող միավորյալ նախադասությունը: Այդպիսիք են հիմնականում միավորական, մասամբ էլ տրոհական հարաբերությամբ միավորյալ կառույցները. ինչպես՝ «Այդ նկատելով՝ Դավիթ իշխանը ձին խթանեց ինքնաբեր և առաջ անցավ» (ՍՁՀԲ, 44): «Կովը ծնելուց տան տերը մի բան պիտի տար Պետուն՝ մի հին աղխալուղ, մի աման կաթնով կամ խոստանում էր կալին մի կոտ ցորեն» (ԱԲ, 1, 50): Այս երկբաղադրիչ նախադասությունները կարելի է ծավալել՝ շարունակելով նկարագրությունը: Հմմտ. «Այդ նկատելով՝ Դավիթ իշխանը ձին խթանեց ինքնաբեր և առաջ անցավ, մտավ բերդն ու մոտեցավ հավաքված բաղմությանը» և այլն:

Փակ կառուցվածք ունի այն միավորյալ նախադասությունը, որին այլ բաղադրիչ ավելացնել հնարավոր չէ: Դա հիմնականում բնորոշ է ներհակական հարաբերությամբ կառուցվածքին, որի պարզագույն տիպը երկբաղադրիչ նախադասությունն է. ինչպես՝ «Հաջորդ գիշերն էլ լաց եղավ Սանդուխտը, բայց գլուխը խոնարհեց Օհանի տղի հետ մի բարձի վրա» (ԱԲ, 1, 44): Բաղմաքաղադրիչ միավորյալ նախադասությունն ունենում է փակ կառուցվածք, երբ նրանում զուգորդում են միավորական ու ներհակական հարաբերությունները, և ամբողջ նախադասության մեջ իշխում է ներհակությունը, որպես բարդության հակադիր եզրերի միջև գործառվող հարաբերություն. ինչպես՝ «Միքայելը մոտեցավ, գրկեց, բայց չհամբուրեց», (ԱՇՔ, 134): Այստեղ բայց-ով արտահայտված հակասման ներհակությունը սահմանափակում է նախադասության կառուցվածքը:

Միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև տրվող արտասանական դադարի տևողությունը տարբեր է՝ պայմանավորված դրանց շարահյուսական հարաբերությամբ և ներքին-մտային կապով: Առավել կարճատև դադարը լինում է միավորական, մի փոքր ավելի՝ տրոհական և ավելի երկարը՝ ներհակական հարաբերության դեպքում: Ընդսմին, ներհակական միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև տրվող արտասանական դադարի տևականությունը մեծապես պայմանավորված է ներհակական շաղկապների բարձր արտասանությամբ. խոսողը (գրողը) ներհակությունը ընդգծելու նպատակ է հետապնդում: Օրինակներ՝ «Սահակ Պարթևը գործով եկած էր Աշտիշատի վանքը և այստեղ պատահամբ տեսավ Սամվելին» (ԲՄ, 78): «Պատմությունն անելիս պապս միշտ կա՛մ

ջահել օրերին էր երանի տալիս, կա՛մ էլ առանձին շեշտով խոսքը վերջացնում» (ԱԲ, 1, 209): «Եվ մինչև հիմա ուրիշ տեղ չի ասել, բայց մտքից էլ չի հանել» (ն. տ., 118): Նշենք, որ միավորական հարաբերություններ միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև արտասանական դադարը առավել տևական է լինում, երբ թվարկմանը զուգակցում են պատճառահետևանքային, մեկնական, մասի ու ամբողջի և այլ ածանցյալ հարաբերություններ. ինչպես՝ «Նա մի տեսակ Մարութխանյան էր և իր եղբայրների ու քույրերի վերաբերմամբ. զրկում ու կոշտատում էր նրանց հոր մահից հետո» (ԱՇԲ, 330):

Տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության համեմատությամբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչների անկախությունն ավելի նվազ է, որովհետև ենթակայի ընդհանուր լինելը ավելի սերտ է դարձնում բաղադրիչ նախադասությունների կապը: Իհարկե, տարբեր միավորյալ նախադասությունների մեջ բաղադրիչների սերտությունն ու անկախությունը տարբեր են՝ պայմանավորված դրանց իմաստային կապով, կապակցման եղանակով, ժամանակային հարաբերությամբ, խոսողի (հեղինակի) վերաբերմունքով և այլ հանգամանքներով: Բաղադրիչ նախադասությունների սերտության աստիճանն ամենից առաջ կախված է դրանց իմաստային կապից. որքան ուժեղ է այդ կապը, այնքան բաղադրիչները ավելի սերտ են: Սակայն երբեմն, հատկապես չափածո խոսքում, միավորյալ նախադասության բաղադրիչները, հակառակ իրենց իմաստային սերտությանը, արտասանվում են տևական դադարով՝ պայմանավորված շափածոյի տաղաչափական յուրահատկություններով, մասնավորապես բանատողների միջև տրվող արտասանական դադարներով. ինչպես՝

«Մեր փլատակված-փլուզվածի տեղ
Նա նորը կերտեց, նորը կառուցեց.
Նա վարենկվածի ու սուղվածի տեղ
Անտակ հատակից նորը հարուցեց.
Արգելված երգի զվարթ գույնի տեղ
Նորունկի վրա տրտումը հինեց.
Անմիտ միտումով քանդված բույնի տեղ
Հոգեբանական մեր տունը շինեց...» (ՊՄ, 4, 262):

Միավորյալ նախադասության բաղադրիչների սերտության աստիճանը կախված նաև նրանց կապակցման եղանակից, գործառնող ժամանակային հարաբերությունից և այլն: Այսպես՝ շղկապավոր միավորյալ նախադասության բաղադրիչները ավելի սերտ են, և դադարն էլ համեմատաբար կարճատև է: Այնուհետև. տարժամանակության դեպ-

քում բաղադրիչ նախադասութիւնները երբեմն ավելի թույլ են կապւում և տրոհւում են միջակետով, մինչդեռ կատարման ժամանակապահերով մոտ բայ-ստորոգյալների միջև դադարը հիմնականում կարճատե է լինում, և տրոհումն արտահայտւում է ստորակետով: Օրինակ՝ «Առաւելոս շատ վաղ էր վեր կենում (1), մաքրում էր իր անշուք խուցը (2), մի պահ կարդում (3). ապա գնում տաճար ժամհարից առաջ (4), ջահերն ու մոմերը վառում (5) և կանգնում աղոթքի» (6) (ԱԻ, 3, 417): Այստեղ 1—2—3-րդ և 4—5—6-րդ բաղադրիչները իրենց թույլ դադարներով կազմում են արտասանական երկու խումբ, որոնց միջև տրվող դադարը տևական է, և ամբողջ նախադասութիւնը հատուկթափուրով է երկու մասի:

Միավորիչ շաղկապներով կապակցվելիս միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչների սերտութիւնը ոչ միշտ է պահպանւում: Երբեմն խոսողը (գրողը) նման կառուցվածքը ներկայացնում է բաղադրիչների թույլ սերտութեամբ, որը արտահայտւում է արտասանական տևական դադարով, գրավոր խոսքում՝ նաև կետադրութեամբ (միջակետով). ինչպես՝ «Նա ուրախ տրամադրութեան մեջ էր. և այդ հանգամանքը համարում էր մոտաւորապէս հաջողութիւնների նշան» (ՄԳՄ, 162): «Երկար, աննպատակ թափառելուց հետո ջարդված հասա տուն. և հագուստներս չհանած ընկա անկողնուս վրա» (ԱԻ, 3, 35): Այստեղ ե-ից առաջ արտասանական տևական դադարը և միջակետի գործածութիւնը մասամբ արհեստական են, բխում մն ոչ թե լեզվանչութի օրէնքիտիմ գնահատումից, այլ հեղինակի նախասիրութիւնից: Ինչպես տեսնում ենք, միավորյալ (և ոչ միայն միավորյալ) նախադասութեան բաղադրիչների սերտութեան ըմբռնումը կապւում է նաև խոսողի (գրողի) նախասիրութեան հետ (Հմմտ. 17, էջ 562): Այսպես՝ «Վարդանը վրդովւից: Սակաւն չկամեցավ իր միտքը բռնադատել իր առջև նստած մի գիտունի և պատմիչ փիլիսոփայի» (ԴԴՎ, 2, 444): Այս ինքնուրույն նախադասութիւնները մեկ ուրիշը կարող էր գործածել որպէս միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչներ: Հմմտ. «Վարդանը վրդովւից, սակաւն չկամեցավ իր միտքը բռնադատել...»:

Միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչները կապակցւում են երկու եղանակով՝ բառական և շարահարական: Ընդ որում, կապակցման բառական եղանակը իրացւում է համադասական շաղկապներով՝ և, ու, իսկ, բայց, սակայն, այլ, կամ, կամ թե, և կամ թե, բայց և այնպէս, թե չէ, եթե ոչ, և ոչ թե, այլ ոչ թե, ոչ թե... այլ, մինչդեռ, բայց և, սակայն և, և՛... և՛, թե՛...թե՛, կա՛մ...կա՛մ և այլն, որոնք դրսևորում են միակարգ ու միագործառական միավորների հարաբերութիւններ: Այդ շաղկապների գործածութիւնը մեծապէս պայմանավորված է միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերութեամբ. միավորիչ շաղ-

կապները հանդես են գալիս միավորական, ներհակականները՝ ներհակական, տրոհականները՝ տրոհական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունների մեջ: Իսկ տարբեր հարաբերություններ համատեղող միավորյալ նախադասության մեջ գործածվում են տարբեր իմաստակիր շաղկապներ: Օրինակներ՝ «Մամբատը ամառից հղբոր արածից, սակայն շտապից զսպել իր դժկամությունը» (ԱՇՔ, 83): «Կա՛մ հիմար է, կա՛մ խորամանկ ու նենգ» (ՀՔ, 1, 384): «Պապս ո՛չ նստում էր դարպասի քարին և ո՛չ էլ պառկում բակի թախտի վրա» (ԱՔ, 1, 208): «Մեկ էլ գզիբը տնկվում էր կտուրի վրա կամ կռանում էր և երգիկից կանչում» (Ն. տ., 210):

Շարահարական միավորյալ նախադասության բաղադրիչների շարահյուսական կապն արտահայտվում է առանց բառական միջոցի, և նրանց կապակցման հարցում էական դեր են կատարում իմաստը, հնչեքանգը, շարադասությունը և այլն: Շարահարական կապակցումը միավորյալ նախադասության մեջ նույնպես լինում է երկու տեսակ՝ լրիվ և մասնակի: Այն լրիվ է, երբ բոլոր բաղադրիչները կապվում են շարահարությամբ: Նման միավորյալ նախադասությունը լինում է թե՛ երկբաղադրիչ և թե՛ բազմաբաղադրիչ. ինչպես՝ «Հիվանդին դեռնում են տալիս, ոտնահարում, փափուկ մսից քաշում, թևերից բռնում, ձգում, հրում մի պատից մյուսը, աքացի տալիս, երակներից բռնում, քաշում, մատները կոտրատում...» (ԱՔ, 1, 109):

Միավորյալ նախադասությունը մասնակի շարահարական է, երբ նրանում գործառվում են կապակցման բառական ու շարահարական հղանակները միաժամանակ: Նման նախադասությունը, բնականաբար, լինում է բաղմամբաբաղադրիչ: Ընդամենը, շաղկապով կապակցվում են մեծ մասամբ նախադասություն և վերջին, սակավադեպ էլ առաջադաս բաղադրիչները. ինչպես՝ «Հիվանդին պառկեցնում են անկողնում, մի քիչ դադար առնում և հետո նորից սկսում» (ԱՔ, 1, 108): «Ուժ արեց և ոտները քաշ տալով մոտեցավ նրան, խոր գլուխ տվեց» (Ն. տ., 35):

Ահնարախ է, որ շարահյուսական կառույցները հաճախ աղերսվում են իրար հետ, միայն թե տարբեր կառույցների ընդհանրությունը տարբեր բնույթի ու տարբեր աստիճանի է լինում: Միավորյալ նախադասությունը աղերսվում է մասնավորապես մի կողմից՝ տարբեր ենթականերով բարդ համադասական, մյուս կողմից՝ բարդ ստորադասական նախադասության հետ: Միավորյալ և տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասությունների հարաբերակցության մասին արդեն խոսեցինք: Միավորյալ ու բարդ ստորադասական նախադասությունների աղերսներից աշխի են հատկապես երկուսը: Նախ՝ բարդ ստորադասական նախադասությունը ևս հաճախ ունենում է ընդհանուր ենթակա: Այս դեպքում գե-

րադաս և ստորադաս նախադասութիւնների գործողութիւնները կատարողը նույն առարկան է, որը կարող է լինել նաև բաղմակի. ինչպես՝ «Նա դգաց, որ ծարավից պապակում էր» (ՀԹԵ, 1, 331): «Գողը և Հայկը գնացին քաղաքի հրապարակը, որպեսզի մասնակցեն տոնական շքերթին»:

Այնուհետև, ընդհանուր ենթակայով շարահարական կառուցվածքի որոշ նախադասութիւնների ըմբռնման հարցում նկատելի է երկվորթիւն: Դրանց կառուցվածքը պետք է որոշել հնչերանգի հաշվառումով: Այսպես՝ «Խերն արել ես, կամրջովն էլ անցկացրու» (Ա, 180): «Հավը տանը կենա, կուտն ուտի» (ն. տ.) նախադասութիւնները կառուցված են համարել և՛ համադասական, և՛ ստորադասական: Հետևաբար դրանց առաջին բաղադրիչների բովանդակութիւնները կարող են ըմբռնվել թե՛ որպես առկա իրողութիւն և թե՛ որպես պայման ու նպատակ: Առաջին դեպքում այդ նախադասութիւնները կլինեն միավորյալ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ բարդ ստորադասական: Հմմտ. «Խերն արել ես և կամրջովն էլ անցկացրու»: Երբ խերն արել ես, կամրջովն էլ անցկացրու» և այլն:

Մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում միավորյալ և այլ կառուցների հարաբերակցութեան հետ կապված նաև մեկ այլ հարց՝ շարահյուսական համանիշութեան մասնավոր մի դրսևորումը հանդիսացող դերբայական դարձվածով (այսուհետև՝ ԴԴ) կառուցի և միավորյալ նախադասութեան միջև գործառնող համանիշութիւնը, այսինքն՝ ԴԴ-ով կառուցված միավորյալ նախադասութիւնը համանիշային շարքը, որը ցարդ դուրս է մնացել հետադետողների ուշադրութիւնից, մինչդեռ լեզվական փաստերը հավաստում են դրա գոյութիւնն արդի հայերենում: Այս հարցին անդրադառնում ենք ավելի հանգամանորեն՝ հաշվի առնելով դրա քննութեան կարևորութիւնը ինչպես բուն միավորյալ նախադասութեան, այնպես էլ շարահյուսական համանիշութեան ուսումնասիրութեան առումով:

Շարահյուսագիտութեան մեջ ընդունված է ԴԴ-ը և ստորադաս նախադասութիւնը դիտել որպես համանիշ ձևեր, իրոք ԴԴ-ի գործառնութիւնը համապատասխանում է ստորադաս նախադասութեան բնութեին, և այս հիմքի վրա ԴԴ-ով նախադասութիւնն ու համապատասխան բարդ ստորադասական կապակցութիւնը համարվում են համանիշ կառուցներ: Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ ԴԴ-ով նախադասութիւնները երբեմն էլ աղերսվում են ոչ այնքան ստորադասական կապակցութեանը, որքան միավորյալ նախադասութեանը՝ վերջինիս հետ կաղմելով յուրատիպ համանիշային շարք⁵, որը հանդես է բերում քերականական-

⁵ ԴԴ-ով նման նախադասութիւնները փոխակերպվելիս ավելի շատ հակվում են դեպի միավորյալ կառուցը:

կառուցվածքային և իմաստային-ոճական միանգամայն այլ յուրահատկություններ:

ԴՆ-ով կառույց-միավորյալ նախադասությունն համանիշային շարքի երկու անդամները կամ եզրերը արտահայտում են առարկայական ու հատկանշային միենություն հարաբերությունները. տարբերությունը քերականական-կառուցվածքային է, հետևաբար նաև՝ ոճական-գործառական: Այսպես՝ քննենք հետևյալ օրինակը. «Ռունգերից և բերանից ծխի քուլաներ բաց թողնելով՝ գլխով է անում» (ԱԲ, 1, 194) — «Ռունգերից և բերանից ծխի քուլաներ է բաց թողնում ու գլխով է անում»: Այս նախադասություններն ունեն առարկայական նույն բովանդակությունը. միևնույն առարկան (ծին) երկու տարբեր գործողություն է կատարում, այսինքն՝ սուրյեկտին վերագրվում են երկու հատկանիշներ, միայն այն տարբերությամբ, որ երկրորդ օրինակում երկու հատկանիշներն էլ առարկային քերականորեն են վերագրվում և այդ առումով էլ հավասարանշանակ են ու գործառական տեսակետից նույնը՝ ստորոգային: Մինչդեռ այլ է թե՛ միմյանց և թե՛ սուրյեկտի հետ այդ նույն հատկանիշների փոխհարաբերությունը առաջին օրինակում: Այստեղ առաջին հատկանիշը (բաց թողնել) առարկային վերագրվում է տրամաբանորեն, իսկ երկրորդը՝ քերականորեն, ուստի դրանք հավասարարժեք չեն. երկրորդ հատկանիշը, արտահայտվելով ստորոգյալով, կազմում է ամբողջ նախադասության առանցքը, իսկ առաջինը դենոտանտային տեսակետից ունի ածանցյալ դեր ու նշանակություն (չնայած ժամանակային տեսակետից նախորդում է հիմնական գործողությանը):

Բերված համանիշային շարքի անդամ-նախադասությունների տարբերությունը նաև ոճական-վերաբերմունքային է, քանի որ «ներանցով արտահայտվում է խոսողի տարբեր վերաբերմունքը իր հաղորդածի նկատմամբ, տարբեր նպատակադրվածությունը» (85, էջ 35): Երկրորդ օրինակում նկարագրված գործողություններին հավասար նշանակություն է տրվում, իսկ առաջինում խոսողի (հեղինակի) վերաբերմունքն այլ է. այստեղ, ինչպես նշեցինք, գործողություններից մեկը հիմնական է համարվում՝ արտահայտվելով ստորոգյալով, իսկ մյուսը՝ երկրորդական՝ արտահայտվելով դերբայով: Հետևաբար այդ համանիշ կառույցները իրարից տարբերվում են նաև իմացական-իրադրական հատկանիշով: Եվ, վերջապես, այստեղից հետևում է քննության առարկա համանիշային շարքի երկու անդամների նաև մյուս տարբերությունը, այն է՝ «հիմնականում նույնը լինելով իրենց բառական կազմով՝ նրանք... չեն համընկնում քերականական իմաստների ծավալով» (85, էջ 37) ու թվով: Անտարակույս, առաջին նախադասության մեջ կա քերականական մեկ, իսկ երկրորդում՝ երկու ստորոգում: Ստորոգման թվային տարբերությունն էլ

պայմանավորում է այդ նախադասութիւնների կառուցվածքային տարբերութիւնը՝ առաջինի պարզ, իսկ երկրորդի բարդ լինելը: Հետևաբար հիշյալ նախադասութիւնները համանիշ ձևեր են, որոնք հեշտութեամբ փոխակերպւում են մեկը մյուսով, իսկ փոխակերպումը շարահյուսական համանիշութեան հիմնական առանձնահատկութիւններից մեկն է: Ակադ. Գ. Զահուկյանը գրում է. «Փոխակերպելու դեպքում պահպանւում են կառուցվածքի միավորները (բառերը) և բաղադրիչների սերման ծառը, կատարւում է քերականական ձևերի փոփոխութիւն և միավորների տեղափոխութիւն» (94, էջ 503): Իսկ նա ահա թե ինչպես է բնութագրում փոխակերպումն առհասարակ. «Փոխակերպումն ընդհանրապես ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ սուբյեկտիւ ընկալման, հաղորդման բնույթի և վերաբերմունքի տարբերութեան դրսևորում՝ կառուցվածքային տարբերութիւնների ձևով. կառուցվածքային այդ տարբերութիւնները դրսևորւում են (փոխակերպման լայն ըմբռնման դեպքում) քերականական բնույթի միավորների հաւելման ու փոխարկման, նախադասութեան անդամների տեղափոխութեան և զեղչման ձևով» (94, էջ 529): Մեր քննած համանիշային շարքի երկու անդամներն ունեն նույն սերման ծառը և բառային կազմը: Միայն առաջին անդամի մեջ, որպես քերականական միավոր, ավելացվել է ու շաղկապը, որը կարող էինք նաև չհաւելել՝ բաղադրիչ նախադասութիւնների կապակցումը իրացնելով շարահարութեամբ: Շարքի անդամները տարբերւում են միայն քերականական (այս հիմքի վրա նաև կառուցվածքային) ձևավորմամբ՝ հանձին դերբայ (բայ թողնելով) — ստորոգյալ (բայ է թողնում) տարբերութեան:

Այսպիսով՝ ԴԴ-ով կառույց-միավորյալ նախադասութիւն համանիշային շարքի անդամները խորքային կառուցվածքում նույնն են, իսկ մակերեսային կառուցվածքում՝ տարբեր:

Արդ՝ այս համանիշային շարքում ո՞րն է միջուկային կաղապարը, և ո՞րը՝ փոխակերպը: Ընդունված է նախադասութեան-ԴԴ շարքում ելակետային համարել նախադասութիւնը (համառ. 94, էջ 535): Ուստի մեր քննած շարքում էլ միջուկային է միավորյալ նախադասութիւնը, որից սերւում է նրա փոխակերպը՝ ԴԴ-ով կառույցը, որը մտքի ավելի բարձր վերացութեան արդյունք է: Ավելացնենք նաև, որ միավորյալ նախադասութեան վերածումը ԴԴ-ով կառույցի կամ հակառակը նախադասութեան կաղապարի արտաքին փոխակերպման մի դրսևորումն է արդի հայերենում: Սա նաև գործառական փոխակերպում է:

ԴԴ-ով կառույց-միավորյալ նախադասութիւն համանիշային շարքը միատարր չէ՝ պայմանավորված շարքի առաջին անդամի կառուցվածքային անմիատարրութեամբ: Քանի որ ԴԴ-ով կառույցը լինում է թե՛

պարզ և թե՛ բարդ, տվյալ դեպքում՝ միավորյալ⁶, ուստի քննության առարկա համանիշային շարքն ունի երկու դրսևորում՝ ա) ԴԴ-ով պարզ նախադասություն—միավորյալ կառույց, բ) ԴԴ-ով երկրադադրիչ միավորյալ նախադասություն—բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասություն, որոնցից յուրաքանչյուրում համանիշությունը հանդես է բերում դրսևորման տարբեր յուրահատկությունների: Երկու դեպքում էլ էաֆան նշանակություն ունեն ԴԴ-ի շարադասությունը և համանիշային շարքի անդամները բազադրող շարահյուսական միավորների՝ ԴԴ-ի ու պարզ նախադասության հիմնական մասի, ԴԴ-ի ու միավորյալ նախադասության մեջ դրա լրացյալ հանդիսացող գերադաս անդամի միջև գործառնվող իմաստներն ու նրբիմաստները:

Այժմ անցնենք այս համանիշային շարքի հիշյալ մասնավոր դրսևորումների քննությանը:

Ա. «ԴԴ-ով պարզ նախադասություն—միավորյալ կառույց» համանիշային շարքը: Շարահյուսական համանիշության այս շարքի գործառնումը շատ ավելի հաճախակի է: ԴԴ-ով կառույցի հետ համանիշային շարք կազմող միավորյալ նախադասությունը, որպես կանոն, լինում է երկբադադրիչ, և համանիշությունը գործառնվում է ԴԴ-ի ու միավորյալ նախադասության տվյալ բաղադրիչի (մասնավորապես վերջինիս բայ-ստորոգյալի) միջև: ԴԴ-ը նախադասության հիմնական մասի նկատմամբ լինում է նախադաս, միջադաս ու հտադաս⁷, և ամեն մի շարադասության դեպքում ԴԴ-ով պարզ նախադասության ու միավորյալ կառույցի համանիշությունը ստանում է տարբեր յուրահատկություններ:

Համանիշային այս շարքում պարզ նախադասության նախադաս ԴԴ-ը մեծ մասամբ ունենում է անորոշ դերբայի գործիականով, սակավադեպ էլ հարակատար դերբայով արտահայտված գերադաս անդամ, որը համանիշ է միավորյալի առաջին ստորոգյալին: Օրինակներ՝ եվ ամեն հարգ ու մեծարանք տալով նրան՝ պատվեց «արքայական բանաստեղծների նախագահ» կոչումով» (ԱԽ, 3, 79)— «Եվ ամեն հարգ ու մեծարանք տվեց նրան, պատվեց «արքայական բանաստեղծների նախագահ» կոչումով»: «Ու հանկարծ մի սարսափելի ճիշդ արձակելով՝ ներս ընկավ լեղաճաք» (ՆԴ, 135)— «Ու հանկարծ մի սարսափելի ճիշդ արձակեց և ներս ընկավ լեղաճաք»: Ինչպես տեսնում ենք, այս զուգահեռ օրինակներում ընդհանուր է նաև ԴԴ-ի ու նրա լրացյալ ստորոգյալի և միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև գործառնվող ժամանակային հարաբերությունը. շար-

⁶ Իրենց կազմում ԴԴ ունեցող տարբեր ենթականերով բարդ համադասական և բարդ ստորադասական կապակցությունները միավորյալ կառույցի հետ համանիշություն չեն կազմում:

⁷ Իսկ իր լրացյալի նկատմամբ ԴԴ-ը լինում է միայն նախադաս և հտադաս:

քի առաջին անգամը բաղադրող ԴԴ-ի և ստորոգյալի գործողությունների տարժամանակությունը (ԴԴ-ի գործողությունը նախորդում է ստորոգյալի գործողությանը) պահպանվում է նաև մյուս անգամի՝ միավորյալ կառույցի բաղադրիչների միջև:

Նկատելի է, որ երբ ԴԴ-ի գերադաս անգամն արտահայտվում է հարակատար դերբայով, այդ բառակապակցությունն ու նրա լրացյալ ստորոգյալը և հետևաբար նաև համանիշ միավորյալ նախադասության բաղադրիչները միմյանց հետ կապվում են համաժամանակությամբ՝ պայմանավորված այդ դերբայի ու դրանով կազմված եղանակային ձևի ցույց տված գործողության ժամանակային մշտատևության իմաստով. ինչպես՝ «Դավիթն էլ ահա սարի գագաթին կանգնած՝ գոռում է վիշապի նման (ՀԹ, 236)» «Դավիթն էլ ահա սարի գագաթին կանգնած է և գոռում է վիշապի նման»:

Հաճախ էլ այս համանիշային շարքի երկու անգամների անմիջական կազմիչների⁸ միջև գործառնող ժամանակային հարաբերությանը հուզակցում են պայմանի, հիմունքի և այլ ածանցյալ հարաբերությունների. ինչպես՝ «Հսելով նրա հուզիչ երգը՝ կամաց-կամաց մոտեցան մեզ»→ «Հսեցին նրա հուզիչ երգը և կամաց-կամաց մոտեցան մեզ»:

Քննված պարզ նախադասությունների մեծ մասում ենթական ղեղշված է, որը, անշուշտ, նպաստում է դրանք միավորյալի փոխակերպվելիս նախադասության անգամների շարադասությունը անփոփոխ մնալուն: Այլ է վիճակը, երբ ԴԴ-ին հաջորդում է ենթական՝ խորացնելով այդ բառակապակցության ու նախադասության հիմնական մասի երկատունքը. ինչպես՝ «Այդ նկատելով՝ Թորգոմը գոռում էր...» (ՍՁԶԲ, 362): «Գիքորին նկատելով՝ ճա իսկույն կանգ առավ...» (ՀԹ, 271): Այս նախադասությունները միավորյալի վերածվելու դեպքում դերբայը դառնում է ստորոգյալ, իսկ ենթական, որպես ընդհանուր անգամ, տեղափոխվում է առաջին բաղադրիչ, որը բնավ էլ չի խաթարում համանիշությունը, քանի որ, ինչպես վերը տեսանք Գ. Ջահուկյանից կատարված մեջբերման մեջ, փոխակերպման ժամանակ շատ հաճախ «կատարվում է քերականական ձևերի փոփոխություն և միավորների տեղափոխություն»⁹ Հմմտ. «Թորգոմն այդ նկատել էր և գոռում էր»: «Նա Գիքորին նկատեց և իսկույն կանգ առավ»: Սրանք, անշուշտ, բերված կառույցների համանիշային կանոնարկված ձևերն են: Իսկ եթե ենթակաների շարադասությունը չփոխենք, կստանանք մի փոքր այլ կառուցվածք: Հմմտ. «Այդ նկատել էր, Թորգոմը գոռում էր»: «Գիքորին նկատեց, նա իսկույն կանգ

⁸ Այստեղ անմիջական կազմիչ տերմինով պայմանականորեն նշում ենք նաև պարզ նախադասության հիմնական մասը (ստորոգյալը, մյուս լրացումները...) և ԴԴ-ը:

առաւել»։ Այստեղ ենթակաների ըմբռնման հարցում նույնիսկ առկա է նաև երկդիմույթ, և այս նախադասութիւնները ըմբռնվում են նաև իբրև տարբեր ենթականերով համադասական կապակցութիւններ, որպէս թե՛ նկատել է մեկը, գոռում է մեկ ուրիշը (Թորգոմը) և այլն։ Եվ իմաստի պահպանման համար անհրաժեշտ է դառնում հիշյալ ԴԴ-ով պարզ նախադասութիւնների փոխակերպման ժամանակ ենթակայի շարադասութեան փոփոխութիւնը։

Ակնհայտ է, որ ԴԴ-ով պարզ նախադասութիւն—միավորյալ կառույց համանիշային շարքի առաջին անդամում կամ եղրում ԴԴ-ը սակավադեպ էլ լինում է միջադաս, ընդ որում՝ միջադաս նախադասութեան հիմնական մասի նկատմամբ. ինչպես՝ «Այժմ, Շապուհի ձեռքում մի անարգ գործիք դարձած, գալիս է ծածկելու հայրենի երկիրը հրով ու սրով» (ԲՄ, 54)։ Ահա վասիկ սրա համանիշը. «Շապուհի ձեռքում մի անարգ գործիք է դարձել և այժմ գալիս է ծածկելու հայրենի երկիրը հրով ու սրով»։ Առաջին նախադասութեան մեջ ընդգծված ԴԴ-ը վիճակի (լայն առումով՝ ձևի) պարագա է, բայց ստորոգյալի հետ մասնակի չափով կապված է նաև պատճառահետևանքային հարաբերութեամբ։ Այսինքն՝ այստեղ ԴԴ-ի և ստորոգյալի միջև իշխողը ձևային (կամ վիճակաձևային) հարաբերութիւնն է, իսկ պատճառահետևանքային հարաբերութիւնը ածանցյալ է։ Մինչդեռ նրա միավորյալ տարբերակում ձևային հարաբերութիւնը փոխարկվել է թվարկման, իսկ պատճառահետևանքային հարաբերութիւնն աւելի մեծ կշիռ է ձեռք բերել։

Ինչպես նշեցինք, միավորյալ կառույցի հետ համանիշային շարք կազմող պարզ նախադասութեան մեջ ԴԴ-ը լինում է նաև ևստդաս։ Այս դեպքում ԴԴ-ի գերադաս անդամը, որպէս կանոն, արտահայտվում է անորոշ դերբայի գործիական հոլովով և իր լրացումներով ստորոգյալի հետ կապվում է ժամանակային հարաբերութեամբ, որին հաճախ դուգակցում են պատճառահետևանքային, նպատակային և այլ իմաստային-բերականական հարաբերութիւններ, որոնք պահպանվում են նաև միավորյալ տարբերակում. ինչպես՝ «Եվ նա լռին հեղութեամբ թեքեց իր գլուխը՝ թույլ տալով Միքայելին իրեն համբուրել» (ԱՇԲ, 384)→«Եվ նա լռին հեղութեամբ թեքեց իր գլուխը և թույլ տվեց Միքայելին իրեն համբուրել»։ «Շներն իզուր են կաղկանձում՝ թափնվելով դեզերի մեջ» (ԱԲ, 1, 175)→«Շներն իզուր են կաղկանձում և թափնում դեզերի մեջ»։

Բ. «ԴԴ-ով երկրադարիչ միավորյալ նախադասութիւն—բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասութիւն» համանիշային շարքը։ Այս շարքում, որ նույնպէս շատ տարածված է, համանիշութիւնը փաստորեն գործառնվում է առաջին անդամի ԴԴ-ի ու երկրորդ անդամի համապատասխան բաղադրիչ նախադասութեան միջև։ Եվ ԴԴ-ը ստորոգյալի փո-

խակերպվելու դեպքում երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունը վերածվում է բազմաբաղադրիչի. ինչպես՝ «Վերջապես մտնելով նախաւորան՝ ծանրորեն նստեց առաջին պատահած աթոռին ու լոնց» (ՄՓՀԹ, 129)→«Վերջապես մտավ նախաւորան, ծանրորեն նստեց առաջին պատահած աթոռին ու լոնց»: Այստեղ ԴԴ-ի համանիշ բաղադրիչ նախադասությունը շարքի երկրորդ եզրում քերականական ու իմաստային կապով հարաբերվում է այն բաղադրիչին, որի կազմի մեջ է առաջին եզրում բառակապակցության ձևով: Այնուհետև. բերված ԴԴ-ով բաղադրիչ նախադասությունն ունի նաև ստորադասական կապակցությամբ համապիշ, այսինքն՝ շարքը եռանդամ է: Հմմտ. «Վերջապես երբ մտավ նախաւորահ, ծանրորեն նստեց առաջին պատահած աթոռին ու լոնց»:

Երբ ԴԴ-ը շարադասվում է երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջտեղը, էական նշանակություն է ստանում այն, թե նա որ բաղադրիչի մեջ է մտնում: Սա կարևոր է թե՛ ԴԴ-ի ու այդ բաղադրիչ նախադասության հիմնական մասի իմաստային կապի և թե՛ համանիշ ձևում այդ բաղադրիչի ու «նոր բաղադրիչի» քերականական ու իմաստային կապի բացահայտման տեսակետից: Այսպես, օրինակ, ԴԴ-ը երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչում լինելու դեպքում իշխում է գործողությունների թվարկման իմաստը, և այս հիմքի վրա էլ՝ ժամանակային հարաբերությունը, որը նմանապես պահպանվում է նաև նրա համանիշ ձևում. ինչպես՝ «Երբեմն դրանով պատեր էին հյուսում և, զբաղից ու ներսից ծեփելով, բնակվում էին մեջը» (ՄՁՀԹ, 307)→«Երբեմն դրանով պատեր էին հյուսում և զբաղից ու ներսից ծեփում էին ու բնակվում մեջը»:

Հաճախ ԴԴ-ով միավորյալ նախադասությունը ևս լինում է բազմաբաղադրիչ: Զի բացասվում նաև միևնույն նախադասության մի քանի բաղադրիչների՝ ԴԴ-ով լրացում ստանալը: Այս դեպքում համանիշային շարքը հատկանշվում է հետևյալ յուրահատկությամբ. ԴԴ-ներին համանիշ բաղադրիչ նախադասությունները երկրորդ եզրում համապատասխան քերականական իմաստներով հարաբերվում են այն բաղադրիչներին, որոնց ստորոգյալները առաջին եզրում ԴԴ-ների լրացյալն են հանդիսանում. ինչպես՝ «Հավերք շարժվեցին թառի վրա..., թափահարեցին թևերը և սկսեցին կտուցներով քորել թևերի և կրծքի տակ, հետո վզները նրկաբացրին դեպի ներքև, նայեցին դեռ ու դեն, ցնցելով մեղ, կաւմիւր կաւաւնեւրը, և հանկարծ ահագին կոկոռոցով ցած թռան, օդի մեջ ցանկելով իրենց քափվող փետուրները» (ՆԴ, 81)→«Հավերք շարժվեցին թառի վրա..., թափահարեցին թևերը և սկսեցին կտուցներով քորել թևերի և կրծքի տակ, հետո վզները երկարացրին դեպի ներքև, նայեցին դեռ ու

դեն, ցնցեցին մսեղ, կամիր կատարները և հանկարծ ահագին կոկոռոցով ցած թռան ու օդի մեջ ցանցեցին իրենց բափվող փետուրները»:

Սակավադեպ հտադաս ԴԴ-ը միաժամանակ լրացնում է միավորյալ նախադասության բոլոր բաղադրիչներին (ավելի ճիշտ՝ դրանց բայ-ստորոգյալներին)՝ դառնալով ընդհանուր անգամ կառույցի բոլոր բաղադրիչների համար: Այս դեպքում ԴԴ-ը մեծ մասամբ լինում է հետևանքի պարագա, իսկ հետևանքային հարաբերությունը, թեպետ ոչ նույն սաստկություն, պահպանվում է նաև կառույցի համանիշ ձևում. ինչպես՝ «Եվ նրանք իրար հրեք անգամ գրկեցին ու հրեք անգամ համբուրեցին՝ դառնալով հավատարիմ ընկերներ» (ԱԻ, 3, 174) → «Եվ նրանք իրար հրեք անգամ գրկեցին և հրեք անգամ համբուրեցին ու դարձան հավատարիմ ընկերներ»: Ինչպես տեսնում ենք, ԴԴ-ով արտահայտված հետևանքի պարագան փոխակերպվում է անվանական ստորոգյալի:

ԴԴ-ը ավելի հաճախ հանդես է գալիս համանիշային շարքի առաջին անդամի վերջին բաղադրիչ նախադասության կազմում՝ հտադաս շարադասությամբ: Բայակն այդ բառակապակցությունը այստեղ ևս իր լրացյալի հետ կապվում է ստերագասական ամենատարբեր հարաբերություններով, որոնք ածանցյալ ձևով պահպանվում են նաև համանիշ միավորյալի վերջին ու նախավերջին բաղադրիչների միջև: Ընդ որում, առավել հաճախադեպը պատճառահետևանքային հարաբերության դրսևորումն է. ինչպես՝ «Յնորագեղ շնորհներով ծագեց արշալույսը և ծավալվեց դրախտի վրա՝ քաթախելով ամեն չնչին գույձն իսկ շողերի և գույների անհառ կախարհաճի մեջ» (ԱԻ, 3, 188) → «Յնորագեղ շնորհներով ծագեց արշալույսը և ծավալվեց դրախտի վրա ու քաթախեց ամեն չնչին գույձն իսկ շողերի և գույների անհառ կախարհաճի մեջ»:

Այս համանիշ շարքում դրսևորվում է նուև նպատակային հարաբերությունը, որը ԴԴ-ի գերադաս անդամի՝ անորոշ դերբայի տրականով արտահայտվելու դեպքում ընդգծված է լինում, իսկ գործիականով արտահայտվելու դեպքում թուլանում է՝ մոտենալով հետևանքային հարաբերությանը: Հմմտ. «Երեք հեծյալ անջատվեցին դժմից անցնող ջոկատից և մտան ձորը՝ նշան անելով» (ԴԴ-Վ, 2, 446) → «Երեք հեծյալ անջատվեցին դժմից անցնող ջոկատից և մտան ձորը ու նշան արեցին»:

Երբեմն էլ ԴԴ-ն իր լրացյալի հետ կապվում է զիջման հարաբերությամբ: Այս դեպքում նրա գերադաս անդամը, որպես կանոն, լինում է ժխտական բայաձև, որը համանիշ կառույցում փոխակերպվում է ժխտական ստորոգյալի, իսկ ստացված նոր բաղադրիչ նախադասությունն իրեն նախորդող բաղադրիչի հետ կապակցվում է հակասման շղկապով. ինչպես՝ «Քյադիմ-բեգը հաճախ մոտենում էր և համբուրում երգչուհու «եթերային ձենիկը»՝ տակավին չհամարձակվելով ավելի վեր բարձ-

րանալ» (ԱՇՔ, 84)→«Քյազիմ-բեգը հաճախ մոտենում էր և համբուրում երգչուհու «եթերային ձեռնիկը», սակայն տակավին չէր համարձակվում ավելի վեր բարձրանալ»։ Այս շարքի երկրորդ եզրում սակայն-ի փոխարեն և (ու) միավորիչը գործածվելու դեպքում զիջման իմաստը թուլանում է։ Հմմտ. «Դավիթը շիշը տեղը դրեց, պահարանի դուռը շրխկոցով փակեց և գնաց նորից պառկեց թախտի վրա, շմռռաճալով հայնոյանքի մի նոր փունջ հրամցնել կնոջը» (ՆԴ, 57)→«Դավիթը շիշը տեղը դրեց, պահարանի դուռը շրխկոցով փակեց և գնաց նորից պառկեց թախտի վրա ու շմռռացավ հայնոյանքի մի նոր փունջ հրամցնել կնոջը»։

Ուսումնասիրությունները նաև ցույց են տալիս, որ քննության առարկա համանիշային շարքի առաջին անդամի կազմում, ԴԴ-ի ու նրա լրացյալի կամ լրացյալների (եբբ ԴԴ-ը հավասարապես լրացնում է երկու բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգյալներին) միջև, գործառվող իմաստային ու քերականական կապը ոչ միշտ է նույնությամբ պահպանվում նրա համանիշ կառուցվածքում. օրինակ՝ «Դուք ներբողում եք բռնեցքն իշխողի, որբի և այրիի դատն եք պաշտպանում՝ ծեծելով ձեր քար կուրծքը արյունոտ ձեռքերով» (ԱԻ, 3, 157)→«Դուք ներբողում եք բռնեցքն իշխողի, որբի և այրիի դատն եք պաշտպանում, ծեծում եք ձեր քար կուրծքը արյունոտ ձեռքերով»։ Այստեղ ընդգծված ԴԴ-ը նախադասության ամբողջ նախորդ մասի (երկու բաղադրիչ նախադասությունների) հետ կապված է հետևանքային հարաբերությամբ, որը շարքի երկրորդ եզրում փոխակերպվել է պարզ լրացվածին։

Սակավադեպ էլ համանիշային շարքի առաջին եզրում, նախադասության հիմնական մասի ու ԴԴ-ի միջև, գործառվող քերականական կապի ըմբռնման հարցում նկատվում է երկվություն, և այդ եզրը ունենում է համանիշային երկու կամ ավելի տարբերակ, այսինքն՝ շարքը լինում է բազմանդամ։ Այսպես, օրինակ, «Նա լռեց, հառաչեց, նակատը տրոհելով» (ԱՇՔ, 186) նախադասության մեջ ընդգծված ԴԴ-ը կարող է ըմբռնվել որպես՝ ա) ենթադրվող ստորոգյալ (...նակատը տրոհեց), բ) ձևի պարագա (...նակատը տրոհելով հառաչեց)։ Ուստի այդ կառույցը ստանում է հետևյալ համանիշ ձևերը. «Նա լռեց, հառաչեց, նակատը տրոհեց»։ «Նա լռեց, նակատը տրոհելով հառաչեց»։

Եվ, վերջապես, մի յուրահատկության մասին ևս։ Երբեմն միավորյալ նախադասության տվյալ բաղադրիչի կազմում լինում են երկու կամ ավելի ԴԴ-ներ, որոնց շարադասությունը լինում է՝ ա) միատարր և բ) անմիատարր։ Շարադասության այս տարբերությունն էլ պայմանավորում է ԴԴ-ների ու միավորյալ նախադասության հիմնական մասի իմաստային ու քերականական կապը և համանիշային շարքի մյուս անդամի կառուցվածքային յուրահատկությունը։

Նախ՝ միատարր շարադասությամբ բաղմակի ԴԴ-ներով նախադասության մասին: Ավելի հաճախ համասեռ ԴԴ-ները միավորյալ կառուցում արտահայտվում են ետադաս շարադասությամբ: Այս դեպքում ԴԴ-ների գերադաս անդամներն ունենում են բաղադրյալ կազմություն: Այնուհետև. այդ բառակապակցությունների՝ անորոշ դերբայի դործականով արտահայտված գերադաս անդամը, գործածվելով միայն 1-ին ԴԴ-ի մեջ, ընդհանուր է լինում երկու ԴԴ-ների համար: Դերբայի այս ընդհանուր լինելը պահպանվում է նաև համանիշ կառուցում, ուր նա արդեն հանդես է գալիս որպես բաղմակի բայական բաղադրյալ ստորոգյալների ընդհանուր եղանակիչ, որը, իբրև կառուցվածքային յուրահատկություն, բնորոշ է միայն միավորյալ նախադասությանը: Օրինակ՝ «Նա շորորում էր բաղմաթիվ սենյակներում, հրամաններ տալիս աղախիններին, կատակներ անում, ջանում էր բոլորին հաճելի լինել և զարմացնել իր սրամտություններով» (ՍԽՄՍ, 3, 145)→«Նա շորորում էր բաղմաթիվ սենյակներում, հրամաններ տալիս աղախիններին, կատակներ անում, ջանում էր բոլորին հաճելի լինել և զարմացնել իր սրամտություններով»: Ինչպես տեսնում ենք, շարքի առաջին եզրում, երրորդ բաղադրիչ նախադասության ստորոգյալի (կատակներ (էր) անում) ու ԴԴ-ների միջև առկա նպատակի հարաբերությունը, որ լրացական հարաբերություն է, համանիշ ձևում փոխակերպվել է պարզ թվարկման՝ շեշտելով թվարկվող միավորների համասեռությունն ու համազորությունը:

Երբեմն էլ միավորյալ նախադասության միևնույն բաղադրիչի կազմում ԴԴ-ները հանդիպում են անմիատարր շարադասությամբ. մեկը լինում է նախադաս, մյուսը՝ ետադաս: Ի տարբերություն միատարր շարադասության, այս դեպքում ԴԴ-ները մեծ մասամբ լինում են անհամասեռ՝ պայմանավորված միևնույն ստորոգյալի հետ լրացական տարբեր հարաբերություններով կապվելու հանգամանքով: Այս պարագայում բնորոշը, անշուշտ, ԴԴ-ների՝ միևնույն բաղադրիչ նախադասության մեջ հանդես գալն է: Մակայն երբեմն դրանք հանդես են բերում շարադասական այլ յուրահատկություն. միավորյալ նախադասության առաջին ստորոգյալին լրացնող ԴԴ-ներից մեկը գործածվում է լրացյալից առաջ, իսկ մյուսը՝ երկրորդ բաղադրիչում, վերջինիս ստորոգյալից հետո՝ քերականական արտահայտության պլանում հեռանալով իր բուն լրացյալից: Օրինակ՝ «Սմբատին տեսնելով, նա ոտքի կանգնեց ու բարեկեց, երևան հանելով իր հասակի բարձրությունն ու մեջքի կոռուքությունը» (ԱՇՔ, 63): Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, 2-րդ ԴԴ-ը ևս կապվում է առաջին բաղադրիչի ստորոգյալի հետ, և այդ կապը ոչ այնքան քերականական է, որքան տրամաբանական: Իրոք, Սմբատն իր հասակի բարձրությունը և

մեջքի կորուսւթյունը կարող է ցուցադրել ոչ թե բաբեկելով, այլ միայն ոտքի կանգնելով:

Բերված նախադասության մեջ ԴԴ-ները անհամասեռ են միևնույն ոտքի կանգնեց ստորոգյալին տարբեր հարաբերությամբ լրացնելու համար. առաջին ԴԴ-ը գործողության կատարման հիմունքն է արտահայտում և հիմունքի պարագա է⁹, իսկ հաջորդը լրացյալի հետ կապվում է հետևանքային հարաբերությամբ և հետևանքի պարագա է: Ահավասիկ այդ նախադասության համանիշ ձևը. «Նա Սմբատին տեսավ, ոտքի կանգնեց ու բարեկեց և երևան հանեց իր հասակի բարձրությունն ու մեջքի կորուսթյունը»: Այստեղ հիշյալ հարաբերությունները նույնությամբ պահպանվում են:

Այսպիսով ԴԴ-ով կառույց—միավորյալ նախադասություն համանիշային շարքն ունի կառուցվածքային, իմաստային ու ոճական մի շարք առանձնահատկություններ:

Միավորյալ նախադասությունը ոչ միշտ է հանդես գալիս ինքնուրույն: Այն իր դրսևորումներով (միակազմ, երկկազմ) արտահայտվում է նաև շարահյուսական այլ կառույցների կազմում: Ավելի հաճախ դառնում է տարբեր ենթականերով բարդ համադասական կապակցության բաղադրիչ: Այս դեպքում ամբողջ նախադասությունը բաղադրվում է երկու կամ ավելի անմիջական կազմիչներից՝ միավորյալ նախադասությունից և մեկ այլ (պարզ կամ բարդ) նախադասությունից, որոնք կապվում են ամենատարբեր հարաբերություններով. ինչպես՝ «Հիվանդը աղմբկում էր, օրհասական ջանքեր էր անում, բայց հինգ-վեց ածուհա տղամարդ վրեն նստած չէին թողնում» (ՀԹ, 300): «Նա (երկիրն) է որոշում աղբերի ճակատագիրը. առանց նրա բնավորությունը հասկանալու ոչ կարող ես անցյալդ բմբռնել, ոչ ներկադ հասկանալ, ոչ ապագադ տնօրինել» (Ն. տ., 403): Իսկ երբեմն էլ, հատկապես շափածո խոսքում, համադասական կապակցության մեջ միավորյալ նախադասության բաղադրիչները շարադասվում են միջարկված ձևով՝ ընդհատվելով այլ բաղադրիչով կամ բաղադրիչներով. ինչպես՝ «Ապրում եմ, վկա են լեռները, Խաբվում եմ, վկա են լեռները» (ՀՄՔՆ, 148):

Բազմաբաղադրիչ բարդ համադասական կապակցությունը հաճախ բաղադրվում է մեկից ավելի միավորյալ նախադասություններից կամ միավորյալ նախադասություններից և մեկ կամ մեկից ավելի պարզ նախադասություններից: Այս դեպքում չի բացառվում նաև բարդության ստորին օղակներում ստորադասական հարաբերության դրսևորումը. ինչ-

⁹ Այստեղ մասամբ առկա է նաև ժամանակային հարաբերություն (հմմտ. «Սմբատին տեսնելուն պես նա...»): Կամ՝ «Երբ Սմբատին տեսավ, նա...»):

պես՝ «Հիմա սարերը բնած դարեր են, Պատմություններ են անհերքելի, Բոլոր փառերը շիրմափառեր են և՛լ բեկորներ են հին փառերի» (ՉՍՔԵ, 19): «Ասում է ու կացինը պարում, շարում դեպի բաղերը, որ մինը սպանի. բաղերը ճղնղալով ցրվում են, փախչում, որը եղեգնուտն է մըտնում, որը թռչում գնում, կացինն էլ ընկնում է լճի խոր տեղը, տակն անում, կոչում» (ՀԹ, 394):

Բարդ համադասական նախադասության անմիջական կազմիչներից մեկը կարող է լինել միավորյալ, իսկ մյուսը՝ ստորադասական նախադասություն. ինչպես՝ «Նա գնում, պառկում է հանգած մի խառույկի մոտ, բայց հեռվից եկող աղջկական ճիչերը թույլ չեն տալիս, որ աչք փակի» (ՄԱՃՀ, 84):

Ծանոթություն: Հաճախ միավորյալ նախադասության բաղադրիչներից մեկն ունենում է ստորադաս նախադասություն: Զի բացառվում նաև նրա բոլոր բաղադրիչների՝ ստորադաս նախադասություն ստանալը: Երկու դեպքում էլ ամբողջ նախադասությունը պետք է դիտել համադասական (տվյալ դեպքում՝ միավորյալ)՝ հաշվի առնելով նրա անմիջական կազմիչների միջև գործառնող հարաբերությունը (հմմտ. 17, էջ 373): Օրինակ՝ «Բոլորը նրան թշնամացել են և դիտամբ փաղցած են թողնում, որ սովից մեռնի» (ԱՇՔ, 202): «Նախորդ վարժությունից արտագրել սեռական հոլովով գործածված գոյականները, որոնք ցույց են տալիս պատկանելություն, և կազմել նախադասություններ, որոնցում այդ հոլովածները գործածված լինեն հատկացուցչի պաշտոնով» (ԺՀ, 3, 464):

Միավորյալ նախադասությունը արտահայտվում է նաև բարդ ստորադասական նախադասության կազմում՝ դառնալով գլխավոր կամ երկրորդական նախադասություն (երկու դեպքում էլ բաղադրյալ կազմություն): Ընդամեն, գլխավոր նախադասություն է դառնում, երբ նրա բոլոր բաղադրիչներն ունենում են ընդհանուր ստորադաս նախադասություն. ինչպես՝ «Ում կամենում էր, տուն էր բերում, պատվում, նամիս ցնում» (ՀԹ, 287):

Միավորյալ նախադասությունը ստորադասական կապակցության մեջ ավելի հաճախ հանդես է գալիս երկրորդական նախադասության գործառնությամբ՝ կազմելով համաստորադասություն. ինչպես՝ «Ձմռանամ, ո՞վ Սահակա վարժապետին սիրում էին մեր գյուղում և մինչև օրս էլ հիշում են» (ՀԹ, 398): Երբեմն էլ այն արտահայտվում է բարդության ստորին օղակում. լրացնում է երկրորդական նախադասությանը՝ կազմելով ենթաստորադասություն ու համաստորադասություն. օրինակ՝ «Վախենում էի միջամտել, որովհետև դիժ Կեկելն այդպիսի դեպքում այն

աստիճան զայրացած էր լինում, որ ոչ միայն շէր լսի ինձ, այլև կարող էր վիրավորանք հասցնել միջամտության համար» (ՆԴ, 183):

Սակավադեպ բարդ ստորադասական կապակցության մեջ միավորյալ է լինում թե՛ գլխավոր և թե՛ երկրորդական նախադասությունը. ինչպես՝ «Երբ պահակները հեռանում էին միջանցքից կամ նստած տեղերում մրափում, բանտարկյալներս մոտենում էին դռներին, անցքերից իրար ձայն տալիս և սկսում էին խոսել» (ԱԻ, 3, 315):

Միավորյալ նախադասությունը նմանապես հանդես է գալիս նաև մեջբերվող նախադասությամբ կապակցության մեջ՝ դառնալով թե՛ ուղղակի և թե՛ հեղինակի խոսք. օրինակ՝ «— Ձվերը ձերը չեն,— կտրուկ Ասում է Անդոն և գլուխը բարձր պահած գնում է դեպի կամուրջը, դեպի մեր բաղը» (ԱԲ, 1, 237): «— Եվ բռնվածին կխոշտանգեն ու կսպանեն շարաշար,— ավարտեց քանդակագործը» (ՍՀՀԲ, 320): Երբեմն էլ միավորյալ է լինում թե՛ հեղինակի խոսքը և թե՛ ուղղակի խոսքը. ինչպես՝ «— Լավությունը արա ու թեկուզ ջուրը գցի...,— ասում է անծանոթն ու չֆանում ապշած մարդ ու կնկա աչքերից...» (ՀԹ, 363):

ԵՐԿԿԱԶՄ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ը Ն Դ Հ Ա Ն ՈՒՐ Բ Ն ՈՒԹ Ա Գ Ի Ր

Երկկազմ միավորյալ նախադասությունն ունի երկբևեռ կառուցվածք. նրանում առարկան (առարկաները) և ստորոգվող հատկանիշներն արտահայտվում են բառաքերականական տարբերակվածությամբ. ինչպես՝ «Հնձած արտում կափավները հավաֆում էին ընկած հատիկները, կացահարում թափված հասկերը» (ԱՔ, 1, 77): «Առաջներում քաղաքի տափառակը, մեր քաղերը, ամբողջ ձորը խիտ անտառ են եղել, մթին խոռոչներ ու քավուտներ» (ն. տ., 241): Այսպիսով, բազմակի ստորոգյալներով միավորված այն համադասական նախադասությունը, որի մեջ տարբեր հատկանիշներ վերագրվում են միևնույն առարկային կամ առարկաներին, կոչվում է երկկազմ միավորյալ նախադասություն:

Երկկազմ միավորյալ նախադասության երկու եզրերի փաստացի արտահայտությունը պարտադիր չէ: Հաճախ ոճական նկատառումով զեղչվում է ենթական (ենթականները) կամ ստորոգյալներից մեկը. ինչպես՝ «Զոնացի, բայց գիրքն էլ բաց չարի» (ԱՔ, 1, 155): «Քո քարավաններն են օրորում անքուն իմ սիրտը բեկված և իմ հին վերքին Բերում են հանգիստ ու հոգուս՝ խնդում» (ՎՏ, 2, 100): Սրանք թերի, բայց երկկազմ միավորյալ նախադասություններ են:

Ենթական և ստորոգյալը նախադասության գոյությունը պայմանավորող անդամներն են, որոնք էական դեր են խաղում նաև միավորյալ նախադասության մեջ: Այստեղ մեր նպատակն է քննել ենթակայի ու ստորոգյալի (ստորոգյալների) մասնավորապես այն յուրահատկությունները, որոնք երևան են գալիս հիմնականում միավորյալ նախադասության մեջ՝ պայմանավորված վերջինիս կառուցվածքային, իմաստային ու ոճական առանձնահատկություններով: Հարկ է նշել այդ յուրահատկություններից մի քանիսը: Նախ՝ ենթական ընդհանուր անդամի գոր-

¹ ենթակայի ու ստորոգյալի քննությունը տե՛ս 3, էջ 366—371. 27, էջ 29—181. 12, էջ 275—281. 17, էջ 139—176:

ծառույթով հանդես է գալիս միայն միավորյալ նախադասության մեջ: Երկրորդ՝ ստորոգյալները երկկազմ, իսկ բայական և անվանական գերադաս անդամները միակազմ միավորյալ նախադասության մեջ (միայնակ կամ լրացումներով) ստանում են բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների գործառույթուն: Երրորդ՝ ստորոգյալներին՝ բաղադրիչ նախադասությունների գործառույթուն ստանալը մասամբ խախտում է ենթակայի ու ստորոգյալի ընդունված հավասարարոժեցությունը. ստորոգյալներն այստեղ ավելի մեծ դեր ու կշիռ են ձեռք բերում:

Մենք ենթական (ենթականները) և ստորոգյալները ստորև քննում ենք հենց այս (և ոչ միայն այս) առանձնահատկությունների հաշվառումով:

ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱԿԱՆ

Միավորյալ նախադասության ենթական հետաքրքրություն է ներկայացնում ամենից առաջ ընդհանուր անդամ լինելու տեսակետից: Այս նախադասության թե՛ միակի և թե՛ բազմակի ենթակաները, որպես կանոն, գործածվում են բաղադրիչ նախադասություններից միայն մեկում, բայց հավասարապես վերաբերում են նաև մյուս բաղադրիչին կամ բաղադրիչներին: Բազմակի ենթակաները լինում են նրկանդամ, բաղմանդամ ու խմբավորումներով, կապակցվում են համադասական շաղկապներով ու շարահարությամբ և կամ էլ շաղկապով ու շարահարությամբ միաժամանակ: Այդ ենթակաների կապն ավելի է ուժեղանում, երբ դրանք կապվում են մի կողմից... մյուս կողմից զուգադրությամբ. ինչպես՝ «Իմ ծառն ու ծխերն ու ծաղիկները կյանք էին առնում ու պրտավորվում ու մեռնում անվերջ (Ս. Կապ.): «Մի կողմից վերավորված պատվի զգացումը և հասարակական ծաղրն ու արհամարհանքը, մյուս կողմից խղճի խայթը նրա հոգին ճնշում էին, սիրտը մորմորում» (ԱՇՔ, 200):

Թվարկվող բազմակի ենթակաները հաճախ ամփոփվում են իրենց հաջորդող բոլոր, ամենը, ամենք, այս ամենը, այս բոլորը դերանուններով ու դերանվանական կապակցություններով, որոնք տվյալ դեպքում ունեն ընդհանրացնող նշանակություն (հմմտ. 27, էջ 403): Ենթականների և նշված բառերի ու կապակցությունների հարաբերությունը մասի ու ամբողջի կամ մասնավորի ու ընդհանուրի հարաբերություն է. ինչպես՝ «Մառանքը, սպասավորները, նաժիշտներն ու աղախիմները, — ամենքը տոնական հագուստներով զարդարված, ձեռքները և մազերը կարմիր

ներկած, վազվզում էին այս ու այն կողմ և օրվա պատշաճին վայել պատրաստություններ էին տեսնում» (ԲՍ, 550)։ Այստեղ ընդգծված միավորները մոտենում են բացահայտիչ-բացահայտյալի կապակցությանը։ Իսկ երբ տրեհումն արտահայտվում է բովոժով, ընդհանրացնող բառերն ամբողջությամբ դառնում են բացահայտիչ։ Ինչպես՝ «Հակոբ Գասպարյանը, Արդիլլա Մամմեդովը, Ալեքսանդր Գավրիլովիչը՝ բոլորը, աշխատել էին ուժերի գերագույն լարումով, առաջադրանքը կատարել էին գերազանց»² (ՍՀ, 1. 3. 1983 թ., 1)։

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում միավորյալ նախադասության ենթակայի (ենթականների) շարադասությունը։ Ենթական (ենթականները) արտահայտվում է թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչ նախադասության մեջ։ Իհարկե, առավել հաճախադիպք առաջադաս բաղադրիչում գործածությունն է։ Ինչպես՝ «Սմբատը, դառնությամբ գլուխը շարժելով, նայեց նրան և դուրս գնաց» (ԱՇՔ, 261)։ Այստեղ առաջին բաղադրիչն ունի սովորական շարադասություն։ Իսկ երբ խոսողը (գրողը) ցանկանում է առանձնապես շեշտել ստորոգյվող հատկանիշը, այդ բաղադրիչն արտահայտվում է շրջուն շարադասությամբ։ Ինչպես՝ «Անհանգիստ է հոգիս ու տրտում» (ՎՏ, 2, 170)։

Սովորական շարադասությամբ չափածո միավորյալ նախադասության մեջ ենթական երբեմն հանդես է գալիս ստորոգյալների հետ թույլ կապակցվածությամբ և դրանցից առանձնանում է արտասանական տեղական դադարով, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է կախման կետերով։ Ինչպես՝

«Երազանքներս...

Մաքրում են բոլոր

Դարաքոսները

Եվ քարափները

Ոսկեգոծում են» (ՀՍՍՔ, 184)։

Որոշակիորեն տարբերվում է նմանատիպ այն կառույցը, ուր գոյականով արտահայտված ենթակային հաջորդում է դերանուն ենթական։ Այս դեպքում գոյականն արդեն ստանում է անվանողական արժեք ու անվանական անդամ միակազմ նախադասության գործառություն և արտասանական ափելի տեղական դադարով է բաժանվում, իսկ դերանունը դառնում է նախադասության ենթական³։ Ինչպես՝

«Հոգսերս... Երանք

Պնդաճակատ են

Ու երես առած,

Արթնանում են միշտ

Ինձանից առաջ

² Օրինակը բերում ենք մասնակի փոփոխությամբ։

³ Գոյականն ու դերանունը կարելի է նաև միասին դիտել բաղադրյալ ենթակա։

Խոսք ու խրատիս
Գլուխ չեն դնում,

Ու միշտ ինձանից
Առաջ են քնում» (ՀՍՍՔ, 144):

Չափածո միավորյալ նախադասության զեղչված ենթական երբեմն գործածված է լինում որպես վերնագիր: Այսպիսին է մարզիկ բառը հետևյալ օրինակում.

Մարզիկ

Գնում են-գալիս,
Առնում են-տալիս,
Անում են, դնում,
Թողնում են, գնում (ՀՍՍՔ, 137):

Միավորյալ նախադասության ենթական կարող է գործածվել նաև երկրորդ բաղադրիչում, իսկ բազմաբաղադրիչ կառուցվածքում՝ նաև հաջորդ բաղադրիչում: Բոլոր դեպքերում ենթականի ետադաս շարադասությունը պայմանավորված է լեզվաոճական նկատառումներով: Ենթական ետադաս է շարադասվում, երբ կարևորությունը տրվում է ստորոգվող հատկանիշներին. ինչպես՝ «Մի անկյունում ծալապատիկ թախտի վրա նստած երգում ու նվագում էին սազանդարները» (ԱՇՔ, 7): Բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ ենթական վերջին բաղադրիչում է գործածվում նաև այն դեպքում, երբ նախադաս բաղադրիչներն արտահայտում են օբյեկտիվ իրողություններ, իսկ վերջին բաղադրիչը՝ այդ ամենից բխող հարցում. ինչպես՝ «Մեծ ու փոքր ստերով համեմված իրենց նամակներով, պլպլան, էժանագին ծանրոցներով ռմբակոծում են, թունավորում, տրամադրում, ի՞նչ են ուզում նրանք» (ՎՊՀԲԱ, 125):

Չափածո միավորյալ նախադասության ենթականի՝ ետադաս բաղադրիչում գործածվելը երբեմն էլ պայմանավորված է լինում ստորոգյալի կրկնությամբ. ինչպես՝ «Դեռ արցունքներ ունի, դեռ արցունքներ ունի ծիածանի մեջ պահած, Հողըդ՝ ամեն հողում տարագիրներ ունի» (ՀՄՔԵ, 141): Ընդհանրապես չափածո ձևով արտահայտված նախադասության ենթականի կամ ենթակաների վերջադաս շարադասությունը որոշ հանդիսավորություն է հաղորդում խոսքին. ինչպես՝ «Առատ են արել սերն ու բարիքը, Որ անվիշտ ապրի իրենց բալիկը, Ինձ սիրով սնել Ու կյանք են տվել Իմ հայրենիքը, Անուշ բալիկը» (Մ. Կորյուն):

Միավորյալ նախադասության ենթականի յուրահատկություններից մեկն էլ կրկնությունն է բաղադրիչ նախադասություններում: Ենթական կրկնվում է հիմնականում լեզվաոճական նկատառումներով՝ գործողի դեմքը ընդգծելու, բաղադրիչ նախադասությունների կապը ուժեղացնե-

լու, խոսքին արտահայտչականութիւն ու հանդիսավորութիւն հաղորդելու և այլ նպատակներով՝ շփոխելով նախադասութեան կառուցվածքը (միավորյալ լինելը)։

Ենթական կրկնվում է մեծ մասամբ շարահարական միավորյալ նախադասութեան մեջ, որովհետեւ անշաղկապ նախադասութեան բաղադրիչների կապը համեմատաբար թույլ է լինում, և ենթական իր կրկնութեամբ մասամբ լրացնում է այդ թերին՝ ուժեղացնելով բաղադրիչ նախադասութիւնների մտային ու քերականական կապը։ Բայց, մյուս կողմից, ենթականի կրկնութիւնը նախադասութիւնը ենթարկում է պարբերութեան անդամահատման. ինչպես՝ «Սամվելը ամբողջ մարմնով դողաց, եւ համարյա չսեց վերջին խոսքերը» (ԲՍ, 81)։ Այս նախադասութիւնը շաղկապային կապակցութեան փոխակերպվելու դեպքում արտասանական դադարը նվազում է, և վերանում է ենթականի կրկնութեան անհրաժեշտութիւնը։ Հմմտ. «Սամվելը ամբողջ մարմնով դողաց և համարյա չսեց վերջին խոսքերը»։

Ենթականի կրկնութիւնը պայմանավորված է լինում նաև միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչները կապող շարահյուսական հարաբերութեամբ. ինչպես՝ «Վախը մեծ զգացում է. եւ երբեմն անդամալուծ է անում մարդուն, բայց հաճախ մղում է հնարագիտութեան ու խիզախութեան» (ՄՀՀԲ, 55)։ «Անդոկ իշխանը արցունք չէր սիրում. եւ իսկույն մոտեցավ դստեր, շոյեց նրա ուսերը և խնդրեց, որ դադարեցնի լացը» (ն. տ., 257)։ Ենթականի կրկնութիւնը առաջին նախադասութեան մեջ պայմանավորված է մեկնական (նաև մասի ու ամբողջի), երկրորդում՝ պատճառահետևանքային հարաբերութեամբ։ Դրանցում եւս չգործածութեամբ այդ հարաբերութիւններն ավելի են ընդգծվում։

Չափածո միավորյալ նախադասութեան մեջ ենթականի կրկնութեան ոճական նշանակութիւնն ավելի մեծ է։ Այստեղ այն ավելի հաճախ կրկնվում է խոսքին արտահայտչականութիւն հաղորդելու նպատակով՝ ստեղծելով նույնասկիզբ։ Նման միավորյալ նախադասութիւնը լինում է նաև անհանգույց. ինչպես՝

«Դու կանգնած ես անխոցելի ու անխոս,
Դու չես գնում—օ՛, իմ սիրտը մի՛ խոցիր...» (ՎՏ, 2, 184)։

«Դու մի բանակ, դու մի զորք,

Դու մի տոհմի շյուղ,

Դու հրթիռի հրացոլք

Ու երգիկի ծուխ» (ՀՍՍԲ, 150)։

Այս վերջին նախադասությունը անհանգուցյց է: Հաճախ էլ այդպիսին է լինում ենթակայի հարակրկնությամբ կազմված միավորյալ նախադասության բաղադրիչներից միայն մեկը (կամ մի մասը). ինչպես՝

«Դու՝

ծրկու տա՛ռ,

Դու՝

Հասարա՛կ մի դերանուն,

Նվ՛ ընդամենն այդ քո երկո՛ւ հատիկ տառով

Այս բովանդակ աշխարհին ես ինձ տեր անում» (ՊՍ, 1, 271):

Ինչպես տեսնում ենք, միավորյալ նախադասության ենթական կըրկընվում է նույնությամբ կամ բառական այլ արտահայտությամբ: Իսկ երբեմն էլ միևնույն կառույցում ղուգակցում են կրկնության այդ երկու ձևերը: Ըստ այդմ էլ ենթակայի կրկնությամբ կազմված միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երեք խմբի՝ ա) նույն բառական արտահայտությամբ կրկնվող ենթակայով նախադասություններ, բ) տարբեր բառական արտահայտությամբ կրկնվող ենթակայով նախադասություններ և գ) ենթակայի կրկնության երկու ձևերը համատեղող նախադասություններ:

1. Հաճախ միավորյալ նախադասության ենթական կրկնվում է նույնությամբ, բառական նույն արտահայտությամբ: Նման կրկնությունը կատարվում է հիմնականում բաղադրիչ նախադասությունների կապը ուժեղացնելու, գործող առարկան ընդգծելու նպատակով: Այդ կրկնությունը ավելի բնորոշ է ղերանվամբ և գոյականով արտահայտված ենթակային: Բոլոր դեպքերում կրկնվող ենթական դառնում է բաղադրիչ նախադասությունների տրամաբանական շեշտակիք անդամը. ինչպես՝ «Նս կմնամ այստեղ. ես կդոհմ ինձ հայրենիքի խաղաղությանը» (ԲՍ, 251): «Ձուր խոր է, ձուր տաք է» (ԱԲ, 1, 241): Իսկ բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ ենթական ոչ բոլոր բաղադրիչներում է կրկնվում. ինչպես՝ «Գետը գնում է դեպի օվկիան, գետն անմահ է, անքննելի» (ԱՀԱ, 328):

Կրկնությունը բնորոշ է միավորյալ նախադասության նաև բաղմակի ենթականերին, միայն այն յուրահատկությամբ, որ բաղմակի ենթակաների մի մասը կարող է նաև շկրկնվել: Դա ավելի շատ հանդիպում է հրապարակախոսական ու գեղարվեստական ոճերի խոսքում. ինչպես՝ «Կոլտնետությունները, սովխոզները և մյուս կազմակերպությունները պարտավոր են վնասատուների և հիվանդությունների դեմ պայքար կազմակերպել նաև իրենց տերիտորիայում գտնվող անհատական օգտագործման հողամասերի վրա, այդ նպատակով կոլտնետությունները և

առվխազները վաճառում են կոլտնտեսականներին և բանվոր-ծառայող-ներին անհրաժեշտ քանակի բուժանյութեր, ժամանակավոր օգտագործման համար տրամադրում են սրսկիչ ու փոշոտիչ ապարատներ» (ԺԺ, 9, 217): Այստեղ էրեք ենթականերից մեկը (կազմակերպությունները) չի կրկնվել, որովհետև նրանով արտահայտված հոգնակի առարկաները չեն մասնակցում 2-րդ և 3-րդ բաղադրիչ նախադասությունների գործողությունների կատարմանը:

Չափածո միավորյալ նախադասության դերանուն ենթակայի մեջընգմեջ կրկնությունը հաճախ կատարվում է բաղադրիչ նախադասությունները կապակցելու նպատակով, ինչպես նաև դիթմի պահանջով. ինչպես՝ «Նա որը էր ծնվել ու սնվել էլանքում, նվ ոնց սկսվեց, այնպես էլ գնաց. Անձնական կյանքում նա միշտ որը մնաց Որբ օթևանող հինավուրց վանքում» (ՊՍ, 4, 147):

Ակնհայտ է, որ ենթական երբեմն կրկնվում է ստորոգյալի լրացման կամ էլ ստորոգյալի ու նրա լրացման հետ: Այս վեջջին դեպքում միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կազմվում են կրկնության սկզբունքով. ինչպես՝ «Դու ինձ չես տեսնում լուսն երազում, Դու ինձ չես լսում ձմռան փոթորկում» (ՎՏ, 1, 56): «Նս Բեզնից դառնացած հեռացա, Ես Բեզնից հեռացա ու լացի» (ՎՏ, 1, 30):

2. Ժամանակակից հայերենում շատ տարածված է միավորյալ նախադասության ենթակայի կրկնությունը նաև բառական այլ արտահայտությամբ: Թվում է՝ նման կառույցը ոչ թե միավորյալ, այլ տարբեր ենթականերով բարդ համադասության նախադասություն է: Մենք այն միավորյալ ենք համարում՝ հաշվի առնելով տարբեր բառական արտահայտություն ունեցող ենթակաների՝ միևնույն առարկան ցույց տալու: Այստեղ քերականականի ու տրամաբանականի հակադրությունը մեծ չէ, ուստի էական նշանակություն ենք տալիս տրամաբանական զործոնին: Ենթակայի տարբեր բառական կրկնությամբ կառույցի միավորյալ դիտվելու հարցում, իհարկե, կա որոշ պայմանականություն: Բայց որքան էլ ենթակաները այս դեպքում քերականորեն տարբեր լինեն, միևնույնն է, չենք կարող անտեսել դրանց՝ միևնույն սուբյեկտը ցույց տալը և բոլոր բաղադրիչ նախադասությունների համար ընդհանուր լինելը, մի բան, որ միավորյալ նախադասության բուն հատկանիշն է: Այլ էերայ ասած՝ մենք այստեղ ալելի շատ հաշվի ենք առնում խորքային կառույցը:

Տարբեր բառական արտահայտությամբ կրկնվող ենթակայով միավորյալ նախադասությունները նույնպես միատարր չեն՝ պայմանավորված միևնույն կառույցում ենթակայի՝ ինչպես նույն, այնպես էլ տարբեր խոսքիմասային պատկանելություն ունեցող բառերով կրկնվելու հանգա-

մանքով: Ուստի դրանք էլ բաժանվում են երկու ենթախմբի՝ ա) միևնույն խոսքիմասային պատկանելություն ունեցող բառերով արտահայտված ենթակայի կրկնությամբ միավորյալ նախադասություններ և բ) տարբեր խոսքիմասային պատկանելություն ունեցող բառերով արտահայտված ենթակայի կրկնությամբ միավորյալ նախադասություններ:

Միևնույն խոսքի մասին պատկանող բառերով արտահայտված ենթակայի կրկնությունն ավելի բնորոշ է գոյականով և դերանվամբ արտահայտված ենթականերին: Ընդամին, գոյական ենթակայի երկրորդ (կամ հաջորդ) կրկնությունը կարող է արտահայտվել նաև փոխանուն բառով: Օրինակներ՝ «Կինը լուռ էր, սիրտ շուններ խոսելու. խեղճը առավոտից մինչև երեկո ոտքի էր եղել, հարևանի բուրդն էր լվացել գետի մեջ ու սաստիկ հոգնել էր» (ԱԻ, 3, 270): «Նրանք լավ տղաներ ու աղջիկներ են, ի տարբերություն բիտնիկներին՝ ավելի ակտիվ են, ամենքն էլ դեմ են վիետնամական պատերազմին, բողոքում են ամերիկյան քաղաքականության դեմ, ցույցեր են անում, (ՎՊՀԲՆ, 56):

Արդի հայերենում առավել շատ են հանդիպում այն միավորյալ կառույցները, որոնցում ենթական կրկնվում է տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերով: Այս դեպքում հիմնականում ղուգակցում են միևնույն ենթակայի՝ գոյականական և դերանվանական արտահայտությունները: Ընդ որում, ենթական, որպես կանոն, գոյականով արտահայտվում է առաջին բաղադրիչ նախադասության մեջ: Նման միավորյալ նախադասության բաղադրիչների ինքնուրույնությունը մեծ է, այնպես որ դրանք կարող են գործածվել նաև որպես ինքնուրույն նախադասություններ. ինչպես՝ «Մարգարտունի իշխանը հանգիստ շունչ քաշեց. նա կարծես թեթևացավ յուր սիրտը ճնշող ամենավերջին ծանրությունից էլ» (ՄԳՄ, 104): Այստեղ բաղադրիչների ինքնուրույնությունը հիմնականում պայմանավորված է գոյական ենթակայի ու նրա կրկնության՝ բաղադրիչ նախադասությունների սկզբում ընեցած գործածությամբ, որի հետևանքով բաղադրիչների միջև տրվող արտասանական դադարը մեծ է, և հնչերանգը հատուկավորվում է: Նշենք, որ դերանուն ենթական կարող է գործածվել նաև նույն բաղադրիչի վերջում. ինչպես՝ «Անճառ աչքերը կենտրոնացրեց մի կետի. մտածում էր նա» (ԱԻ, 3, 406):

Ենթակայի կրկնությամբ պայմանավորված՝ միավորյալ նախադասության բաղադրիչների անկախությունն անհամեմատ ավելի է մեծանում, երբ բուն ենթական և նրա կրկնված ձևը արտահայտվում են կողք-կողքի, այսինքն՝ երբ գոյական ենթական գործածվում է առաջին բաղադրիչի վերջում, իսկ դերանուն ենթական՝ երկրորդ բաղադրիչի սկզբում. ինչպես՝ «Զէր խոսում և Մարգարտունին. նա էլ խորասուզվել էր մտածմունքների մեջ» (ՄԳՄ, 154): «Անմասն չէին անգամ հեռու մենաստան-

նկրի կրօնավորները. նրանք էլ տարուբերում էին գլուխները և շշնջում...» (ՍՁԶԲ, 185): Այս նախադասութիւնների բաղադրիչների քերականական կապն այնքան թույլ է, որ դրանք կարելի է գործածել որպէս ինքնուրույն նախադասութիւններ: Հմմտ. «Չէր խոսում և Մարգարիտունին: Նա էլ խորասուզվել էր մտածմունքների մեջ» և այլն:

Դերանվամբ կրկնված ենթական արտահայտվում է նաև երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչ նախադասության վերջում: Այս դեպքում բաղադրիչների կապը ավելի սերտ է լինում, և տրոհումն էլ արտահայտվում է ստորակետով. ինչպես՝ «Նեղանում է արքան, զայրանում է նա» (ԱԻ, 3, 131):

Նշված բոլոր դեպքերում գոյականով արտահայտված ենթական միավորյալ նախադասության երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչում կրկնվում է նա դերանվամբ: Դոյական ենթական կրկնվում է նաև ինքը դերանվամբ: Սա գործառնվում է շխալմորապես հանդիպադրական, սակավադեպ էլ միավորական հարաբերությամբ կառույցում: Այս դեպքում բաղադրիչ նախադասութիւնների անկախութիւնը (և արտասանական դադարը) նվազ է լինում, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է ստորակետով: Ավելացնենք նաև, որ գոյական ենթական կարող է և զեղչվել: Օրինակ՝ «Նախագահը դաշտում յուրաքանչյուրին ամրացրեց իր կոնկրետ գործին, իսկ ինքը գնաց շրջկենտրոն»: Ո՛ր հավաքվածներին էր ներառողնում, ո՛չ էլ ինքն էր դուրս գալիս» (ՀՔ, 1, 428):

3. Սակավադեպ էլ բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ զուգակցում են ենթակայի՝ նույն և տարբեր բառական արտահայտութեամբ կրկնութիւնները: Այս դեպքում ենթական հիմնականում արտահայտվում է դերանվամբ: Ընդ որում, առաջին և երկրորդ բաղադրիչներում այն կրկնվում է նույնութեամբ, իսկ հաջորդ բաղադրիչներում՝ բառական այլ արտահայտութեամբ: Բայց միևնույն ենթակայի բառաքերականական այդ տարբեր արտահայտութիւնները նույն առարկան (անձն) են ցույց տալիս. ինչպես՝ «Դու ոսկի գրիչ ունես, դու այնպես իմաստուն ես, ինքդ քեզ հրաժեշտ ես ասում, ինքդ քեզ կրկին ընդունում ես» (ԵԶԺ, 226): Այստեղ ընդգծված ձևերը միևնույն երկրորդ դեմքն են ցույց տալիս:

ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՆԵՐԸ

Ընդունելով ենթակայի ու ստորոգյալի հավասարաբեքութեան մասին իշխող տեսակետը՝ միաժամանակ չենք կարող չնշել նաև միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգյալների խաղացած էական դերը: Ինչպես նշել ենք, այստեղ դրանք (միայնակ կամ լրացումներով) ստանում են բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասութիւնների գործառու-

թյուն: Այնուհետև. այս նախադասության կառուցվածքային ու իմաստա-
յին-ոճական շատ առանձնահատկություններ պայմանավորված են ստո-
րոգյալների արտահայտությամբ, բառական նշանակությամբ և այլ յու-
րահատկություններով:

Երկկազմ միավորյալ նախադասություններն իրենց ստորոգյալներն
արտահայտությամբ միատարր չեն և բաժանվում են երեք խմբի՝

ա) բայական ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություններ.

բ) անվանական ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություններ.

գ)-բայական և անվանական ստորոգյալներով միավորյալ նախա-
դասություններ:

Ա. ԲԱՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՆԵՐՈՎ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախակի են բայական ստո-
րոգյալներով կազմված միավորյալ նախադասությունները, որպիսիք ան-
վանում ենք բայական միավորյալ նախադասություններ: Ընդամեն, բա-
յական միավորյալ են թե՛ պարզ և թե՛ բայական բաղադրյալ ստորոգյալ-
ներով բաղադրված նախադասությունները. ինչպես՝ «Նորից բարեկց իր
երկրի կարգով Ու բարի մաղթեց ջահել ղոնաղին» (ՀԹ, 159). «Մարանը
խրճիթի կիսախավարի մեջ աշխատեց լավ դիտել որդու դեմքը, բայց
ոչինչ չկարողացավ տեսնել, բացի այդ դեմքի խավար ուրվագծից» (ՆԴ,
84): Երբեմն էլ միավորյալ նախադասությունը կազմվում է բայական
տարբեր ստորոգյալների (պարզ և բայական բաղադրյալ) զուգակցումով.
ինչպես՝ «Ուստան մի քիչ չեմ ու չում առավ, վերջը խոստացավ երկու
տարում արհեստին վարժեցնել» (ԱԲ, 1, 22): Հետևաբար բայական միա-
վորյալ նախադասությունները բաժանվում են երեք ենթախմբի՝ ա) պարզ
ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություն, բ) բայական բաղադրյալ
ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություն և գ) «պարզ ստորոգ-
յալ + բայական բաղադրյալ ստորոգյալ» կաղապարով միավորյալ նա-
խադասություն:

ա. Պարզ ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություն

Ավելի հաճախ միավորյալ նախադասությունը կազմվում է պարզ
ստորոգյալներով: Օրինակներ՝ «Մի հին տրտմություն անսփոփ ու խոր,
Որպես վիշտն անել հայրենի հողիս, Երգում է սրտիս դառնագին օրոր
նվ անդուլ ցավով մաշում է հոգիս» (ՎՏ, 2, 39): «Այդ ժամանակ արքա-
յական զորքը նորեն կղառնար և կհաղթակվեր նրանց վրա» (ՄԳՄ, 160):
«Դու միայն լավ հսկիր կոլխոզի արտին, գողանալ չտաս» (ՆԶՀ, 227):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հաճախ պարզ նախադասության մեջ որպես ստորոգյալ հանդես եկող զուգադրական հարադրությունը քայքայվում է, և նրա բաղադրիչները ձեռք են բերում ինքնուրույն բառական արժեք ու այս հիմքի վրա էլ՝ առանձին ստորոգյալների գործառույթ, որով նախադասությունը փոխակերպվում է միավորյալի։ Այսպես, օրինակ, «Հետաքրքրությունից մի օր վեր կացա և զնացի հիվանդանոց՝ Դավիթ Յոմիշին տեսնելու» (ՆԴ, 176) միավորյալ կասույցը ձևավորվել է «Հետաքրքրությունից մի օր վեր կացա զնացի հիվանդանոց...» պարզ նախադասության զուգադրական բայ-ստորոգյալի բաղադրիչների անդամահատման հետևանքով։

Զուգադրության քայքայմամբ բազմակի ստորոգյալների առաջացումը կատարվում է օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով։ Օբյեկտիվ պատճառ են դառնում ամենից առաջ խոսքային հանգամանքները և մասնավորապես նախադասության կառուցվածքը։ Այսպես՝ երբ զուգադրության բաղադրիչների միջև գործածվում են այլ անդամներ, մասնատումը դառնում է օրինաչափ. ինչպես՝ «Մեզ տառան քաղաքից դուրս, փակիցին փաշտե տնակների մեջ» (ՎՊՀԲԱ, 232)։ Երբեմն էլ զուգադրության քայքայումը պայմանավորված է լինում հարադրության յուրաքանչյուր բաղադրիչից հետո օժանդակ բայի գործածությամբ. ինչպես՝ «Միշտ դորեղը նշում է, ոչնչացնում է անդորին» (ԲՄ, 509)։

Զուգադրության քայքայմամբ բազմակի ստորոգյալների երևան գալը պայմանավորված է լինում նաև սուբյեկտիվ հանգամանքներով և ամենից առաջ հեղինակային նախասիրությամբ։ Պրոֆ. Վ. Առաքելյանը գրում է. «Երբ գրողը կամ խոսողը ցանկանում է այս կարգի (զուգադրական — Ա. Կ.) բայերի ամբողջական իմաստները առանձնացնել, այդ դեպքում հիշյալ բայերը ստորակետով բաժանում է, որով դրանք առանձին-առանձին շեղովում են, իմաստավորվում. օրինակ՝ Դնանք, դարկենք, Զարդենք, կրակենք (Թ, 1, 331)։ Այս դեպքում արդեն ունենք միավորված բազմակի պարզ ստորոգյալներ» (27, էջ 115), այսինքն՝ միավորյալ նախադասություն։ Մյուս կողմից՝ երբ զուգադրության բաղադրիչներն իմաստով շատ մեծ են լինում, դրանց տրոհումն արհեստական է դառնում. ինչպես՝ «Տիկինը զնաց, նստեց յուր տեղը» (ԲՄ, 116)։

Ընդհանրապես առօրյա ոճին բնորոշ խոսքում նկատելի է երկու հակադիր միտում. մի կողմից՝ զուգադրության քայքայմամբ բազմակի ստորոգյալներով միավորյալ նախադասության ձևավորումը, մյուս կողմից՝ առանձին պարզ ստորոգյալների միավորմամբ զուգադրության, հետևաբար և պարզ նախադասության ստեղծումը։ Հմմտ. «Մրանք գալիս, գլուխ են տալիս թագավորին» (ՍԽԱ, 114)։ «Գնաց Օհանը երեխի ոտի Մի զույգ ոտնաման բերավ երկաթի...» (ՀԹ, 219)։

Միավորյալ նախադասութեան մեջ պարզ ստորոգյալներն գործառույթով հանդես են գալիս նաև դարձվածքներն ու դարձվածքային արտահայտութիւնները՝ կազմելով դարձվածք-միավորյալ նախադասութիւն. ինչպես՝ «Ինչ ես կորցրել, ընչի ման գալիս» (ՀԹ, 160): Դարձվածք-միավորյալ նախադասութիւնը երբեմն կազմվում է միայն դոմինանտ անդամներից. ինչպես՝ «Բաժանի՛ր և տիրի՛ր»:

Միավորյալ նախադասութեան պարզ ստորոգյալներն արտահայտվում են նույն կամ տարբեր եղանակաժամանակային ձևերով: Ըստ այդմ էլ նման միավորյալ նախադասութիւնները բաժանվում են երկու ենթախմբի՝ ա) միեւնույն եղանակի բայաձևերով արտահայտված ստորոգյալներով նախադասութիւններ և բ) տարբեր եղանակների բայաձևերով արտահայտված ստորոգյալներով նախադասութիւններ:

1. Միեւնույն եղանակի բայաձևերով արտահայտված պարզ ստորոգյալներով միավորյալ նախադասութիւններ

Ավելի հաճախ միավորյալ նախադասութեան պարզ ստորոգյալներն արտահայտվում են միեւնույն եղանակի բայաձևերով: Ընդ որում, ժամանակային տեսակետից դրանց արտահայտութիւնը կարող է համընկնել կամ չհամընկնել: Դրան համապատասխան էլ նման միավորյալ նախադասութիւնները բաժանվում են երկու ենթախմբի.

ա) Միեւնույն եղանակի նույն ժամանակաձևով արտահայտված ստորոգյալներով միավորյալ նախադասութիւններ: Այս դեպքում միավորյալ նախադասութեան ստորոգյալներն ունենում են եղանակաժամանակային համապատասխանութիւն: Դրանք կարող են տարբերվել միայն սեռով և բովանդակութեան նկատմամբ ունեցած հարաբերութեամբ (հաստատական ու ժխտական): Օրինակներ՝ «Քարափոք տներից կապույտ ծուխը ձգվում է դեպի վեր և լիզում խոնավ ժայռերը» (ԱՔ, 1, 222): «Ես քիչ եմ եղել այդ հասարակութեան մեջ, բայց շատ եմ զգացել» (ԱՇԶ, 273): «Հուշերս հավաքեմ մեկ-մեկ Եվ մոռնով մանկանամ նորից» (ՀՄԳԵ, 59): «Կանցնի, Մարգո՛, այս երեկոն և կանֆետանա հավերժի մեջ» (ՎՏ, 1, 369): Միավորյալ նախադասութեան ստորոգյալները հարկադրական եղանակով արտահայտվելու դեպքում պիտի (պետք է) եղանակիչը մեծ մասամբ գործածվում է միայն առաջին բաղադրիչում, իսկ երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել գործողութիւնների հարկադրականութիւնը, անհրաժեշտութիւնը, այն կրկնվում է բոլոր բաղադրիչներում՝ լիջջալովորելով խոսքը և այն հարստացնելով անհրաժեշտականութեան տարբեր նրբերանգներով. ինչպես՝ «Պիտի վեր կենամ ես այս առավոտ Ու գնամ այնտեղ ու գնամ մեր տուն» (ՎԴԱՄ, 62): «Քո խառուտիկ աչիկներով

Պիտի նայես մի օր հեռուն, Դրոշ պիտի պահես մի օր Քո ամրացած ձեռնիկներով,— Ու շմարող իմ երգերով Պիտի գնաս դեպի գրոհ...» (ԵԶԸԵ, 131):

Հարկադրական հղանակիչի կրկնությունը պայմանավորված է լինում նաև ենթակայի կրկնությամբ. ինչպես՝ «— Դու դեռ պետք է գնաս Բյուզանդիա, Մուշեղ, դու պետք է տանես իմ խնդրակցության նամակը կայսրին...» (ԲՄ, 387):

Միավորյալ նախադասության պարզ ստորոգյալները սակավադեպ էլ արտահայտվում են միևնույն երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևով. ինչպես՝ «...մենք արդեն լվացած, մաքրած էինք լինում մեր ոչխարները» (ՄԱՀԼՏ, 572): «Մի ուրիշը նրա տեղում՝ վաղուց արդեն եռվված և հյութված կլինեք» (ԲՄ, 421):

բ) Միևնույն եղանակի տարբեր ժամանակաձևերով արտահայտված ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություններ: Միավորյալ նախադասության ստորոգյալներն արտահայտվում են նաև բայական միևնույն եղանակի տարբեր ժամանակաձևերով, որպիսի դեպքում վերանում է գործողությունների միալարությունը, խոսքը օժտվում է ներքին դինամիկայով, շարժունությամբ: Ինչ խոսք, միևնույն կառույցում ոչ բոլոր ժամանակաձևերն են զուգակցում: Օրինակներ՝ «Մարդը մի շաբաթ առաջ նրա անունը լսելիս դեմքը քթվեցնում էր, հիմա հոգին չի տալիս շտեսած» (ԱՇԲ, 7): «Բա մեռած հո չեմք, ապրում եմք, էլի...» (ՀԹ, 2, 1): «Նրանք նոր են վերադարձել Ֆրանսիայից, իսկ գնացել էին 1963-ին» (ՎՊՀԲԱ, 123): «Արշակը ոչ միայն պիտի մեծեք, այլև պիտի արհամարհի ձեզ ավելի...» (ՍԶՀԲ, 300):

Երբեմն ստորոգյալներից մեկն արտահայտվում է տվյալ բայա-եղանակի զլխալոր, իսկ մյուսը՝ նրա երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևով. ինչպես՝ «Դրա հեղինակը, ըստ երևույթին, ամբողջապես ազդարարված է եղել իմ ուսմունքով և ամեն ինչ կառուցել է իմ սկզբունքով» (ԷԶԳՀ, 593): «Մի օր հերը աշխատելիս է լինում, ծառավում է» (ՀԹ, 3, 197):

2. Տարբեր եղանակների բայաձևերով արտահայտված պարզ ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություններ

Միավորյալ նախադասությունը կազմվում է նաև տարբեր եղանակ-ների բայաձևերով արտահայտված պարզ ստորոգյալներով: Այս դեպքում միևնույն կառույցում զուգակցում են տարբեր եղանակաժամանակային ձևեր: Բայ-ստորոգյալների ժամանակային բազմազանությունն ավելի է մեծանում, երբ բազմաբաղադրիչ կառույցում զուգակցում են

տարբեր եղանակներով ժամանակաձևերն ու միևնույն եղանակի տարբեր ժամանակաձևերը: Այս պարագայում ավելի է հաղթահարվում նկարագրության միօրինակությունը: Միավորյալ նախադասության մեջ մասնավորապես դուգակցում են՝ ա) սահմանական եղանակի ներկան, ապառնին և հարկադրական ապառնին՝ «Շատ բան եմ ուղղում, շատ բան էլ դեռ ուղղեմ պիտի, Բայց ձեռք չեմ տալիս ու ձեռք չեմ տալու ... լոկ քո ժպիտին» (ՊՍ, 1, 288), սահմանական ներկան, վաղակատարն ու ենթադրական ապառնին՝ «Կարապետները լճերի մեջ, շրերի վրա Դեռ ֆեյ են, դեռ նիբոնում են. կարթնանան հիմա» (ԾԶ, 1, 78), գ) սահմանական ներկան ու հրամայականը՝ «...օ՛, խնայի՛ր, խայքում ես դու» (ՎՏ, 2, 37), դ) սահմանական եղանակի անցյալի անկատարն ու հարկադրական ապառնին՝ «Մեզանից երկու հազար տարի առաջ մարդիկ ընտանիքի պատիվն անարգող հրեշներից այդ ձևով էին իրենց վրեժը լուծում և երկու հազար տարուց հետո դարձյալ նույն ձևով պիտի լուծեն» (ՄԳՄ, 151), ե) սահմանական անցյալի անկատարն ու ըղձական անցյալը՝ «Բայց ինչպե՞ս ստուգեի, ոչ մի տեղ չէի հանդիպում նրան. զնայի՞ նրանց տուն, նամակ գրեի» (ՆԴ, 209):

Միավորյալ նախադասության ստորոգյալները արտահայտվում են նաև տարբեր եղանակների երկրորդական վերլուծական ժամանակներով. ինչպես՝ «Երանի Կարոյի հետ փախած լինեիր, հիմա մի օրինավոր մարդ դարձած կլինեիր» (ԲԿ, 238):

բ. Բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություն

Միավորյալ նախադասությունը հաճախ կազմվում է բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով⁴: Նման կառույցը պետք է ամենից առաջ տարբերակել անորոշ դերբայներով արտահայտված բաղմակի ուղիղ խնդիրներով պարզ նախադասությունից: Այսպես՝ հմմտ. 1. «Թռչուններն անգամ չէին համարձակվում շափել ծովի անհուն տաքածությունը և մեռնե՞նալ նրա անհյուրընկալ ափերին» (ԲՍ, 214): 2. «Եշխանը ներս մտնելուն պես հրամայեց շեփոր հնչեցնել և ամրոցի բնակիչներին արքնացնել» (ՄԳՄ, 298): Այս նախադասություններից առաջինը միավորյալ է, իսկ երկրորդը՝ պարզ: Առաջին նախադասության եղանակիչի և անորոշ դերբայների գործողությունները վերաբերում են միևնույն թույլունները ենթակային: Մինչդեռ երկրորդ օրինակում հրամայեց-ը պարզ ստորոգյալ է, իսկ հնչեցնել-ը և զարթնեցնել-ը՝ նրա ուղիղ խնդիրները, քանի

⁴ Ակադ. Գ. Զահուկյանը եղանակիչ բայի և անորոշ դերբայի կապակցությունը անվանում է բարդ ստորոգյալ: Տե՛ս 94, էջ 412:

որ հրամայեց բայաձևի գործողութիւնը վերաբերում է իշխանը ենթակային, իսկ դերբայների գործողութիւնները՝ այլ անձանց. այդ գործողութիւնների կատարումը, բնականաբար, սպասվում է այլոց կողմից: Հետևաբար դիմավոր բայաձևը (կամ բայաձևերը) և անորոշ դերբայները միավորյալ նախադասութիւն են կազմում, հրը դրանց գործողութիւնները վերաբերում են ընդհանուր ենթակային կամ ենթականերին (Հմմտ. 27, էջ 144):

Բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով միավորյալ նախադասութիւնները նույնպէս միատարր չեն և բաժանվում են հրկու ենթախմբի.

ա) Տարբեր եղանակիչներ ունեցող ստորոգյալներով նախադասութիւններ: Այս դեպքում միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի ստորոգյալն ունի իր առանձին հղանակիչը. ինչպես՝ «Չուզեցի խանգարել նրան և, փոքր ինչ կռանալով դեպի նա, սկսեցի նայել դմբին» (ՆԴ, 276):

բ) Ընդհանուր եղանակիչ ունեցող ստորոգյալներով միավորյալ նախադասութիւններ: Միավորյալ նախադասութիւնը ավելի հաճախ ունենում է ընդհանուր հղանակիչ, որը, որպէս կանոն, արտահայտվում է միայն առաջին բաղադրիչ նախադասութեան մեջ, բայց հավասարապէս վերաբերում է նաև մյուս բաղադրիչին կամ բաղադրիչներին՝ «ուղեկցելով» վերջիններին անորոշ դերբայներին. ինչպես՝ «Որպէս մի ցնդած պոետ՝ Ծա աշօր կուգեմ երգել, էմալե՛, պրոֆիլը Ձեր—ծիլ հրգով լինել Ձեզ հետ» (ԾԶ, 1, 170):

Բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով միավորյալ նախադասութեան մեջ էական դեր է խաղում բայասեռի քերականական կարգը: Ակնհայտ է, որ հաճախ հղանակիչն ու անորոշ դերբայները լինում են նույն սեռի. ինչպէս՝ «Փորձի՛ր հասկացնել, ցույց տալ իսկական հանցավորներին» (ԴԴՎ, 2, 478):

Նման կառուցում դերբայների սեռը տարածվում է ամբողջ ստորոգյալների վրա: Այսպէս՝ «Միքայելն սկսեց հուզվել և կատաղել թրդթերի դեմ» (ԱՇԲ, 72) նախադասութեան մեջ շնայած սկսեց հղանակիչը ներգործական սեռի բայ է, այնուհանգերձ հրկու ստորոգյալներն էլ ունեն չեղոր սեռ՝ պայմանավորված հուզվել և կատաղել դերբայների սեռով:

Բայ-ստորոգյալների սեռի զրոսերման հարցում դերբայական ձևերի դերի կարևորութիւնն ավելի հստակ երևում է կրավորական կառուցվածքի միավորյալ նախադասութեան մեջ: Եղանակիչը կրավորական չի լինում, բայց հրը անորոշ դերբայները լինում են կրավորական սեռի, ստորոգյալներն ինքնին դառնում են կրավորական, իսկ ամբողջ նախադասութիւնը՝ կրավորական կառուցվածքի. ինչպէս՝ «Այստեղ մարդկա-

յին մտքի ու ձեռքի աշխատանքը նոր միայն սկսել էր գնահատվել որպես շուկայի ապրանք ու հարստանալիք» (Շիրվ., 8, 7):

գ. «Պարզ ստորոգյալ + բայական բաղադրյալ ստորոգյալ»
կառույցի միավորյալ նախադասություն

Պարզ և բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով կազմված միավորյալ նախադասության մեջ պարզ ստորոգյալն արտահայտվում է բայական գրեթե բոլոր եղանակածամանակային ձևերով, իսկ եղանակիչ բայերը դրսևորում են ամենատարբեր իմաստներ: Այս կառույցում որոշ նշանակություն է ստանում նաև ստորոգյալների շարադասությունը: Ավելի հաճախադեպը պարզ ստորոգյալի՝ առաջին բաղադրիչում հանդես գալն է. ինչպես՝ «Հրացանի որոտից անտառը ոռոտաց և սկսեց ճնճալ» (ՀԹ, 298):

Նախադաս է լինում նաև բայական բաղադրյալ ստորոգյալը՝ նախադասության մտքի ծանրաբեռնվածությունը տեղափոխելով առաջին բաղադրիչը. ինչպես՝ «Արծվին չուզեց աղմուկ հանել, կանգնեց» (ԴԴԷ, 2, 394): Այս դեպքում պարզ ստորոգյալը կարող է լինել նաև բաղադրյալի դերբայական բաղադրիչի դիմավոր ձևը. ինչպես՝ «Ո՞վ կարող է ինձ ներել և ինչո՞ւ պիտի ներե» (ՄԳՄ, 281):

Բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ պարզ և բայական բաղադրյալ ստորոգյալները թվով հավասար են լինում կամ անհավասար: Իսկ դրանց շարադասությունը լինում է՝ ա) սովորական հաջորդական, երբ սկզբում գործածվում են պարզ ստորոգյալները, իսկ հետո՝ բաղադրյալները կամ հակառակն, և բ) միջադրված, երբ տարբեր կառույցի ստորոգյալները գործածվում են մեջընդմեջ: Օրինակներ՝ ա) «Նա ձեռքը մտցրեց երիտասարդ ուղեկցի թևի տակ, սկսեց ժպտալ և ինչ-որ շնչեղ» (ԱՇՔ, 348): բ) «Գեղեցկադեմ բժիշկը ժպտում է գոհունակությանմբ և ասես ինչ-որ բան է ուզում ասել, բայց չի ասում» (ՀԶ, 4.1.1978 թ., 4):

Ք. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՆԵՐՈՎ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միավորյալ նախադասությունը կազմվում է նաև անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներով: Նման կառուցվածքը անվանում ենք անվանական միավորյալ նախադասություն: Ինչպես միշտ, այս դեպքում էլ ստորոգյալով հատկանիշներն արտահայտվում են անուն խոսքի մասերին պատկանող կամ իբրև այդպիսին հանդես եկող բառերով, իսկ դրանք առարկային (առարկաներին) ստորոգվում են բայական հանգույցների

միջոցով. ինչպես՝ «Բանաստեղծ Դանիել Վարուժանն էլ իր ազգի սիրուն էր ու լեզուն» (ՀՔ, 1, 489):

Ենթական (ենթակաները) և անվանական ստորոգյալները կապվում են յուրատիպ նույնաբանական հարաբերությամբ: Ակադ. Գ. Զահուկյանը, խոսելով անվանական ստորոգյալի մասին, գրում է. «Անվանական նախադասությունը առարկայական (գոյաբանական) առումով յուրատեսակ նույնաբանություն է, որտեղ հավասարության մեջ է դրվում առարկան ինքն իր հետ» (94, էջ 407): Անվանական պարզ երկկազմ նախադասության այս սահմանումը տարածելի է նաև անվանական միավորյալ նախադասության վրա, միայն թե վերջինս այնպիսի նույնաբանություն է, որով հավասարության մեջ են դրվում առարկան (առարկաները) և իր (իրենց) ստորոգյալին հատկանիշները: Այնպես, օրինակ, «Մեր աշխարհն է ամենքիս կյանքը և ապավինը» (ՍԶՀ, 286) նախադասությունը սուբյեկտիվ-իմացական երկու ակտի դրսևորում է («Մեր աշխարհն է ամենքիս կյանքը» և «Մեր աշխարհն է ամենքիս ապավինը»), որը միաժամանակ դառնում է միևնույն սուբյեկտի սերկու վիճակների արտահայտությունը: Բերված նախադասության մեջ առկա է երեք եզր. առաջինը սուբյեկտն է (աշխարհը), իսկ մյուս երկուսը՝ ստորոգելիական վերագրիչները կամ ստորոգելիները (կյանքն ու ապավինը): Ընդ որում, առաջին և երկրորդ ու երրորդ եզրերի հարաբերությունն արտահայտվում է հանգույցի միջոցով: Այդ նախադասությունը կարելի է արտահայտել $A_1 + a + A_2 + A_3$ բանաձևով, ուր A_1 -ը ենթական է, a -ն՝ հանգույցը, A_2 -ը՝ առաջին ստորոգելին, իսկ A_3 -ը՝ երկրորդ ստորոգելին: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հանգույցը ընդհանուր է երկու ստորոգյալների, հետևաբար և երկու բաղադրիչ նախադասությունների համար:

Հանգույցը կարող է նաև ընդհանուր չլինել, չնայած հաջորդ բաղադրիչներում նրա բացակայությանը: Դա առկա է լինում ստորոգյալի մասնակի զեղչումով միավորյալ նախադասության մեջ. ինչպես՝ «Երկուսն էլ դեղնած կիև, արյունափափ, ճիվաճղոտ» (ԱՇՔ, 316): Այս նախադասությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ կաղապարային բանաձևով. $A_1 + A_2 + a + A_3 + (a) + A_4 + (a)$, ուր A_1 -ը ենթական է, A_2 -ը, A_3 -ը և A_4 -ը՝ ստորոգելիները (դեղնած, արյունաքամ, հիվանդոտ), a -ն՝ առաջին հանգույցը (էին), (a) -երը՝ զեղչված հանգույցները:

Երբ անվանական ստորոգյալներն ունենում են համասեռ լրացումներ, հանգույցը մեծ մասամբ արտահայտվում է վերջին բաղադրիչում. ինչպես՝ «(Մաղիկը) էնքան քնքուշ, էնքան նախշուն, էնքան սիրուն է լինում» (ՀՔ, 376): Զի բացառվում նաև հանգույցի կրկնությունը յուրաքանչյուր ստորոգելիի հետ, որով ստորոգվող հատկանիշները առանձին-

առանձին ընդգծվում են. ինչպես՝ «Նա բանաստեղծ էր ու երգաստեղծ էր» (ՊՍ, 4, 40):

Միավորյալ նախադասության մեջ հանգույցի գործառույթով հանդես են գալիս հիմնականում եմ, լինել բայերը, սակավ կիրառությամբ չեզոք սեռի որոշ բայեր՝ դառնալ, ներկայանալ, կանգնել, ընկնել, մնալ, քվալ, ձևանալ, երևալ և այլն, կրավորական սեռի մտածական, ասացական, խմացական, նաև գործողության իմաստ ունեցող մի շարք բայեր՝ ասվել, ընտրվել, կարգվել, ընդունվել, համարվել, հարգվել, հուշակվել, հրատարակվել, կանչվել, հիշվել, դրվել, գտնվել, կոչվել և այլն:

Ինչ վերաբերում է միավորյալ նախադասության ստորոգելիներին, վերջիններս արտահայտվում են ամենատարբեր բառերով: Այնուհետև միևնույն կառույցում ստորոգելիներն արտահայտվում են նույն կամ տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերով: Հաս այդմ էլ անվանական միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երկու ենթախմբի՝ ա) միևնույն խոսքիմասային պատկանելություն ունեցող ստորոգելիներով նախադասություններ և բ) տարբեր խոսքիմասային պատկանելություն ունեցող ստորոգելիներով նախադասություններ:

Ա. Ավելի հաճախ միավորյալ նախադասության ստորոգելիներն արտահայտվում են միևնույն խոսքիմասային պատկանելություն ունեցող բառերով՝

ա) գոյականներով՝ «Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես, վերջին երգիչն իմ երկրի» (ՎՏ, 1, 235):

բ) դերանուններով՝ «Տունը ի՛մն էր և ի՛մն էլ կլինի» (ՆԳ, 174):

գ) ածականներով՝ «Կառամատույցը դառարկ էր, լուռ, կիսախավար» (ՀԲ, 1, 350):

դ) թվականներով՝ «Այդ թաղամասում նրա կառուցած շենքերը առաջինն են և երկրորդը»:

ե) անկախ դերբայներով՝ «Ամոթք կռվելը չէ, այլ ձեռ հետ նետելը, ձեռ հետ խոսելը և մինչև անգամ ձեռ երեսը տեսնելը» (Շիրվ., 8, 104): «...նա վախեցողը և փախչողը չեմ» (ԱԻ, 3, 303):

զ) մակբայներով՝ «Նրա պատմելը արագ էր և ի միջի այլոց» և այլն:

Բ. Անվանական միավորյալ նախադասությունները հաճախ էլ բաղադրվում են տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերով արտահայտված ստորոգելիներով: Այսպիսիք առաջին խմբի միավորյալ նախադասություններից տարբերվում են՝ ա) միևնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվող ամենաբազմապիսի ու տարաբնույթ հատկանիշներն արտահայտելու հնարավորությամբ և բ) հանգույցների արտահայտությամբ. այս դեպքում հանգույցները համարյա միշտ արտահայտվում են եմ-ով: Իր այս առանձնահատկությամբ միավորյալ նախադասությունը

տարբերվում է նաև նույն կարգի տարբեր ենթակառուցվածքով բարդ համադասական նախադասությունից, ուր ավելի հաճախադեպը տարբեր հանգուցյների զուգակցումն է:

Նման կառուցում տարբեր արտահայտություն ունեցող ստորոգյալների ընդհանրությունը ստորոգյալին ամենատարբեր հատկանիշների վերագրումն է միևնույն առարկային կամ առարկաներին:

Միևնույն միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգյալներ են դառնում՝

ա) գոյականն ու ածականը՝ «Աղջիկ էր նա սովորական, Անգամ ամենից գեղեցիկը շէր...» (ՎԴԱՄ, 105):

բ) գոյականն ու դերանունը՝ «Հայրենիքը մեր նախնիքն են, մեր ծնողներն են, մենք ենք» (ԱԻԵ, 359):

գ) հարակատար դերբայը (այս դերբայի՝ ձևաբանական արժեք չունեցող ձևերը) և ածականը՝ «Ստրկությունը համատարած էր և ամենագուր...» (ԱԻ, 3, 117):

դ) գոյականն ու ենթակայական դերբայը՝ «Նորածիններին մկրտող Բավոս էր, սլավոնացիների գլխին՝ խաչ բռնող...» (ՀՔ, 1, 469):

ե) գոյականն ու անորոշ դերբայը կամ դերբայական կապակցությունը՝ «Միրանի տափի առավելությունը քամիներից պաշտպանված լինելն է և ջրի մոտիկությունը» (ԱԲ, 1, 63):

զ) մակբայն ու ածականը՝ «Դա արդեն չափից դուրս էր և անդիմաճալի» (ՍԱՃՀ, 39):

է) մակբայը, ածականն ու հարակատար դերբայը՝ «Այդ երգը վաղուց է, քախժոտ է և մեղ շատ հուզած է»:

ը) ածականն ու թվականը՝ «Այդ կինը իր սեռի մեջ միակն էր և առաջինը» (Մուր., 2, 7):

թ) ածականն ու ենթակայական դերբայը՝ «Աչքերը պղտոր էին ու քափառող» (ՎԱ, 113):

ժ) գոյականն ու կապական կապակցությունը՝ «Հրայրն ու Ժիրայրը երկվորյակներ էին, բայց իրար նման չէին» (ՀՔ, 1, 433) և այլն:

Գ. ԲԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՆԵՐՈՎ ՄԻՎԱՐՑԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ.
ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Երկկազմ միավորյալ նախադասությունը կազմվում է նաև բայական ու անվանական ստորոգյալներով: Այսպիսի նախադասությունը ունի «[Ենթակա(ներ)] + բայական ստորոգյալ + անվանական ստորոգյալ» կառուցվածքը: Ընդամին, երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ

ստորոգյալի երկու դրսևորումներն ունենում են հավասար ընդգրկում, իսկ բազմաբաղադրիչ նախադասության մեջ դրանք թվով թե՛ հավասար են լինում և թե՛ անհավասար: Օրինակ՝ «Ամենքը լուռ էին և խորին երկյուղածությամբ սպասում էին թագավորի ձայնին» (ՐՍ, 340): «Հայրս քարի է, շատ է սիրում ինձ և միշտ կատարում է խնդիրքս» (ՆԴ, 103):

Ստորոգյալների շարադասության հարցում երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունը էական յուրահատկություններ չի դրսևորում. բայական ստորոգյալը առաջին բաղադրիչ նախադասության մեջ արտահայտվելու դեպքում անվանականը լինում է հաջորդ բաղադրիչում և ընդհակառակն: իսկ բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ գործառվում է թե՛ աստիճանական և թե՛ խառը շարադասությունը. ինչպես՝ «Ծանապարհը ամայի էր, փափառոտ և անհարք, մերթ իջնում էր ցած, մերթ՝ բարձրանում բլուրները...» (ՍԶԶԲ, 79): «Այսօր գրանց իրարու, խեղճ լինենք ու չամաչենք, Բախտ չտենչանք ու հեռու Տարիները չնիջենք» (ՎՏ, 1, 113):

Բայական և անվանական ստորոգյալներով միավորյալ նախադասությունները միատարր չեն՝ պայմանավորված բայական ստորոգյալների անմիատարրությամբ: Դրանք բաժանվում են երեք ենթախմբի.

ա) «պարզ ստորոգյալ+անվանական ստորոգյալ» կաղապարով միավորյալ նախադասություններ՝ «Մանուկը մեծացավ, դարձավ մի շնորհալի երիտասարդ (ԱԿ, 3, 332):

բ) «բայական բաղադրյալ ստորոգյալ+անվանական ստորոգյալ» կառույցի միավորյալ նախադասություններ՝ «Նա այնքան լավ չէր, բայց ոչ մի կերպ չէր ուզում ցույց տալ» (ՄՓՀԹ, 122):

գ) «պարզ ստորոգյալ+բայական բաղադրյալ ստորոգյալ+անվանական բաղադրյալ ստորոգյալ» կաղապարով միավորյալ նախադասություններ: Սա առավել ընդհանուր կառուցվածք է, ուր զուգակցում են ստորոգյալի բոլոր դրսևորումները ամենատարբեր շարադասությամբ. ինչպես՝ «Նա հոգնած էր, ուժասպառ, հափիկ կարողանում էր կանգնել ոտքի վրա» (ԱՇՔ, 364):

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ԶԵՂՉՈՒՄԸ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ժամանակակից հայերենում ստորոգյալի զեղչումը գործուն երևույթ է, որը պայմանավորված է լեզվի ներքին խնայողության պահանջով, ոճի և հղմաստության հատկությամբ: Պրոֆ. Ս. Գ. Աբրահամյանը տեղի է նկատել, որ «լեզուն միշտ ձգտում է սեղմության, և այդ տենդենցի շնորհիվ նախադասության մեջ չի գործածվում այն, ինչ որ առանց գործած-

վելու հասկանալի է, ինչի գործածվելու անհրաժեշտությունը չկա: Ստորոգյալի ղեղչումը ևս, ինչպես ամեն մի ղեղչում, այդ տենդենցի արտահայտությունն է» (17, էջ 456): Միշտ էլ ստորոգյալի ղեղչման հիմքը համատեքստում հասկանալի լինելն է, իսկ նպատակը՝ կրկնությունից, հետևաբար նաև ոճի միօրինակությունից խուսափելը:

Ստորոգյալի ղեղչումը առանձնապես շատ է հանդիպում բարդ համադասական կապակցության մեջ: Ընդամին, այն տարբեր յուրահատկությամբ է արտահայտվում միավորյալ և տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասությունների մեջ:

Զեղչված ստորոգյալով միավորյալ նախադասությունը թերի նախադասության տարատեսակներից մեկն է: Ինչպես միշտ, այս կառուցվածքում ևս ղեղչումը հիմնականում կատարվում է երկրորդ բաղադրիչում, թեպետ չի բացառվում ղեղչումը նաև առաջին բաղադրիչում: Ակընհայտ է, որ երկկազմ միավորյալ նախադասության մեջ ղեղչվում է ստորոգյալը, իսկ միակազմ միավորյալ նախադասության մեջ՝ բայական գերադաս անդամը⁵:

Միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգյալի և բայական գերադաս անդամի ղեղչումը պայմանավորված է լինում նախադասության կառուցվածքով, բաղադրիչ նախադասությունների միջև գործառնող շաբաժնուսական հարաբերությամբ, խոսքային միջավայրով, հաղորդման նպատակով ու եղանակով և այլ հանգամանքներով, որոնց համապատասխան էլ այդ անդամների ղեղչումն ունենում է տարբեր դրսևորումներ:

Միավորյալ նախադասության մեջ նույնպես ստորոգյալը ղեղչվում է երկու ձևով՝ ամբողջովին և մասամբ: Ընդ որում, բայական և անվանական ստորոգյալները դրսևորում են ղեղչվելու տարբեր յուրահատկություններ: Այսպես՝ բայական ստորոգյալը ղեղչվում է թե՛ ամբողջովին և թե՛ մասամբ, իսկ անվանական ստորոգյալը՝ միայն մասամբ. ղեղչվում է հանգույցը:

Այնուհետև, միևնույն միավորյալ նախադասության մեջ կարող են տեղ գտնել ստորոգյալի ղեղչման այդ ձևերից մեկը կամ երկուսը միաժամանակ՝ պայմանավորված բաղադրիչ նախադասությունների քանակով. ստորոգյալի ղեղչման ձևերից միայն մեկի դրսևորումը բնորոշ է թե՛ երկբաղադրիչ և թե՛ բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասությա-

⁵ Այստեղ ներկայացնում ենք նաև միակազմ միավորյալ նախադասության բայական գերադաս անդամի ղեղչումը՝ հաշվի առնելով նրա նմանությունը երկկազմ միավորյալ կառույցի ստորոգյալի ղեղչմանը:

նը, իսկ ամբողջովին ու մասամբ զեղչումների միաժամանակյա դրսևորումը՝ միայն բազմաբաղադրիչ կառույցին: Ըստ ստորոգյալի զեղչման ձևերի՝ միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երեք խմբի.

ա) ստորոգյալի ամբողջովին զեղչումով նախադասություններ.

բ) ստորոգյալի մասամբ զեղչումով նախադասություններ.

գ) ստորոգյալի զեղչման երկու ձևերը համատեղող նախադասություններ:

Արդ՝ քննենք ստորոգյալի զեղչման այս ձևերն առանձին-առանձին:

1. Ստորոգյալի ամբողջովին զեղչումով միավորյալ նախադասություններն ավելի հաճախագեպ են: Միավորյալ նախադասության մեջ ամբողջովին զեղչվում է.

ա) Ամենից առաջ պարզ ստորոգյալը: Երբ միավորյալ նախադասության երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչի ստորոգյալն արտահայտվում է նույն բայով, ինչ որ առաջին բաղադրիչի ստորոգյալն է, կրկնությունից խուսափելու համար այն երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչում զեղչվում է: Նման զեղչումն արտահայտվում է ավելի հաճախ հանդիպադրական, համեմատաբար սակավ միավորական և ավելի քիչ հակասման, ժխտման ու թրոհական միավորյալ նախադասություններում: Եվ պայմանավորված միավորյալ նախադասության բաղադրիչների հարաբերությամբ՝ պարզ ստորոգյալը դրսևորում է զեղչման տարբեր շուրահատկություններ: Ակնհայտ է, որ շուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ստորոգյալի զեղչման հիմքը տարբեր է լինում: Այսպես՝ հանդիպադրական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգյալի զեղչումը ստորոգական հակադրության բացառման արդյափք է. այս դեպքում հակադրվում են մեծ մասամբ ստորոգյալների (իսկ միակազմ կառուցվածքում՝ բայական գերադաս անդամների) լրացումները: Օրինակներ՝ «Նախ այնտեղ շինեց արքայական հոյակապ ապարանք, իսկ միջնաբերդում՝ գեղեցիկ գոյակ...» (ՄԳՄ, 437—438): «Ինչո՞ւ չես վիզդ ծուռ պահում, բերանդ՝ փակ?» (ՍԽՄՍ, 3, 180): «Աստված մեկին տալիս է մի մատնոց խելք, մի կարաս բախտ, մեկին՝ մի կարաս խելք, մի մատնոց բախտ» (Ա, 309):

Հաճախ այս կարգի բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության առաջին ստորոգյալը լինում է տարբեր, իսկ մյուս բաղադրիչների ստորոգյալները՝ նույնը: Այս դեպքում բնականաբար զեղչվում է միայն վերջին ստորոգյալը. ինչպես՝ «Մի երեկո խեղճ կնիկը վառել էր օջախը վրան դրել էր ջրով լի մի կավե աման, մեջն էլ՝ մի քանի հատ կարմիր տակ» (ԱԻ, 3, 270):

Ակնբախ է, որ ստորոգյալի համաբանությամբ զեղչվում է նաև հանդիպադրական հարաբերությամբ միակազմ միավորյալ նախադաս-

սության բայական գերադաս անդամը. ինչպես՝ «Կաթը չափում են լիտրով, խնձորը՝ կիլոգրամով» (ՆՊՔՀԺՀ, 156): «Հացը տաշտիցդ վեր կալ, ընկերը՝ գեղիցդ» (Ա, 223): Երբեմն ընդհանուր բայական գերադաս անդամը զեղչվում է ընդհանրապես, բայց մտքից հասկացվում է: Այսպես, օրինակ, «Հասկացողին՝ մին, չհասկացողին՝ հազար ու մին» հանրահայտ ասացվածքի արկու բաղադրիչներում էլ զեղչված է ասա գերադաս անդամը: Սակավազեպ էլ միակազմ միավորյալ նախադասության բայական գերադաս անդամները զեղչվում են բոլոր բաղադրիչներում նույնը շինելու դեպքում. ինչպես՝ «Հազար խոսքին մեկ խոսք, հազար ճնճղուն մեկ քար» (Ա, 7): Այստեղ զեղչված են ասա և գցիք գերադաս անդամները:

Նրբ զեղչված ստորոգյալը առաջին բաղադրիչ նախադասության ստորոգյալի ժխտական ձևն է, նրա փոխարեն գործածվում է ոչ, սակավազեպ էլ՝ երբեք բառը. ինչպես՝ «Նա երեկ զնացել է դպրոց, իսկ այսօր՝ ոչ»:

Հաճախ միևնույն պարբերությանը բաղադրող հանդիպադրական միավորյալ նախադասությունների բաղադրիչները ունենում են նույն բայ-ստորոգյալը: Այս դեպքում դրանցից յուրաքանչյուրի առաջին բաղադրիչում ստորոգյալը արտահայտվում է, իսկ հաջորդ բաղադրիչում՝ զեղչվում (առանձին կամ լրացումներով հանդերձ). ինչպես՝ «— Զէ, աղա, (շները) գիլի վրա ուրիշ տեսակ են հաշում, մարդի վրա՝ ուրիշ: Խմբի վրա ուրիշ տեսակ են հաշում, կենդու մարդի վրա՝ ուրիշ...» (ՀԹ, 311): Այս պարբերության մեջ զեղչված է հաշում են պարզ ստորոգյալը ձևի պարադաչի գործառույթ ունեցող բառակապակցության (ուրիշ տեսակ) մի բաղադրիչի (տեսակ) հետ: Իհարկե, հաճախ, հատկապես ժողովրդականացական լեզվում, գործողությունը շեշտելու նպատակով ստորոգյալը կամ բայական գերադաս անդամը չի զեղչվում, կրկնվում է. ինչպես՝ «...հունվարի ասածից հրաժարվում է փետրվարին, մի տարի հառաջ զրած բանից հրաժարվում է ներկայումս» (ՄՆՆՏ, 47): «Առաջ կրելիս ձեռնարաց, վերջը կրելիս գլխաբաց» (Ա, 50): Զեղչված ժխտական ստորոգյալի փոխարեն ոչ-ի գործածությունը ավելի հաճախազեպ է, նույնիսկ, կարելի է ասել, պարտադիր է տրոհական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության մեջ. ինչպես՝ «Արդյոք զարկե՞ն, թե ոչ» (ԽԴԽԿ, 142) (=չզարկեն):

Հակասման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգյալի զեղչումը, ինչպես նաև զեղչված ժխտական ստորոգյալի փոխարինումը երբեք, ոչ, բնավ և այլ բառերով հիմնականում նման են հանդիպադրական կառուցվածքում նույն իրակություններին. ինչպես՝ «— Աշտուր նրա աչքերն է կուրացրել, բայց իմ՝ սիրտը» (ՄԳՄ, 146):

«Վարդանը և Արամը երեկ ինձ այցելել են, բայց այսօր՝ ոչ» (= չեն այցելել):

Պարզ ստորոգյալը յուրատիպ է զեղչվում միավորական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության մեջ: Հետաքրքրական է, որ այստեղ, նախ, ստորոգյալը զեղչվում է մեծ մասամբ տարժամանակության արտահայտման դեպքում, և, երկրորդ, այդ զեղչումը մասամբ նման է հանդիպադրական միավորյալ նախադասության ստորոգյալի զեղչմանը: Այնքանով, որքանով միավորյալ նախադասության ստորոգյալի զեղչմանը բայ-ստորոգյալների գործողությունները կատարվում են տարբեր ժամանակներում, ժամանակային այդ տարբերությունը մասամբ դառնում է նաև հակադրություն բաղադրիչ նախադասությունների միջև, որը և, մեր կարծիքով, ստորոգյալի զեղչմանը նպաստող ամենահիմնական պայմաններից մեկն է: Ահավասիկ այդպիսի օրինակներ. «Ասպետը նիզակի ծայրով խոտը մոտեցրեց խոյին և միսը՝ վագրին...» (ԱԻ, 3, 265): «Կամսարականը քմծիծաղ նայեց նախ հյուրին, ապա ներողամիտ ժպիտով՝ երիտասարդ իշխանին» (ՍՀՀԲ, 31): «Մարդը, որը ներկայացել է թղթակցին, 1969-ին Երևանից արտագաղթել էր Բեյրութ, ապա՝ ԱՄՆ» (ՎՊՀԲԱ, 110): Այս նախադասություններում բայական անդամի լրացումների միջև հակադրության մասնակի առկայությունը ավելի ակնբախ երևում է հանդիպադրական հարաբերությամբ տարբերակում: Հմմտ. «Ասպետը նիզակի ծայրով խոտը մոտեցրեց խոյին, իսկ միսը՝ վագրին...» և այլն: Բերված օրինակներում առկա է նաև մեկ այլ հակադրություն՝ պայմանավորված միևնույն գործողության՝ տարբեր առարկաների հարաբերմամբ:

Միավորական հարաբերությամբ բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչի ստորոգյալը նույնպես կարող է լինել տարբեր: Ավելին, զեղչում ունեցող առաջադաս բաղադրիչները կարող են լինել մեկից ավելին. ինչպես՝ «Պատանի Հուսիկը կանգնած էր պատի մոտ և յուր փայլուն աչքերով երբեմն նայում էր յուր տիրոջ վրա և երբեմն՝ ծերունի Արբակի վրա» (ԲՄ, 161—162): «Ես ունեցա ընկերներ, բայց ոչ մեկին չկարողացա մաքուր սիրել և մաքուր սիրվել. մի քանիսի հետ կապված էի տնտեսական ակնկալությամբ, մի երկուսին՝ ուրիշ հույսերով..., մի քանիսին էլ՝ գաղափարներով ու բնավորություններով...» (ԱԻՀ, 82):

Այս կառուցվածքին ձևով նման է այն բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունը, որի առաջին և հաջորդ բաղադրիչների միջև, բացի թվարկումից, առկա են նաև մեկնական, մասի և ամբողջի և այլ ածանցյալ հարաբերություններ. ինչպես՝ «Նա որբ էր. ոչ հայր ուներ, ոչ մայր» (ՍԽԱ, 77): «Մի անանուն ծերունի կար, ո՛չ տուն ուներ, ո՛չ

հաց» (ԱԽ, 3, 212): Այս նախադասությունների վերջին բաղադրիչներում զեղչված է ունեւ ստորոգյալը:

Այս կարգի միավորյալ նախադասությունը կարող է գործածվել իբրև համադասական պարբերութի առաջին մաս կամ եզր. ինչպես՝ «Ամեն օր, խանութը փակվելուց հետո, գրպանները լցրած տուն էր գնում. երբեմն տանում էր բրինձ, երբեմն՝ շամիչ, շատ անգամ՝ կաղին և բնկույզ, ուրիշ անգամ՝ զանազան բաներ, երբեմն էլ՝ շա՛յ ու շա՛քար,— մեկ խոսքով նրա այրի մոր համար ապրուստի հորդահոս աղբյուր էր բացվել» (ՌՊԵ, 498):

Միավորական հարաբերությամբ բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգյալի զեղչումը հաճախ ավելի է ընդգծում թվարկումը՝ դրանով իսկ մեղմելով թվարկման միալարությունը և լիցքավորելով խոսքը. օրինակ՝ «Անահիտը ժպտալով նայեց մեզ, առաջ՝ նրվանդին. ապա՝ ինձ, հետո՝ նորից նրվանդին և գլխով թեթև նշան արեց նրան» (ԱԽ, 3, 350):

Երբ այսպիսի միավորյալ նախադասությունն արտահայտվում է չափածո ձևով, հանգավորման նպատակով ու ուրիշի պահանջով, ինչպես նաև բաղադրիչ նախադասություն-տողերի կապը ուժեղացնելու համար պարզ ստորոգյալները հրեման զեղչվում են միջարկված ձևով. ինչպես՝

«Նստել է ձորում՝ Երկինքը զեմքին,

Ծանր նստել է և ամեն մեկին

Իրեն արժանի պատիվն է տալիս.

Վայրի աղավնուն՝ հաճաքը վայրի,

Մոլորված ամպին իր քիվն է տալիս,

Խրտնած քարաձին՝ մութն իր քարայրի» (ՀՍՔԵ, 15):

բ) Սակավազեպ բայական բաղադրյալ ստորոգյալը: Այս զեղչումը ավելի բնորոշ է ներհակական հարաբերությամբ այն միավորյալ նախադասությանը, որի մեջ հակադրության երկրորդ եզրի ստորոգյալը նախորդի ժխտական ձևն է, որպիսի զեպրում զեղչված ստորոգյալի փոխարեն մեծ մասամբ գործածվում է երբեք բառը, և դրվում է բուժ. ինչպես՝ «Բադին ամեն ինչ կարող էր սպասել, բայց այդ բանին՝ երբեք» (ԱԲ, 1, 26):

2. Գործառական ամենատարբեր ոճերում հաճախ են հանդիպում ստորոգյալի նաև մասնակի կամ մասամբ զեղչումով միավորյալ նախադասությունները: Նման զեղչումը բնորոշ է թե՛ բայական և թե՛ անվանական ստորոգյալին՝ տարբեր յուրահատկություններով հանդերձ: Միավորյալ նախադասության մեջ մասամբ զեղչվում է.

ա) Ավելի հաճախ պարզ ստորոգյալը: Ինչպես միշտ, այս դեպքում էլ պարզ ստորոգյալի մասամբ զեղչումն արտահայտվում է օժանդակ բայի զեղչումով: Նկատելի է, որ նման զեղչումը չի պայմանավորվում բաղադրիչ նախադասությունների շարահյուսական հարաբերությամբ, ի տարբերություն պարզ ստորոգյալի ամբողջովին զեղչման: Այս դեպքում օժանդակ բայը գործածվում է մեծ մասամբ առաջին բաղադրիչում, իսկ մյուս բաղադրիչում կամ բաղադրիչներում զեղչվում է, և դերբայը կամ դերբայները ստանում են ստորոգյալի գործառույթ: (Իհարկե, զեղչված օժանդակ բայը միշտ մտովի ուղեկցում է զերբային): Այս դեպքում շեշտվում է ոչ այնքան գործողությունների, իբրև հատկանիշների, վերագրումը նույն առարկային կամ առարկաներին, որքան տվյալ գործողությունների կատարման փաստը: Օրինակ՝ «Իմ թախիծն էլ այն ամպի պես Ցնորում է քնքշաբար, Բոցավառվում հիշելով քեզ Եվ արտասովում քեզ համար» (ՎՏ, 2, 95): «Այս անգամ Անանիան ձյութ է հալում, հովացնում ու թափում ձիու մեջքին» (ՍԽԱ, 38):

Հաճախ էլ օժանդակ բայը զեղչվում է բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության առաջադաս բաղադրիչներում և արտահայտվում միայն վերջին բաղադրիչում՝ նշելով նախադասության ավարտը: Նման զեղչումը ավելի բնորոշ է չափածո խոսքին և ունի ոճական նշանակություն. այն նպաստում է ռիթմի ձևավորմանը և հուլական հագեցվածությանը. ինչպես՝

«Դու նրանց համար այրվելով ապրում,

Մաշված մատներով նրանց պապերի

Օջախը ծխում,

Տունն էիք պահում նրանց հայրենի» (ՀՄՔԵ, 159):

...Ամպը լացել, հեռացել

Ու թաց հողն էր երազում» (ՎԴԱՄ, 171):

Երբեմն էլ օժանդակ բայը գործածվում է միավորյալ նախադասության առաջին և վերջին բաղադրիչներում, որոնց արտաբերման տոնը նույնն է լինում, իսկ միջադաս բաղադրիչում կամ բաղադրիչներում զեղչվում է. ինչպես՝ «Ալժմ նայում էր մայրական գգվանքով, մխիթարում և երբեմն շքեղ մազերը շոյելով համբուրում էր նրան» (ԱՇՔ, 375):

բ) Բայական բաղադրյալ ստորոգյալը: Հայերենի զարգացման արդի փուլում նկատելի է բայական բաղադրյալ ստորոգյալի մասնակի զեղչման կայունանալու միտում: Սակայն այդ զեղչման ոչ ամեն մի դրսևորումն է ստեղծում թերի կաոուցվածք: Միավորյալ նախադասության մեջ մասնավորապես նկատելի է բայական բաղադրյալ ստորոգյալի մասնակի զեղչման երկու արտահայտություն:

Նախ, ինչպես նշեցինք, միավորյալ նախադասության բաղադրիչները հաճախ ունենում են ընդհանուր եղանակիչ, որպիսի կառուցվածքը թերի չէ: Օրինակ՝ «Ամբողջ մարդկությունը ցանկանում է իր տաղնապները թողնել հին տարվա հետ և վերանորոգել իր հույսերը նոր տարվա գալուստով» (ՀՀ, 1.1.1979, 4): «Մենք փորձեցինք նրան համոզել կամ կոտրել համառությունը»: Թերևս բացառություն է կազմում նման կառուցվածքի հանդիպադրական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը, որի մեջ եղանակիչի զեղչումը, հակադրությանը բնորոշ հնչերանգով պայմանավորված, ավելի շատ է զգացվում. երկրորդ բաղադրիչում, անորոշ դերբայից առաջ, հնչերանգը կտրուկ իջնում է՝ նշելով եղանակիչի զեղչումը, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է բուխով: Հմմտ. «Նրանք վճարում էին արքունի դանձարանին մի որոշյալ հարկ, պարտավորված էին որոշ թվով զորք պահել, պատերազմի ժամանակ օգնել թագավորին, իսկ խաղաղության ժամանակ՝ պահպանել տերության սահմանները» (ԲՄ, 173): Այս նախադասությունը, ի տարբերություն վերևի օրինակների, արդեն թերի է, որովհետև նրա վերջին բաղադրիչի արտաբերման ժամանակ ակնհայտորեն զգացվում է եղանակիչի (պարտավորված էին) զեղչումը:

Երկրորդ՝ երբ հակասման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև գործառվում է սահմանափակման հարաբերություն, առաջին բաղադրիչի բայական բաղադրյալ ստորոգյալը սովորաբար լինում է հաստատական, իսկ երկրորդ բաղադրիչինը՝ ժխտական: Այս դեպքում ավելի հաճախ երկու ստորոգյալներն էլ ունենում են նույն բայով արտահայտված անորոշ դերբայ բաղադրիչը, որը երկրորդ բաղադրիչում զեղչվում է, բայց մտովի հասկացվում է: Սակայն այս դեպքում անորոշ դերբայի զեղչումը «մնում է աննկատ», և նույն բաղադրիչում եղանակիչ բայը դառնում է պարզ ստորոգյալ. ինչպես՝ «Նորից փորձեց դուխը վեր հանել, դարձյալ չկարողացավ» (ԱԲ, 1, 302) (= չկարողացավ վեր հանել): «Մանուկն ուզում է Ոտքի փուշն հանել, Սակայն ոչ մի կերպ չի կարողանում...» (ՎԴԱՄ, 30) (= չի կարողանում հանել): Ինչպես երևում է, այս նախադասություններում անորոշ դերբայ-բաղադրիչի զեղչումն այնքան բնական է (առանց կտրական հնչերանգ ստեղծելու), որ այս կառուցվածքները պետք է դիտել իբրև լրիվ (ոչ թերի) նախադասություններ:

Նույն ձևով երբ հակասման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների բայական բաղադրյալ ստորոգյալներն ունենում են նույն բայով արտահայտված եղանակիչ, իսկ անորոշ դերբայները՝ տարբեր բառական արտահայտություն, երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչում անորոշ դերբայն արտահայտվում է, իսկ

եղանակիչը զեղչվում է՝ փոխարկվելով երբեք, բնավ, հազիվ քե բառերով ու կապակցություններով: Այս դեպքում երկրորդ ստորոգյալը սովորաբար ունենում է ժխտական բնույթ: Օրինակ՝ «Մենք մեր սեփական ուժերով, իրավ է, պաշտպանվել կարող ենք, բայց մեր երկիրը թշնամուց իսպառ մաքրել՝ հազիվ քե» (ՐՄ, 385) [= (հազիվ քե) կարողանանք մաքրել]: Այսպես զեղչվում է նաև միակազմ միավորյալ նախադասության բայական գերադաս անդամի մի բաղադրիչը՝ դիմավոր ձևը, որը տվյալ դեպքում ունի եղանակիչի արժեք. ինչպես՝ «— Նրան կարելի է խնդրել, բայց երբեք՝ հրամայել» (ՄԳՄ, 195) [= (երբեք (չէր կարելի հրամայել))]: Այս և նախորդ նախադասություններն արդեն թերի են: Ի դեպ, երբ նման միավորյալ նախադասության առաջին ստորոգյալը լինում է անվանական, հաջորդ ստորոգյալի եղանակիչ բայի զեղչմամբ կառուցվածքը լինում է արհեստական: Հմմտ. «Ճշմարիտ է, ինքը նույնպես դժգոհ էր, բայց նզովել՝ երբեք...» (ՍՀՀԲ, 281) [= (երբեք) չէր նզովում]: Ստորոգյալի այսպիսի զեղչումը խորթ է արդի լեզվամտածողությանը:

Միավորյալ նախադասության կազմում բայական բաղադրյալ ստորոգյալի մասնակի զեղչում պետք է դիտել նաև այն, երբ երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչի անորոշ դերբայը լինում է անվանական բաղադրիչով բայական հարադրություն, և դրա անվանական բաղադրիչն արտահայտվում է, իսկ բայականը՝ զեղչվում. ինչպես՝ «— ...հայրդ... կարող է քո կարիքներին կարեկից լինել և քո ցավերին՝ ցավակից» (ՐՄ, 506) [(=կարող է ցավակից լինել)]:

զ) Առավել հաճախակի անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը: Այս դեպքում, որպես կանոն, հիմնականում զեղչվում է հանգույցը: Տարբեր անվանական միավորյալ նախադասություններ դրսևորում են հանգույցի զեղչման տարբեր յուրահատկություններ՝ պայմանավորված վերադրի խոսքիմասային և հանգույցի բառական արտահայտությամբ, նախադասության արտահայտության ձևով (արձակ, չափածո) և այլ իրակություններով:

Գոյական և ածական վերադիրներով ստորոգյալների հանգույցի զեղչումն ավելի հաճախադեպ է: Ընդ որում, երկու դեպքում էլ հանգույցը սովորաբար գործածվում է առաջին բաղադրիչ նախադասության մեջ, իսկ մյուսում կամ մյուսներում զեղչվում է. ինչպես՝ «Սա մասնավոր դեպք չէ, այլ հասարակական երեւոյթ (ԱՇՔ, 218): «Դավիթն անվախ էր, աւագաշարժ և սրաւես» (ՍԳ, 1976, № 8, 41): Ինչպես երևում է այս օրինակներից, զեղչված հանգույցով և թվարկման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության արտասանությունը գրեթե չի տարբերվում նույն նախադասության չզեղչված ստորոգյալով տարբերակի արտա-

սանությունից և գրավոր խոսքում չի արտահայտվում կետադրությամբ (բութով): Մինչդեռ հանդիպադրական հարաբերության ղեպքում ղեղչմած հանգույցով բաղադրիչ նախադասությունն ունենում է կտրական հնչերանգ, որն արտահայտում է հանգույցի ղեղչված, հետևաբար նաև նախադասության թերի լինելը: Այս ղեպքում էլ հանգույցի ղեղչումը գրավոր խոսքում արտահայտվում է բութով. ինչպես՝ «Դա վահան Մամիկոնյանի երկրորդ կինն էր, իսկ Սամվելի՝ խորթ մայրը» (ԲՍ, 89): «...Աշխարհում մեզ դու պարզերես դարձրեցիր, իսկ ինքդ քեզ՝ Կրկին հաղթող մենամարտիկ...» (ՊՍ, 4, 168):

Ինչպես տեսնում ենք, այս օրինակներում երկրորդ բաղադրիչի հնչերանգի կտրական լինելը և բութի գործածությունը պայմանավորված են բաղադրիչ նախադասությունների միջև գործառնող ներհակական հարաբերությամբ: Անգամ այն ղեպքում, երբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կապված են միավորական հարաբերությամբ, իսկ արտաբերվական պլանում նրանց միջև մասամբ առկա է հակադրություն, նախադասությունը դարձյալ արտասանվում է հանգույցի ղեղչումն ակնարկող հնչերանգով. ինչպես՝ «Մինչև գրեթե հիսուն տարեկան հասակը ծխական դպրոցում ուսուցիչ էր նա հայոց լեզվի և դասամիջոցների՝ աշակերտների վրա հսկիչ...» (ԱԻ, 3, 381):

Մանրություն: Այս նախադասության բաղադրիչների միջև հակադրության առկայությունն է հավաստում նրա՝ հանդիպադրական տարբերակի հեշտությամբ փոխարկվելու հնարավորությունը: Հմմտ. «Մինչև գրեթե հիսուն տարեկան հասակը ծխական դպրոցում ուսուցիչ էր նա հայոց լեզվի, իսկ դասամիջոցներին՝ աշակերտների վրա հսկիչ»:

Սակավազեպ էլ, հատկապես շափածո խոսքում, հանգույցը ղեղչվում է նախադաս բաղադրիչում կամ բաղադրիչներում և արտահայտվում է միայն վերջին բաղադրիչում՝ ամբողջացնելով թվարկումը. ինչպես՝

«Մի օր զարթնած անտառ,

Մի օր հնձած հովիտ,

Մի օր կորդ ես եղել» (ՀՍՍԲ, 8):

Բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ հանգույցը երբեմն արտահայտվում է առաջին և վերջին բաղադրիչ նախադասություններում, իսկ միջադաս նախադասության մեջ ղեղչվում է. ինչպես՝ «Մեկի խիղճն ես եղել Ու հավատը բարու, Մեկի համար մտքի Ավուր հաց ես եղել» (ՀՍՍԲ, 231):

Բաղմաբաղադրիչ անվանական միավորյալ նախադասության մեջ հանգույցը երբեմն արտահայտվում է առաջին երկու-երեք բաղադրիչներում

րում, իսկ մյուսներում ղեղշվում է: Նման ղեղշումը ավելի շատ տարածված է չափածո խոսքում: Բանաստեղծը դրան դիմում է ռճական նկատառումով. խոսքին հուղականություն հաղորդելու, ստորոգվող հատկանիշները ընդգծելու և, հնարավորին չափ, ստորոգելիական ավելի շատ հատկանիշներ (հետևաբար և բաղադրիչ նախադասություններ) թվարկելու համար: (Մինչդեռ նման դեպքում հանգույցի կրկնությունը ամեն մի վերադրի հետ՝ սահմանափակում է թվարկվող բաղադրիչ նախադասությունները): Ահավասիկ մեկ օրինակ.

«Դու մեր հաստատ Մասիս սարը՝
վստահելի թիկունքն ես մեր (1),
Մեր երգերի ծովասարը (2)
Ու բյուրակյան ակունքն ես մեր (3),
Մեր արնոտված հավքի լեզուն (4),
Մեր կարոտած ֆիդան յարը (5),
Մեր լեփլեցուն հոգիների ձայնատարը (6),
Մեր երգերի խազը-նոտան-ձայնատառը (7),
Ձայնասփյուռը կենդանի (8)
Ու ձայների թանգարանը (9),—
Մեր հայկական երգարանը... (10) (ՊՄ, 4, 239):

Այս միավորյալ նախադասության տասը բաղադրիչ նախադասություններից ընդամենը երկուսում է հանգույցը արտահայտված (թիկունքն ես, ակունքն ես), իսկ մյուսներում ղեղշված է: Եվ այդ ղեղշումը այնքան ընակն է ու պատճառաբանված, որ բաղադրիչ նախադասություններում հանգույցի (ես) «վերականգնումը» հանճարեղ բանաստեղծի անմահ պոեմի այս հատվածը զրկում է իր շքեղ փայլից:

Երբեմն միավորյալ նախադասության մի բաղադրիչում ղեղշված հանգույցը մյուս բաղադրիչում արտահայտված հանգույցը չէ: Ավելի հաճախ դրանք լինում են նույն հանգույցի հաստատական և ժխտական ձևերը: Դա առավել բնորոշ է ժխտման հարաբերության միավորյալ նախադասությանը. ինչպես՝ «Դիսերտացիոն աշխատանքները չպետք է լինեն ինքնանպատակ, այլ գիտական հետազոտությունների տրամաբանական ամփոփում (ԺԺ, 9, 431) (=այլ պետք է լինեն... ամփոփում):

Նշենք նաև, որ զոչական և ածական ստորոգելիներով միավորյալ նախադասության մեջ հանգույցը երբեմն էլ բոլոր բաղադրիչ նախադասություններում արտահայտվում է՝ ստորոգելիներն առանձին-առանձին ընդգծելու, շեշտելու համար. ինչպես՝ «...բայց բանտում օրերը տաբիներ են, դաբեր են, երբեմն հավերժություն են» (ԱԻ, 3, 319):

Հանգույցը զեղչվում է նաև տարբեր խոսքի մասերով արտահայտված ստորոգիչներով բաղադրված միավորյալ նախադասության մեջ. ինչպես՝ «Մանկությունից եղել ես մտածող ու աշխարաց» (ԱՇՔ, 4, 150): «Նորածիններին մկրտող քալուր էր, պսակվողների գլխին՝ խաչ բռնող, դարիբուխուն գնացողին՝ բարի ճանապարհ, վերադարձողին առաջինը բարի գալուստ մաղթող էր» (ՀՔ, 1, 469—470):

Ավելացնենք նաև, որ հանգույցի զեղչումը հաճախ էլ պայմանավորված է լինում անվանական ստորոգյալի ժխտական բնույթով: Այս դեպքում հանգույցը կարող է զեղչվել և երբեք-ով փոխարինվել նաև առանց առաջին ստորոգյալի ժխտականը լինելու: Դա հանդիպում է հատկապես «պարզ ստորոգյալ + անվանական ստորոգյալ» կառուցվածքի միավորյալ նախադասության մեջ. ինչպես՝ «Նա հուսալքված, մոլորված է, բայց դավաճան՝ երբեք» (ՍԽՄՍ, 3, 388) (= դավաճան չէ):

Իսկ երբ միավորյալ նախադասությունը բաղադրված է լինում նույն անվանական ստորոգյալի հաստատական ու ժխտական ձևերով, և ժրխտական ստորոգյալն էլ լինում է նախադաս, զեղչումը հիմնականում բացառվում է. ինչպես՝ «Մենք պատասխանատու չենք մեր մեջ արթնացած ղգացումի, տենչի համար, բայց պատասխանատու ենք այն կատարածելու, իրականացնելու մեջ» (ԱԽ, 3, 399):

Զեղչված անվանական ստորոգյալներով միավորյալ նախադասության մասին մեր խոսքը ամբողջացնելու նպատակով համառոտակի անդրադառնանք անհանգույց միավորյալ նախադասություններին: Դրանք այնպիսի կառույցներ են, որոնք ընդհանրապես հանգույց չունեն, թեև մտովի կարող ենք վերականգնել: Ընդհանրապես անհանգույց նախադասությունները (պարզ, բարդ համադասական և այլն) արդի հայերենում, մասնավորապես զեղարվեստական գրականության մեջ, շատ տարածված են: Լեզվաբանական գրականության մեջ նրանց գոյությունը արձանագրվել է, միայն թե տրվել են տարբեր մեկնություններ: Տարակարծությունները առկա են ինչպես ուսու, այնպես էլ հայ քերականագիտության մեջ: Ռուս շարահյուսագետներից Դալկինա-Ֆեդորովը այդպիսի ստորոգյալները դիտում է իբրև զրո հանգույցով անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներ: Նա գրում է. «Առանց հանգույցի, լուրջ մի վերադրով ստորոգյալը նույնպես անվանական բաղադրյալ ստորոգյալ է, սակայն զրո հանգույցով, որի բացակայությունը ծառայում է իբրև ներկա ժամանակի հատկանշի արտահայտություն: Այդպիսի ստորոգյալը ավելի նպատակահարմար է բաղադրյալ համարել նրա համար, որ այն հարաբերակցվում է հանգուցատիպ ստորոգյալներին...» (168, էջ 155): «Русский язык» ձեռնարկի հեղինակները՝ Ա. Զեմսկին, Ս. Կրուչկովը և Մ. Սվետլանը, հետևելով Դալկինա-Ֆեդորովին, հանգույցի բացակայու-

թյունը համարում են ներկա ժամանակի դրսևորման ցուցիչ՝ զրո ցուցիչ, իսկ համապատասխան անհանգույց ստորոգյալները՝ անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներ (տե՛ս 141, էջ 22—24): Նրանք այդպիսի ստորոգյալների ամենաբնորոշ առանձնահատկությունն են դիտում արտասանական դադարը:

Քննության առարկա ստորոգյալները այլ ձևով են գնահատվում ուսաց լեզվի ակադեմիական քերականության մեջ: Այստեղ դրանք դիտվում են իբրև պարզ անվանական ստորոգյալներ (տե՛ս 135, էջ 414—420):

Հայ շարահյուսագիտության մեջ նույնպես անդրադարձվել է անհանգույց անվանական ստորոգյալների քննությանը: Այստեղ գրեթե նույն կարծիքներն են արտահայտվել, որպիսիք առկա են ուսաց լեզվի քերականագիտության մեջ: Մեզանում այս հարցին առաջինը հանգամանորեն անդրադարձել է պրոֆ. Վ. Առաքելյանը: Նա, քննելով այդպիսի ստորոգյալների առաջացման պատճառներն ու գործածության պայմանները, դրանք դիտում է պարզ անվանական ստորոգյալներ (տե՛ս 27, էջ 150—151): Իսկ ղոցենտ Ա. Քյուրքչյանը այդպիսի ստորոգյալները անվանում է անհանգույց կամ զրո հանգույցով անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներ (տե՛ս 104, էջ 10) և դրանք տարբերակում է անվանական ստորոգյալներից ու բայական հանգույցով կաղմված ստորոգյալներից, որպիսիք էլ կաղմում են բայանվանական բաղադրյալ ստորոգյալներ (ն. տ., էջ 11—31, նաև՝ 105, էջ 181, 189):

Ինչպես տեսնում ենք, անհանգույց անվանական ստորոգյալների գնահատման հարցում կան տարակարծություններ: Այդ կարծիքները հիմնականում բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) անհանգույց անվանական ստորոգյալները պարզ անվանական ստորոգյալներ են.

բ) անհանգույց անվանական ստորոգյալները անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներ են:

Մեր կարծիքով՝ առավել ընդունելին վերջին տեսակետն է, և դա հետևյալ պատճառով: Նախ՝ նման անուն բառերը ստորոգյալի գործառույթ են ձեռք բերում, որովհետև միշտ մտովի ըմբռնվում է դրանց բայական հանգույցի գոյությունը, ճիշտ այնպես, ինչպես միակազմ անվանական «նախադասություններում ենթադրվում է գործողության կամ եղելության իմաստ, թեև նրանցում բայական բաղադրիչ չկա» (12, էջ 259): Ինչպես միակազմ անվանական նախադասության մեջ ստորոգումը իրացվում է հնչերանգով, և ամեն մի բառ կամ բառերի կապակցություն նախադասություն է դիտվում իր հնչերանգային ստորոգման շնորհիվ, նույն ձևով էլ երկկազմ նախադասության մեջ անհանգույց անվանական ստոր-

րողելինները ստորոգյալ են ըմբռնվում իրենց դիմալին նշանակությամբ (մասնավորապես պետք է շեշտել դրանց ընդհանրական ներկայի իմաստը):

Երկրորդ՝ տվյալ դեպքում հանգույցի զեղչումը չի բացառում ստորոգումը. դրանցով հաստատվում կամ ժխտվում է հատկանշի առկայությունը, և միաժամանակ դրսևորվում է խոսողի վերաբերմունքը հաղորդվածի նկատմամբ:

Այնուհետև, քանի որ այդպիսի վերադիրների շարտահանությամբ հանգույցը մտովի ըմբռնվում է և կարելի է վերականգնել, նշանակում է այդ ստորոգյալները նույնպես պետք է դիտել իբրև անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներ, միայն այն տարբերությամբ, որ դրանց հանգույցը պարզապես զեղչված է: Հետևաբար այդպիսի նախադասություններն էլ զեղչված հանգույցով անվանական նախադասություններ են:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ շատ հաճախ, հատկապես չափածո խոսքում, անհանգույց է լինում նաև միավորյալ նախադասությունը: Սա հանդիպում է մասնավորապես այն դեպքում, երբ խոսողը (կամ հեղինակը) ներկայացնում է միևնույն առարկայի կամ առարկաների կայուն, անփոփոխ վիճակները իբրև ստորոգվող հատկանիշներ: Այդ դեպքում հատկանիշների վերագրումը առարկային (կամ առարկաներին) ետին պլան է մղվում: Օրինակ՝

«Գարնան ամպրոպը՝

Շանթի շեկ մոլուցք

Նվ արցունք բարի» (ՎԴԱՄ, 134):

Սա արտաքուստ նման է միակազմ միավորյալ նախադասությանը, սակայն երկկազմ կառուցվածքի է, քանի որ նրանում սոսկ երկու անգամ զեղչված է նույն է հանգույցը, որը հեշտությամբ կարող ենք վերականգնել, և դրանից իմաստն ու կառուցվածքը չեն տուժի, միայն խախտվում է չափածո խոսքի ուղիղը, և այդ խոսքը հակվում է դեպի արձակ արտահայտությունը: Հմմտ. «Գարնան ամպրոպը շանթի շեկ մոլուցք է և արցունք (է) բարի»:

Անհանգույց ստորոգյալներով միավորյալ նախադասությունների առկայությունը պայմանավորված է լինում համատեքստային մի շարք հանգամանքներով: Ամենից առաջ դա հանդիպում է այն դեպքում, երբ տվյալ միավորյալ նախադասությունը համատեքստում ունի իրեն նախորդող մի այլ միավորյալ նախադասություն, որի ենթական նույնն է, իսկ ստորոգյալներն ունեն հանգույց: Այս երկրորդ միավորյալ նախադասության մեջ հանգույցի (հանգույցների) զեղչումը կրկնությունից խուսափելու հետևանք է. ինչպես՝

«Եվ այդ զրույցը զանգատ է ու քնն...
 Եվ այդ զրույցը՝
 Գեղարդյա վանքի կամարների տակ
 Դարեր տվալսող նույն տառապանքը,
 Հրե արցունքով լացող նույն մոմը,
 Բեկված խաչքարի նույն տխրությունը
 Եվ Արտամետի
 Հին խնձորենու ծաղկաթերթերի
 Նույն սուգն սպիտակ... (ՎԴԱՄ, 129):

Անհանգույց միավորյալ նախադասությունը կարող է լինել նաև տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության երկրորդ (կամ հաջորդ) եզրը: Այս դեպքում միավորյալ նախադասություն-բաղադրիչի հանգույցի զեղչումը պայմանավորված է լինում համադասական նախադասության առաջին բաղադրիչում դրա առկայությամբ. ինչպես՝ «Երկինքը փակ է հավետ, Երկիրը՝ դառն ու դաժան...» (ՎՏ, 2, 10): «Բայց բոլոր խոսքերը իզուր են արգեն, Թախսմանները մեռած և անուժ...» (ՎՏ, 1, 20): Սակավադեպ անհանգույց միավորյալ նախադասությունը տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության վերջին եզր է դառնում առանց համադասական կապակցության առաջին մասում նույն հանգույցի արտահայտության. ինչպես՝ «Անցնում է անօթեան Երկրում այն միշտ հյուրասեր, Անցնում է դյուղ ու ավան, Բոլորը — լուռ ու ավեր» (ՎՏ, 2, 64):

Երբեմն էլ անհանգույց միավորյալ նախադասությունը ինքնուրույն է լինում: Այս դեպքում նրա գոյությունը պայմանավորվում է խոսքի բնդհանուր շղթայով, մասնավորապես նրան նախորդող նախադասությամբ կամ նախադասություններով, որոնց հանգույցը մտովի տարածվում է նաև միավորյալ կառույցի վրա. ինչպես՝

«Հետ դարձա՝ կրկին: Այնքան մութ էին
 խոսքերդ այն գիշեր: Մութ ու առօրյա» (ԵԶ, 1, 277):

«Նա մերթ Մխտոր քարումն էր, մերթ Անդոկի լանջերին, մերթ ճանճիկի անդամ և մերթ Բրիմոչի ցից ժայռերի վրա: Միշտ զենքը ձեռքին և Մարալին մեջքին կապած» (ԽԴՈԿ, 299):

Իսկ երբ միավորյալ նախադասությունն ունենում է «անհանգույց անվանական ստորոգյալ+բայական ստորոգյալ» կառուցվածքը, հանգույցի զեղչումը պայմանավորված է լինում հաջորդ բաղադրիչում բայական ստորոգյալի դիմային ցուցիչի առկայությամբ. ինչպես՝ «Արազը ծով, Արազը ելման, Դուրս է եկել իր ափերից» (ՀԹ, 142):

3. Սակավադեպ էլ միևնույն բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ միաժամանակ առկա են լինում ստորոգյալների ամբողջովին և մասամբ զեղչումները. ինչպես՝ «Երազի պես սարից գալիս, Նրադի պես անցնում ձորով,— Ձորին շողք ու շուք է տալիս, Զրադացին՝ երգ ու կորով» (ՀՍԲՆ, 166): Այս նախադասության առաջին երկու բաղադրիչներում զեղչված է հանգույցը (է), իսկ վերջին բաղադրիչում՝ տալիս է պարզ ստորոգյալը:

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Նախադասության անդամների կրկնությունը ժամանակակից հայերենում շատ տարածված է: Այն հիմնականում կատարվում է ոճական նկատառումով և գործառվում է առօրյա-խոսակցական, գեղարվեստական ու հրապարակախոսական ոճերում: Կրկնվում են նախադասության գրեթե բոլոր անդամները, միայն թե ամեն մի անդամի կրկնություն չորովի է աղդում նախադասության կառուցվածքի մրա: Այդ տեսակետից էլ ստորոգյալի կրկնությունը (իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում) էապես տարբերվում է նախադասության մյուս անդամների կրկնությունից: Նթե մյուս անդամների կրկնությունը հիմնականում ոճական նշանակություն ունի, ապա ստորոգյալի կրկնությունը ավելի հաճախ փոխում է նախադասության կառուցվածք՝ պարզ նախադասությունը փոխակերպելով բարդ համադասական (ավելի կոնկրետ՝ միավորյալ) նախադասության:

Ստորոգյալի կրկնությունը քննվել է տարբեր տեսանկյուններից: Ժամանակակից ուս շարահյուսագետները քննում են հիմնականում պարզ ստորոգյալի կրկնությունը՝ այն համարելով այդ ստորոգյալի բարդացված ձևերից մեկը (տե՛ս 135, էջ 403—404. 172, էջ 503. 123, էջ 319. 132, էջ 62. 169, էջ 36—37. 121, էջ 170—171): Սովետահայ լեզվաբանության մեջ ստորոգյալի կրկնությանը առաջինը անդրադարձել է պրոֆ. Վ. Առաքելյանը՝ քննության առնելով պարզ ստորոգյալի կրկնության ձևերը և դրանց ոճախմաստային նշանակությունները (տե՛ս 27, էջ 107—111): Պրոֆ. Ն. Պառնասյանը ստորոգյալի կրկնությունը դիտում է որպես շարահարական բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների կապակցմանը նպաստող բառական միջոց (տե՛ս 84, էջ

8 Այս կառույցի ու նրա ոճական նշանակության համակողմանի քննությունը տե՛ս 59, էջ 13—19. էջ 31—46:

43—44): Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը, անդրադառնալով արդի հայերենի կերպավորության վերլուծական դրսևորումների ընթացքմանը, կերպավորության դրսևորումներից մեկն էլ համարում է պարզ ստորոգյալի կրկնությունը (տե՛ս 6, էջ 10—16):

Ինչպես նկատելի է, թե՛ ռուս և թե՛ հայ շարահյուսագիտության մեջ քննվել է հիմնականում պարզ ստորոգյալի կրկնությունը և այն էլ ոչ համակողմանիորեն: Ակնբախ է, որ կրկնվում է ինչպես պարզ, այնպես էլ բաղադրյալ ստորոգյալը՝ պայմանավորելով նախադասության կառուցվածքային, մասամբ նաև իմաստային ու ոճական մի շարք առանձնահատկություններ:

Արդ՝ ստորոգյալի կրկնությամբ կազմված նախադասությունը պարզ է, թե՛ բարդ:

Ստորոգյալի կրկնված ձևերը տարբեր ենթակաների հետ գործառնելու դեպքում ստանում են ինքնուրույն ստորոգյալների գործառնություն, և այդպիսի նախադասության՝ տարբեր ենթականերով բարդ համադասական կապակցություն լինելն էլ կասկած չի հարուցում. ինչպես՝ «Ֆնած է երկիրը, քնած է քամին» (ԶԹ, 2, 14): Բայց երբ ստորոգյալի կրկնությունն արտահայտվում է ընդհանուր ենթակայի հետ, նախադասության կառուցվածքի ըմբռնման հարցում առաջանում է երկվություն, որը հաղթահարելու համար ամենից առաջ պետք է պարզել՝ միեւնոյն ենթակայի հետ ստորոգյալի բոլոր կրկնությունները մե՞կ բառաքերականական արժեք ունեն, թե՛ դրանք ինքնուրույն ստորոգյալին միավորներ (ստորոգյալներ) են: Վերը նշված ռուս մասնագիտական գրականության մեջ ընդհանուր ենթակայի հետ պարզ ստորոգյալի բոլոր կրկնությունները դիտվում են որպես մեկ սլարդ ստորոգյալ, իսկ ամբողջ նախադասությունը՝ պարզ նախադասություն: Այս հարցին ժամանակակից հայ շարահյուսագիտության մեջ գրեթե չի անդրադարձվել: Բացառություն է կազմում միայն պրոֆ. Վ. Առաքելյանի հետևյալ դիտողությունը. «Եթե ստորոգյալը կրկնվում է նախադասության տարբեր անդամների շրջապատում, ապա այդպիսի կրկնվող ստորոգյալները պետք է դիտել որպես անկախ ստորոգյալներ» (15, էջ 167): Դա նշանակում է, որ նախադասության տարբեր անդամների հետ կրկնվող ստորոգյալներն ինքնուրույն ստորոգյալներ են, իսկ այդպիսի նախադասություններն էլ կազմությամբ բարդ են:

Կրկնվող ստորոգյալների ինքնուրույնությունը, բառական տարբեր շրջապատներից բացի, պայմանավորված է լինում նաև մի շարք այլ հանգամանքներով: Ընդհանրապես միեւնոյն ենթակայի հետ ստորոգյալի կրկնությունը կարող է նախադասության կառուցվածքը փոխել կամ չփոխել՝ նայած թե միեւնոյն ստորոգյալի կրկնությունները բառաքերա-

կանական ինքնուրույնություն ունե՞ն, թե՛ ոչ: Դրանում համոզվելու համար դիտարկենք հետևյալ օրինակները.

1. «Կանչում էր, կանչում ձյունոտ լեռներում Մեկը կարոտի իրիկ-նամուտին» (ԵԶ, 1, 37): «Իսկ ես խոսում եմ, խոսում եմ, խոսում» (ՊՍ, 1, 314): «Ոչ ուրիշի թեկերով, Այլ սեփական թեկերով ես լողայի, լողայի Բաց կապույտի մեջ» (ՀՍՍԲ, 138):

2. «Երգում էին բլրուկները՝ գորշ զգեստ հագած և լուսեղեն աշուկներով. երգում էին իրենց դյութական ուրաջաթները սիրո կրակով կըրակված, — ու երգում էին Սաադիի սրտի մեջ» (ԱԻ, 3, 72): Ասպետ և սպասավոր խմում էին Արտյուրի արևաշատության և ազնիվ քաջության հարմար, խմում էին երկու անդամաճան ընկերների սիրո անվախճանության համար» (ն. տ., 175): «Առաքելը պատմում էր իրենց կյանքը, թափառումները հայրենիքից զրկվելուց հետո, պատմում էր մահերի ու ծնունդների մասին...» (ՀՔ, 1, 405):

Այս երկու խմբի նախադասություններից առաջինները պարզ են, իսկ երկրորդները՝ բարդ հետևյալ պատճառներով:

Առաջին. բերված երկու շարքի նախադասություններում ստորոգյալները կրկնվում են տարբեր նպատակադրումներով: Առաջիններում դրանք կրկնվում են սոսկ կերպավորման նպատակով և նախադասությունների կառուցվածքը չեն փոխում, իսկ կերպավորությունը, որ բային բնորոշ միջմակարդակային կարգերից է, ամենից առաջ ընդգծում է գործողությունը, մասամբ նշում նաև տևականությունը, անընդհատականությունը, նաև հուղական լիցք է հաղորդում խոսքին: Մինչդեռ հաջորդ շարքի նախադասություններում ստորոգյալները կրկնվում են այլ նպատակներով՝ պայմանավորված բառական տարբեր միջավայրերում դրանց գործածությամբ: Այստեղ կրկնված ստորոգյալների՝ տարբեր լրացումներ ունենալը (1-ին և 3-րդ օրինակներ) կամ նույն կարգի, համասեռ լրացումներն ընդգծելու նպատակով դրանցից յուրաքանչյուրի հետ առանձին գործածվելը (2-րդ օրինակ) ուժեղացնում են նրանց ինքնուրույնությունը իմաստային ու քերականական տեսակետից:

Երկրորդ. կրկնվող հատկանիշը առաջին շարքի նախադասություններում տվյալ առարկային վերագրվում է միևնույն, իսկ հաջորդ նախադասություններում՝ տարբեր հանգամանքներում (տեղ, ժամանակ, նպատակ և այլն):

Երրորդ. եթե առաջին խմբի օրինակներում կրկնված ստորոգյալները շարադասվում են իրար մոտ ու արտաբերվում են առանց տևական դադարի, որը նրանց ավելի է զրկում բառաքերականական ինքնուրույնությունից, ապա երկրորդ շարքի նախադասություններում կրկնված ստո-

րոգայւնների՝ իրարից հեռու գործածվելը ավելի է մեծացնում նրանց բառական ու շարահյուսական ինքնուրույնութիւնը:

Չորրորդ. շարահասութեամբ պայմանավորված՝ առաջին խմբի ստորոգայւնները չեն սահմանադատվում հնչերանգային տեղական դադարով-դրանք չունեն բարդ նախադասութեան բաղադրիչ նախադասութիւններին բնորոշ որոշակիորեն ինքնուրույն հնչերանգը և, ընդհակառակն, միավորվում են պարզ նախադասութեան բաղմակի անդամներին բնորոշ սովորական թվարկման հնչերանգով: Մինչդեռ երկրորդ շարքի նախադասութիւններում կրկնված ստորոգայւններն իրենց լրացումներով ստանում են հնչերանգային առանձնացում. արտաբերվում են բարդ համադասական նախադասութեան բաղադրիչներին բնորոշ իջնող-բարձրացող հնչերանգով:

Այսպիսով՝ երբ ընդհանուր ենթակայի կրկնված ստորոգայւնները շարահասվում են իրար մոտ և միասին ցույց տալիս միևնույն գործողութիւնն իր տեղականութեան մեջ ու ստանում են նույն լրացումը կամ լրացումները⁹, այդ դեպքում չեն ունենում բառաքերականական ինքնուրույնութիւն և, հետևաբար, կազմում են մեկ բարդացված ստորոգյալ, իսկ ամբողջ նախադասութիւնը՝ պարզ նախադասութիւն: Նման կառուցվածքում ստորոգյալի կրկնութիւնն ունի սոսկ կերպավորման նպատակ: Իսկ երբ ընդհանուր ենթակայի ստորոգյալի կրկնված ձևերը իրարից հեռու են շարահասվում, գործածվում են տարբեր բառական միջավայրերում, արդեն ձեռք են բերում անկախութիւն ու ինքնուրույնութիւն և նմանվում են տարբեր բառերով արտահայտված ստորոգյալներին: Միևնույն ստորոգյալի այդպիսի կրկնութիւնները ինքնուրույն ստորոգյալներ են, իսկ նման կրկնութեամբ կազմված նախադասութիւնը բարդ է, տվյալ դեպքում՝ միավորյալ:

Ստորոգյալի կրկնութեամբ կազմված միավորյալ նախադասութիւններն ունեն կառուցվածքային ու իմաստային մի շարք առանձնահատկութիւններ: Երկբաղադրիչ կառուցվածքում ստորոգյալը կրկնվում է երկու, իսկ բաղմաբաղադրիչում՝ երկուսից ավելի անգամ. ինչպես՝ «Նա սիրում էր ընդարձակութիւն, սիրում էր ազատութիւն» (ՐՄ, 485): «Հայկը և Դավիթը աշխատում են միասին, աշխատում են ոգևորութեամբ, աշխատում են բոլորի հոգատար ուշադրութեան պայմաններում»: Բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասութիւնը հաճախ կազմվում է երկու տարբեր ստորոգյալների կրկնութեամբ. ինչպես՝ «Որմիդդուխտը

⁹ Կրկնվելիս ստորոգյալը կարող է նաև լրացում չստանալ. ինչպես՝ «Մեռավ, մեռավ աղբիկս» (ՍՁՀԲ, 59):

կարմրեց, գունաթափվեցավ, դարձյալ կարմրեց, դարձյալ գունաթափվեցավ» (ԲՄ, 130):

Ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասությանը նույնպես բնորոշ են բաց և փակ կառուցվածքները: Բաց կառուցվածք ունեն միավորական հարաբերությամբ նախադասությունները, որոնցում ստորոգյալը կարող է նորից կրկնվել: Այսպես՝ «Նայեցին իրար, նայեցին նրան» (ԵԶ, 2, 45) երկբաղադրիչ կառուցում ստորոգյալը կարող է նորից կրկնվել՝ երկբաղադրիչ կառուցվածքը փոխարկելով բազմաբաղադրիչի: Ինչպես՝ «Նայեցին իրար, նայեցին նրան, հետո նայեցին դիմացի սարերին»: Փակ կառուցվածք ունեն հիմնականում ներհակական հարաբերությամբ երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունները, որոնց կազմում ստորոգյալը մեծ մասամբ չի կարող նորից կրկնվել: Ինչպես՝ «Նրան մի քանի օր առաջ էին բերել այստեղ, բայց բերել էին արգեն կիսամեկ» (ՍԱՃԶ, 23):

Ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչների ինքնուրույնությունն ու կապի սերտությունը տարբեր են լինում՝ պայմանավորված այդ բաղադրիչների միջև գործառնող շարահյուսական հարաբերությամբ, բայական լրացումների բնույթով, ստորոգյալների կրկնության ձևով և այլ հանգամանքներով: Կրկնված ստորոգյալների (ու նրանց լրացումների), որպես բաղադրիչ նախադասությունների, անկախության աստիճանը մեծապես պայմանավորված է նրանց շարահյուսական հարաբերությամբ: Ներհակական հարաբերության դեպքում ստորոգյալների ինքնուրույնությունն անհամեմատ մեծ է: Ինչպես՝ «Արամն ու Հայկը պատմեցին կատարվածի մասին, սակայն պատմեցին ոչ հանգամանորեն»:

Միավորական հարաբերությամբ կառուցվածքում կրկնվող ստորոգյալները կապի սերտության ու ինքնուրույնության տեսակետից տարբեր յուրահատկություններ են հանդես բերում: Նախ՝ բայական լրացումները թվով շատ և արտահայտության ծավալով մեծ լինելու դեպքում կրկնվող ստորոգյալները (իրենց լրացումներով) արտաբերվում են տեղական դադարով, որը զրավոր խոսքում արտահայտվում է միջակետով: Ինչպես՝ «Ես հավատացել եմ աստծուն և բնությանը: հավատացել եմ ազնվության հաղթանակին՝ վատի նկատմամբ» (ԷԶԳԶ, 52): Իսկ ստորոգյալների անկախությունը նվազ լինելու դեպքում դրանց միջև դադարը կարճատև է լինում, որը զրավոր խոսքում արտահայտվում է ստորակետով: Ինչպես՝ «Նա ծածկեց Սամվելից և նրա հորեղբոր՝ Վասակի շարաշար մահը Շապուհից, ծածկեց և Արշակ Թագավորի աջուրվելը...» (ԲՄ, 48):

Անուհետև, տարժամանակության դեպքում կրկնված ստորոգյալների ինքնուրույնությունն ավելի է մեծանում, իսկ դա առկա է, երբ՝

ա) նախադասության մեջ գործածվում են ժամանակի դրսևորման բառական միջոցներ, բ) ստորոգյալի ներկրորդ (և հաջորդ) կրկնության հետ գործածվում են հատկանշի շափը նրա կրկնվելու նշումով արտահայտող շափի մակբայներ (նորից, վերստին, կրկին, դարձյալ), գ) կրկնված ստորոգյալները ընդհատվում են այլ ստորոգյալով ու նշված շափի մակբայներով, դ) նույն գործողությունը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում հարաբերում է տարբեր առարկայի կամ կատարվում է տարբեր հանգամանքներում, ե) կրկնված ստորոգյալներն ստանում են տարբեր լրացումներ, կամ այս վերջիններն արտահայտվում են ստորադաս նախադասությամբ: Օրինակներ ա) «Նայեցին դեպի վերև, հետո լուռ ժպիտով նայեցին միմյանց երեսին» (ՐՄ, 401): բ) «Նա երեկոյի սկզբում կատարեց Կոմիտասի «Կոռնկը», երեկոյի վերջում նորից կատարեց «Կոռնկը»: գ) «Հափշտակված էր Լիլիթ դրախտի տեսարաններով. անթարթ նայում էր շուրջը, ետ դառնում և նորից նայում» (ԱԽ, 3, 194): դ) «Մի քիչ հետո ուշքի գալով, բաց արեց աչքերը, նայեց առաստաղին, նայեց հեֆիմին, (ԱԱՃՀ, 170): ե) 'Դարձավ իր կովից իշխան Թաթուլը, 'Դարձավ հաղթական իրեն գորգի հետ...» (ՀԹ, 252): «Այն ժամանակ նա կարծում էր, թե այդ մարդու սերը կարող էր լինել անշեշ, կարծում էր նաև, որ անհ գտավ վաղուց որոնած մեկին» (ԱՇՔ, 271): Ինչպես տեսնում ենք, միավորյալ նախադասության բաղադրիչները տարժամանակությամբ կապվելու դեպքում միևնույն ստորոգյալի կրկնությունները ցույց են տալիս նույն գործողության կատարումն իրար հետևից, որոշ ընդմիջումներով, որ համարժեք է տարբեր գործողությունների:

Անվազանք նաև, որ ստորոգյալի նմանակությամբ կրկնվում է նաև բայական գերադաս անդամը՝ կաղմելով միակազմ միավորյալ նախադասություն. ինչպես՝ «Ինչո՞ւ մնալ, ո՞ւմ համար մնալ» (ԱԽ, 3, 351):

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Միավորյալ (և ոչ միայն միավորյալ) նախադասության մեջ ստորոգյալը կրկնվում է տարբեր ձևով: Այսպես, օրինակ, «Մարդկանց հետ իրենց սև բախտն են կիսել, Սև օրն են կիսել ու բախտը սպիտակ» (ՀՍՍԲ, 206), «Արդեն հարյուր հազար համբարձումներ են եկել ու գալիս են» (ՎՊՀՔԱ, 142) նախադասություններից առաջինում կիսել են ստորոգյալը երկրորդ անգամ կրկնվել է նույնությամբ, իսկ հաջորդում արտահայտվել են նույն բայ-ստորոգյալի տարբեր քերականական ձևերը՝ սահմանական եղանակի վաղակատարը և ներկան, այսինքն՝ այստեղ ստորոգյալը կրկնվել է մասամբ: Բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասու-

թյունը երբեմն էլ համատեղում է ստորոգյալի կրկնության երկու ձևերը՝ լրիվ և մասնակի կրկնությունները. ինչպես՝ «Դու խորհրդածում ես բնության մասին, խորհրդածում ես կյանքի հավերժության շուրջը և ընդմիջտ պետք է խորհրդածես»:

Ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունները դասակարգելիս պետք է հաշվի առնել ստորոգյալի կրկնության տարբեր ձևերը և դրանց դուգակցումը: Ըստ այդմ էլ նման միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երեք խմբի.

- ա) ստորոգյալի լրիվ կրկնությամբ միավորյալ նախադասություններ,
- բ) ստորոգյալի մասնակի կրկնությամբ միավորյալ նախադասություններ.

գ) ստորոգյալի լրիվ և մասնակի կրկնության համատեղմամբ միավորյալ նախադասություններ:

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ԼՐԻՎ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ստորոգյալի լրիվ կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունն ավելի հաճախադեպ է: Այս կառուցվածքում ստորոգյալը կրկնվում է նույնությամբ, լրիվ չափով: Ընդամենը, ստորոգյալի բոլոր տեսակները հավասարաչափ չեն կրկնվում: Միավորյալ նախադասության մեջ լրիվ կրկնվում է.

- 1) Ավելի հաճախ պարզ ստորոգյալը: Վերջինս կրկնվում է տարբեր ձևով՝ դրսևորելով միավորյալ նախադասության ոճական, մասամբ նաև կառուցվածքային ու իմաստային տարբեր առանձնահատկություններ: Պարզ ստորոգյալի կրկնության ձևերից մեկը երկանդամ կրկնություն է՝ երկու տարբեր ստորոգյալների միաժամանակյա կրկնությունը: Այս դեպքում բաղադրիչ նախադասությունները կապակցվում են և, ու միավորիչ շաղկապներով կամ շարահարությամբ, իսկ պոթոդության կերպավորությունը, մասնավորապես տևականությունը, ընդգծված է արտահայտվում. ինչպես՝ «Մինչև մութն ընկնելը թուրք Նադոյի բնակատեղում պատիվներ արին Առաքելին, լոնցին ու խոսեցին, լոնցին ու խոսեցին ու երեկոյան կողմ ձիերը հեծած անհետացան» (ՀՔ, 1, 411): Դործություններից մեկի տևականությունն ավելի է ընդգծվում, երբ տվյալ ստորոգյալը վերջին կամ նախավերջին բաղադրիչում փոխում է իր շարադասությունը: Այս դեպքում մասամբ փոխվում է նաև բաղադրիչների ներքին-մտային փոխհարաբերությունը. օրինակ՝ «Նստում եմ իմաստուններն ու մտածում, մտածում եմ ու նստում...» (ՍԽԼ, 6):

Հաճախ պարզ ստորոգյալը կրկնվում է իր լրացումներով՝ ընդգծելով դրանց բառական նշանակությունը: Այդ լրացումները կարող են լի-

եւել նաև համաձայն ձեւեր. ինչպես՝ «Բայց հասակ է առել, հասունացել ինձ հետ, Հասունացել ինձ հետ՝ Լոկ մի քառորդ դարում» (ՊՄ, 1, 35): «Երկուդ շունեմ, ահ շունեմ ես» (ԶԲ, 59):

Կրկնվող պարզ ստորոգյալը լրացում կարող է ունենալ միավորյալ նախադասության կա՛մ միայն մեկ բաղադրիչում՝ սովորաբար երկրորդում (կամ հաջորդում) և կա՛մ էլ բոլոր բաղադրիչներում: Դրան համապատասխան պարզ ստորոգյալի լրիվ կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) միայն մեկ բաղադրիչում լրացում ունեցող միավորյալ նախադասություններ և բ) բոլոր բաղադրիչներում լրացում ունեցող միավորյալ նախադասություններ: Առաջին դեպքում պարզ ստորոգյալը միավորյալ նախադասության նախադաս բաղադրիչում գործածվում է առանց լրացման, իսկ երկրորդ (երբեմն նաև հաջորդ) բաղադրիչում՝ լրացման հետ: Այս դեպքում ստորոգյալի երկրորդ կրկնության նպատակը ընդհանուր գործողության մասին հաղորդումը՝ այդ գործողության որևէ հանգամանքին կամ նրա հետ կապված առարկային վերաբերող լրացուցիչ տեղեկությամբ հարստացնելն է: Նվտրամաբանական շեշտը ընկնում է հենց այդ լրացման (կամ լրացումների) վրա. ինչպես՝ «Եվ այժմ նա հոր դագաղի առջև լալիս էր և լալիս էր արցունքներ թափելով սրտի մեջ» (ԱՇՔ, 19): «...Հայրս զալիս է և զալիս է հայոց սպարապետի պաշտոնով» (ԲՄ, 61):

Երբեմն առաջին բաղադրիչում էլ ստորոգյալն ունենում է լրացում, բայց դրան կաբեկորություն չի տրվում, և դարձյալ ընդգծվում է ստորոգյալի երկրորդ կրկնության լրացումը: Առաջին բաղադրիչի լրացումը ալիելի հաճախ լինում է՝ ընդհանուր առկամ և, բնականաբար, չի ընդգծվում. օրինակ՝ «Նա կպատժի կնոջը և կպատժի շարաշար» (ԱՇՔ, 154): Այստեղ կնոջը ընդհանուր ուղիղ խնդիրը շունի երկրորդ բաղադրիչ նախադասության շարաշար ձևի պարագայի ռճախմաստային ընդգծվածությունը: Ավելին, խոսողի (գրողի) նպատակը ոչ այնքան պատժելու փաստի արձանագործումն է, որքան դրա իրականացման ձևի ընդգծված գրսնորումը:

Պարզ ստորոգյալի լրիվ կրկնությամբ կազմված երկրորդ խմբի միավորյալ նախադասությունների մեջ ստորոգյալի ամեն մի կրկնություն հիմնականում արտահայտվում է լրացման (կամ լրացումների) հետ: Ընդ որում, միևնույն կառույցում ստորոգյալի բոլոր կրկնությունները կարող են ստանալ կա՛մ նույն և կա՛մ տարբեր գործառույթով լրացումներ: Ըստ այդ լրացումների արտահայտության՝ միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երկու ենթախմբի.

ա) Համասեռ լրացումներով ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասություններ: Այս դեպքում ստորոգյալի բոլոր կրկնություններն

ունենում են նույն խնդիրը կամ պարագան՝ տարբեր բառական արտահայտությամբ: Կարևոր նշանակություն է ստանում կրկնված ստորոգյալների խնդրառությունը: Նկատելի է, որ այստեղ ստորոգյալը կրկնվում է խնդիրներն ու պարագաները շեշտելու, ընդգծելու նպատակով: Նման միավորյալ նախադասությունը համանիշ է բաղմակի խնդիրներով կամ պարագաներով պարզ նախադասությանը: Այսպես՝ հմտ. «Սամվելը հարգում էր այդ մարդուն, հարգում էր և նրա անժերանալի արիությունը» (ՐՄ, 58): «Սամվելը հարգում էր այդ մարդուն, նրա անժերանալի արիությունը»: Սրանք շարահյուսական համանիշ ձևեր են. իմաստով նույնն են, իսկ կառուցվածքով՝ տարբեր: Ակնհայտ է, որ դրանց միջև առկա է նաև ռեական-վերադարձությունքային տարբերություն. առաջին նախադասության մեջ առանձին-առանձին ընդգծված են ուղիղ խնդիրները, իսկ երկրորդ տարբերակում նույն ուղիղ խնդիրները միավորված են թվարկման հնչերանգով՝ առանց հատուկ ընդգծվածության:

Հաճախ համասեռ լրացումներն ստանում են նույնաբնույթ ստորադաս նախադասություններ, որոնք կրկնվող ստորոգյալների բառաքերականական ինքնուրույնությունն ավելի են մեծացնում. ինչպես՝ «Մտածում էր իրենց տան վրա, էն օրերի վրա, երբ ազատ խաղում էր հանդերում ու լիսսիքա հաց էր ուտում, մտածում էր էն երեկոների վրա, երբ հեռն ու մեք կոպում էին իրեն Բաղաբ բերելու համար... մեք լաց էր լինում, չէր ուզում...» (ՀԹ, 272): Երբեմն էլ հենց լրացումներն են արտահայտվում նույնաբնույթ երկրորդական նախադասությամբ: Չի բացառվում նաև նրանցից մեկի բառական, իսկ մյուսի՝ ստորադաս նախադասությամբ արտահայտությունը. ինչպես՝ «Այլովում եմ, երբ հեռու եմ լինում նրանից, այլովում եմ նորից, երբ մոտե եմ լինում նրա» (ԱԻ, 3, 20): «Մենք չէինք նկատել, որ անցել ենք Սարիղամիշը, չէինք նկատել սարալանջին փոված հրաշք անտառները» (ՎՊՀՐԱ, 167):

Լրացումների համասեռությունը հաճախ ավելի մեծանում՝ ընդգրկելով նախադասության նաև այլ անդամներ: Դա արտահայտվում է այն ժամանակ, երբ առաջին բաղադրիչ նախադասության լրացման լրացումները եւ մյուս բաղադրիչում ունենում են իրենց համասեռ ձևերը: Այս դեպքում միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև առաջանում է իմաստային ու բառաքերականական շուգահեռություն, որը մեծ մասամբ դրսևորվում է նաև շարադասության մեջ. ինչպես՝ «Իմ աչքերի մեջ այնքան կրակներ եմ մարել եւ եվ հոգուս մեջ, հուսահատ, այնքան ասողեր եմ մարել» (ԵՁ, 1, 295):

բ) Անհամասեռ լրացումներով ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասություններ: Այսպիսի կառուցվածքներում պարզ ստորոգյալը կրկնվում է տարբեր լրացումների հետ: Անհամասեռությունը գոր-

ծառվում է՝ ա) երբ ստորոգյալը կրկնվում է տարբեր խնդիրների կամ պարագաների հետ, բ) երբ կրկնվող ստորոգյալներից մեկի հետ զործածվում է խնդիր, իսկ մյուսի հետ՝ պարագա: Ակնբախ է, որ լրացման լրացումների անհամասեռությունն այս դեպքում ավելի մեծ է: Իբրև տրամաբանական շեղտակիր անդամներ հանդես են գալիս կրկնված ստորոգյալների անմիջական լրացումները՝ խնդիրներն ու պարագաները: Այս դեպքում կրկնված ստորոգյալների բառաքերականական ինքնուրույնությունը անհամեմատ մեծ է. ինչպես՝ «Ետ նայեց Դիլան դային, եկած նաև պարհին նայեց» (ԱԲ, 1, 77): «Սիրտս նշաց հեղեհներիդ լուսին կարոտ—նշաց ցրտից» (ԵԶ, 1, 26): «Բայց հոգնել եմ արդեն նվ հոգնել եմ այնքան» (ՊՍ, 1, 311):

2) Մասամբ անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը: Ընդամին, այս կրկնությունը հիմնականում պայմանավորված է լինում որոշիչ և հատկացուցիչ լրացումների ընդգծված դրսևորմամբ: Տվյալ դեպքում առավել հաճախադեպը՝ գոյական ստորոգելիով ստորոգյալի կրկնությունն է համասեռ որոշիչներն ու հատկացուցիչները ընդգծելու նպատակով. ինչպես՝ «Իմ բախտի տերն եմ ես այսօր և առհավետ նվ տերն եմ նաև երբեքների» (ՊՍ, 1, 65): «Փառասեր մարդ էր Բյուզանդ էֆենդին և փառքի մարդ էր» (ՎՓՍՊ, 95): Նման կրկնությունը երբեմն էլ կատարվում է անհամասեռ լրացումների դրսևորման նպատակով: Այս դեպքում անհամասեռություն են կազմում որոշիչն ու հատկացուցիչը. ինչպես՝ «Ես հավատն եմ քո, Քայլող հավատը» (ՊՍ, 1, 505):

Խնդրառություն ունեցող ածական վերադրով ստորոգյալը կրկնվում է հիմնականում խնդիրներն առանձին-առանձին ներկայացնելու համար. ինչպես՝ «Արտագերսը ծանոթ էր Հոռմին, ծանոթ էր նաև Բյուզանդիային» (ԲՍ, 351):

3) Սակավադեպ բայական բաղադրյալ ստորոգյալը, որի կրկնությունը հիմնականում նման է պարզ ստորոգյալի կրկնությանը: Բայական բաղադրյալ ստորոգյալի լրացումները ևս լինում են համասեռ ու անհամասեռ. ինչպես՝ «Վարդանը և Գևորգը փորձում են համոզել ընկերներին, փորձում են համոզել բոլոր ծանոթ մարդկանց»: «Դու կաբող ես օգնել Հայկին և կարող ես օգնել բոլորից շատ»:

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՄԱՍՆԱԿԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՄԸ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱՄԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ստորոգյալի կրկնության մյուս ձևը մասնակի կրկնությունն է: Մասնակի ենք անվանում ստորոգյալի այն կրկնությունը, երբ այն կրկնվում է ոչ ամբողջությամբ, մասնակի չափով: Մասնակիորեն կրկնված ստորոգյալներն ավելի ինքնուրույն են ու անկախ: Ակնհայտ է, որ պարզ և

բաղադրյալ ստորոգյալների կրկնության նստատակը և ոճական-քերականական նշանակությունը տարբեր են: Միավորյալ նախադասության մեջ մասնակի կրկնությամբ հանդես են գալիս.

ա. Ավելի շատ պարզ ստորոգյալը: Այս ստորոգյալի կրկնված ձևերի միջև գործառնում են քերականական տարբերություններ: Մասնավորապես կրկնվում են միևնույն պարզ ստորոգյալի՝

1) տարբեր եղանակաժամանակային ձևերը: Ընդամեն, կրկնվող ստորոգյալները նույն եղանակի բայաձևեր լինելու դեպքում իրարից տարբերվում են միայն ժամանակային իմաստով. ինչպես՝ «...Այստեղ կառարվել է և մասամբ կառարվում է մի խոր հեղաշրջում» (ՎՏ, 2, 277): Իսկ միևնույն ստորոգյալի տարբեր եղանակաձևերը կրկնվելու դեպքում դրանց միջև արդեն գործառնում են թե՛ եղանակային և թե՛ ժամանակային տարբերություններ. ինչպես՝ «— Չի կամենում և ահավասիկ պատժվում է շարաշար ու պիտի պատժվի հավիտյան...» (ՍՁՀԲ, 417):

2) տարբեր սեռային (մասնավորապես ներգործական ու կրավորական, շեղոք ու ներգործական) ձևերը. ինչպես՝ «Ձորն էին նետում մայրերը մանկանց ու նետվում այնպես...» (ՊՍ, 4, 268): «Հասկացի՛ր, հասկացրո՛ւ ուրիշներին» (ՍԽՄՍ, 3, 60):

3) հաստատական ու ժխտական ձևերը, որոնք կարող են ունենալ նաև տարբեր երանգ. ինչպես՝ «Խոսքերն այդ իմ մեջ և՛ կան, և՛ չկան՝ Ստորերկրյա քո ջրերի պես» (ՊՍ, 1, 507): «Նա կորցրե՛ց բոլորին, բայց չկորցրեց յուր սրտի վեհությունը» (ԲՍ, 402): Միավորյալ նախադասության առաջին ստորոգյալը ժխտական լինելու դեպքում երկրորդ բաղադրիչում կարող է ժխտվել ուղիղ խնդիրը՝ ստեղծելով լրիվ ու մասնակի ժխտման յուրատիպ դուգակցում. ինչպես՝ «Ձես ընդունում դու արդեն կանչ ու հրավեր, Ոչ էլ մեզ ես ընդունում, Տո՛ւ լաճ տնավեր» (ՀՍՍԲ, 151):

Նմանապես կրկնվում են նաև միակազմ միավորյալ նախադասության բայական գերադաս անդամի հաստատական ու ժխտական ձևերը. ինչպես՝ «Մի՛ ունեցիր հարյուր դահեկան, ունեցի՛ր երկու բարեկամ» (Ա, 225): «Գնա՛լ, թե՛ չգնալ»:

4) սակավադեպ էլ՝ տարբեր երանգային ձևերը: Դա արտահայտվում է այն ժամանակ, երբ միևնույն ստորոգյալի ամեն մի գործածություն ունի մյուսից տարբեր երանգ: Նման կառուցվածքը խառը երանգի միավորյալ նախադասություն է. ինչպես՝ «...Ու բերում է հողմը, բերո՛ւմ Հառաչանքներն՝ Ա՛խ, Թամար...» (ՀԹ, 25):

Պարզ ստորոգյալի մասնակի կրկնություն ենք դիտում նաև բայական դուգադրությամբ արտահայտված ստորոգյալի բաղադրիչներից մե-

կի կրկնութիւնն իբրև ինքնուրոյն ստորոգյալ կամ էլ, ընդհանրական, պարզ բայով արտահայտված ստորոգյալի կրկնութիւնը ղուգադրական հարադրութեամբ ստորոգյալի կաղմում: Այս դեպքում ստորոգյալների ինքնուրոյնութիւնը մեծ է լինում, և էական նշանակութիւն է ստանում դրանց շարադասութիւնը. ղուգադրական բայ-ստորոգյալի արտահայտութեամբ ու շարադասութեամբ է պայմանավորվում մյուս ստորոգյալի արտահայտութիւնը. օրինակ՝ «Բույնը դիտելուց հետո գնաց կանգնեց ճահիճը, կանգնեց կնոջ զարկված տեղի վրա...» (ԱԻ, 3, 52): «Գնա, որդի՛, գնա բեր» (ԱՇՔ, 148):

բ. Բայական բաղադրյալ ստորոգյալը: Այս կրկնութիւնը շատ տարածված է և միատարր չէ՝ պայմանավորված նրանով, որ կարող են կրկնվել այդ ստորոգյալի թե՛ հղանակիչը և թե՛ անորոշ դերբայը: Դրանցից յուրաքանչյուրի կրկնութեան դեպքում նախադասութիւնն ստանում է կառուցվածքային ու ոճական-իմաստային տարբեր յուրահատկութիւններ: Բայական բաղադրյալ ստորոգյալը մասնաէկի կրկնութեամբ միավորյալ նախադասութիւն է կաղմվում,

1) Երբ կրկնվում է միայն հղանակիչ բայը: Նման կրկնութիւնն ունի ավելի շատ կերպավորիչ նշանակութիւն, բայց քանի որ գործողութիւնն այդ ստորոգյալի կաղմում հիմնականում արտահայտվում է անորոշ դերբայով, ուստի տարբեր անորոշ դերբայ և միեւնոյն հղանակիչ բայ ունեցող ստորոգյալների անկախութիւնը համեմատաբար մեծ է: Օրինակ՝ «Ցանկանում էր խոսել, ցանկանում էր բեքեացնել ամբողջած վշտերը» (ԲՄ, 135):

Բաղմաբաղադրիչ կառուցվածքում ընդհանուր հղանակիչը երբեմն կրկնվում է առաջին նրկու բաղադրիչ նախադասութիւններում, իսկ հաջորդ բաղադրիչում (կամ բաղադրիչներում) դիղջվում է. ինչպես՝ «Ցանկանում էր ներս մտնել, ցանկանում էր նայել քնած որդու վրա, — երկար նայել և նիսնալ նրանով» (ԲՄ, 460):

2) Երբ կրկնվում է անորոշ դերբայը՝ արտահայտելով գործողութեան տեսականութիւնը. ինչպես՝ «Մտածող աչքեր ունեւ Բենուին, կարող էր ժամերով խոսել երեք հարյուր վաթսուն մեղեդիներից յուրաքանչյուրի մասին, խոսել իմացութեամբ, սիրով, քնքշանքով» (ՎՊՀԲԱ, 224): Անորոշ դերբայի կրկնութիւնը երբեմն էլ կատարվում է նախորդ և հաջորդ բաղադրիչների կապակցման նպատակով. օրինակ՝ «Ա՛խ, ինչպես կուգենայի վեր կենալ. վեր կենալ և բախել բոլորի դռները և դուրս կանչել բոլորին կյանքի շքեղ խնջույքի համար» (ԱԻ, 3, 67): Նմանապես կրկնվում է նաև ընդհանրական դիմավոր միակաղմ միավորյալ նախադասութեան գերադաս անդամի անորոշ դերբայ բաղադրիչը. ինչպես՝ «Ո՛չ,

կարելի է շարունակ փնտրել, փնտրել մեզ նման, բայց և չգտնել» (ՊՍ, 4, 314):

3) Նրբ ստորոգյալներից մեկը բայական բաղադրյալ է, իսկ մյուսը՝ պարզ: Ընդ որում, պարզ ստորոգյալն ու բաղադրյալ ստորոգյալի դեր-բայական բաղադրին արտահայտվում են նույն բայով: Այս դեպքում ստորոգյալները լիովին ինքնուրույն են ու անկախ. ինչպես՝ «Առաջիմ Սասանյանները չեն կարող համբերել և չեն համբերում մեր քրիստոնյա Արշակունիներին» (ԲՍ, 266):

Նման միավորյալ նախադասության բայական բաղադրյալ ստորոգյալը հաճախ լինում է ժխտական բնույթի, որպիսի դեպքում հաջորդող ստորոգյալը լինում է հաստատական, և բաղադրիչ նախադասություններն էլ կապվում են ժխտման հարաբերությամբ. օրինակ՝ «Բայց մարդը չի կարողանում ապրել էն մեծ կյանքով, այլ ապրում է միայն նրա մի մասով—մարդկության կյանքով» (ՀԹ, 430): Նրբեմն էլ նախադաս է լինում պարզ ստորոգյալը. ինչպես՝ «Ես չեմ ըմբռնում, չեմ կարող ըմբռնել ոչնչությունը» (ԱԻ, 3, 154):

Բաղմարադարիչ միավորյալ նախադասության մեջ պարզ ստորոգյալը տարբեր եղանակաժամանակային ձևերով երկու կամ ավելի անգամ կրկնվելու դեպքում ամբողջ կապակցությունը բաղադրող ստորոգյալների (պարզ, բայական բաղադրյալ) ինքնուրույնությունը խիստ մեծանում է. ինչպես՝ «Ամեն տեսակ դժբախտություն, ամեն տեսակ բախտի հալածանք կտանեի և տանում եմ, բայց հասարակ կնոջ այդ հասարակ բանի համար տված հանդիմանությունը ոչ մի կերպ չէի տանի և չեմ կարող տանել» (ՆԴ, 288):

Գ. Անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը, երբ կրկնվում է նրա բաղադրիչներից մեկը: Ընդ որում, ստորոգելիի կրկնության դեպքում բաղադրիչ նախադասությունները կապվում են տարժամանակությամբ. ինչպես՝ «Դու մասնակից եիր նրա փառքին, մասնակից եղար և նրա դժբախտությանը» (ԲՍ, 236): Իսկ հանգույցը կրկնվելիս ստորոգելիները տարբեր են լինում, և ընդգծվում են միևնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվող հատկանիշները. ինչպես՝ «Զնգացել են վեմ ու լանը Եվ առճագանձ են դարձել, Եվ դարձել են հեկեկաճ...» (ՎԴԱՄ, 44):

Նրբեմն էլ կրկնված ստորոգելիի բաղմակի որոշիչներից մեկը լինում է նախադաս, իսկ մյուսը՝ ետադաս: Ընդ որում, նախադաս է լինում այն որոշիչը, որի ըստական նշանակությանը խոսողը (գրողը) առավել կարևորություն է տալիս. ինչպես՝ «Այս գեղգեղանքը սիրավառ սրտի, հրեղեն արցունքների և անծայր կարոտի մի ամբողջ հեքիաթ էր, մի դյուրական հեքիաթ, հագաբան ծաղիկների բույրերով ներդաշնակված...» (ԱԻ, 3, 55):

Առանձին խումբ են կազմում ստորոգյալի կրկնության երկու ձևերը՝ լրիվ և մասնակի կրկնությունները համատեղող բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունները, որոնց ստորոգյալների բառաքերականական ինքնուրույնությունը մեծ է: Այս դեպքում ստորոգյալների մի մասը կրկնվում է նույնությամբ, իսկ մյուս մասը՝ քերականական ձևերի փոփոխությամբ. ինչպես՝ «կապված ենք, այսպե՛ս, կապված ենք ամուր ու շե՛նք բաժանվում ու շե՛նք բաժանվի...» (ՊՍ, 4, 308): «Ազատվի՛ր հորդ անձձից, որդի՛, ազատվի՛ր և մեզ էլ ազատի՛ր» (ԱՇՔ, 35):

ՍՏՈՐՈԳՑԱԼԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԻԱՎՈՐՑԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ՈՇԱԿՆԵ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԵՐԸ

Ոճական նշանակություն ունեցող շարահյուսական կառույցների թվին է պատկանում ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը, որն ընդհանրապես ոճական երևույթ է: Միայն թե այս կարգի տարբեր միավորյալ նախադասությունների ոճական նշանակությունը տարբեր է՝ պայմանավորված ստորոգյալի կրկնության ձևով ու նպատակով, համատեքստով, խոսքային իրադրությամբ և այլ հանգամանքներով:

Այս կառույցի ոճական նշանակությունը պայմանավորված է ամենից առաջ ստորոգյալի կրկնության նպատակով: Ինչպես արդեն նշել ենք, ստորոգյալը կրկնվում է ամենից առաջ իբր այս կամ այն լրացումը (լրացումները) ընդգծելու, ինչպես նաև միավորյալ նախադասության բաղադրիչների կապի ամրապնդմանը նպաստելու համար (հմմտ. 84, էջ 42): Բաղադրիչ նախադասությունների կապի ամրապնդմանը նպաստելու նպատակով ստորոգյալի կրկնությունն ավելի հաճախադեպ է բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ, ուր իբրև առաջին ու երկրորդ բաղադրիչ նախադասություններ սովորաբար հանդես են գալիս նույն ստորոգյալի կրկնված ձևերը, իսկ հաջորդ բաղադրիչում կամ բաղադրիչներում ստորոգյալն ունի բառաքերականական այլ արտահայտություն: Նման կառուցվածքում առաջին ստորոգյալն արտահայտվում է լրացումներով (երբեմն նաև լրացման լրացումներով), իսկ երկրորդը՝ առանց լրացման՝ դառնալով մի տեսակ կապող օղակ իրեն նախորդող

10 Այստեղ ներկայացնում ենք նաև միակազմ միավորյալ նախադասության գերադասանդամների կրկնության որոշ դրսևորումների ոճական նշանակությունը՝ հաշվի առնելով երկկազմ միավորյալ նախադասության ստորոգյալի կրկնության հետ դրանց ընդհանրությունը:

և հաջորդող բաղադրիչների համար. ինչպես՝ «Իմ խոսքերը կարկաշում են կապույտում, կարկաշում են ու կանչում են կապույտում» (ԵԶ, 1, 100): Այստեղ երկրորդ անգամ կրկնված ստորոգյալի, իբրև ստորոգային միավորի, ինքնուրույնությունը համեմատաբար նվազ է: Դա ավելի շատ նախորդ և հաջորդ բաղադրիչների կապակցմանը նպաստող բառական միջոցի դեր են կատարում:

Միավորյալ նախադասության բաղադրիչների կապակցմանը նպաստելու նպատակով ստորոգյալի կրկնությունը մի տեսակ բնական է ու անհրաժեշտ հատկապես առաջին բաղադրիչից հետո դադարը տևական լինելու և կամ էլ առաջին բաղադրիչը ստորադաս նախադասություն ստանալու դեպքում: Երկու պարագայում էլ չի բացառվում նաև կերպավորության դրսևորումը. ինչպես՝ «Իսկ արքայազն Տիրիթը նայում էր նրա հետևից. նայում էր և մտածում տարակույսների մեջ» (ՍԶՀԲ, 136): «Են նայում էի դահլիճի մթությանը, որտեղ պատանիներ էին, երեխաներ, նայում էի ու չէի զայրանում» (ՎՊՀԲԱ, 218):

Միավորյալ նախադասությունը ոճական նշանակություն է ստանում նաև այն ժամանակ, երբ ստորոգյալի կրկնությունը արտահայտում է հավելական իմաստ: Վերջինս գործառնվում է, երբ ստորոգյալի երկրորդ (կամ հաջորդ) կրկնությամբ նախորդ բաղադրիչի բովանդակությանը հավելվում է լրացուցիչ տեղեկություն, արտահայտվում է խոսողի (գրողի) վերաբերմունքը նախորդ բաղադրիչով արտահայտվածի նկատմամբ, և կամ էլ կատարվում է ընդհանրացում. օրինակ՝ «Զորականը... անխոս առաջնորդում էր նրան դեպի թագավորի վրանը, որը բավականին հեռու էր ուղմի դաշտից, առաջնորդում էր հետաքրքրությունն ու զարմանքը դեմքին» (ՍԶՀԲ, 423): «Նա քեզ չի օգնում և չի օգնում սկզբունքով»:

Անհնչայտ է, որ չափածո միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգյալի կրկնությունը նպաստում է ուրիշի դրսևորմանը: Ռիթմը որոշ չափով հատուկ է նաև արձակին: Թե՛ չափածո և թե՛ արձակ խոսքում ուրիշական միավորների կենտրոնական բառը մեծ մասամբ լինում է բալ-ստորոգյալը, որովհետև ուրիշականությանը բնորոշ ընթացականությունը արտահայտվում է միայն բալ-ստորոգյալով: Ստորոգյալի կրկնությամբ կազմված միավորյալ նախադասության մեջ ուրիշական միավորները ավելի հաճախ տարբեր են լինում, սակայն դրանց կենտրոնական բառը, որպես կանոն, միշտ էլ լինում է կրկնված ստորոգյալը:

Ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասության ոճական արժեքն առանձնապես մեծանում է շնորհիվ այն բանի, որ նրանով ձևավորվում է շարահյուսական ֆիգուրների շարքը դասվող կրկնության բանադարձման դրսևորումներից մեկը: Միավորյալ կապակցության բաղադրիչ նախադասություններում կրկնված ստորոգյալները դառնում են

իմաստի և հուզարտահայտչական լարվածության կենտրոնները, նպաստում են խոսքի, մասնավորապես շափածո խոսքի, հնչյունական ներդաշնակությանն ու արտահայտչականությանը, նախադասության կշռության ու շափի ուժեղացմանը, մասամբ ստեղծում են նաև առձայնույթ, իսկ արձակ ձևով արտահայտված միավորյալ նախադասությանը հաղորդում են բանաստեղծականություն, նախադասություն են ներմուծում երաժշտականության որոշ տարրեր:

Գեղարվեստական պատկերի ստեղծմանը նպաստելու նպատակով միավորյալ նախադասության ստորոգյալի կրկնությունը միատարր չէ՝ պայմանավորված առավելապես բանաստեղծում ստորոգյալի գրաված դիրքով, իսկ արձակ կառույցում՝ շարահասությանը, նախադասության մեջ ունեցած գործառությանը, համատեքստի գեղագիտական նպատակադրմամբ և այլ հանգամանքներով: Ըստ այդմ էլ միավորյալ նախադասության ստորոգյալի կրկնությունը ստեղծում է հարակրկնություն կամ նույնասկիզբ (անաֆորա), վերջույթ կամ նույնավերջ, հանգույց (սիմպլոկա), կցուրդ, պարույթ, օղակ և այլն):

Կրկնության արվեստի ձևերից մեկը հարակրկնությունն է, որը բառակրկնության ամենապարզ տեսակն է: Այս դեպքում կրկնվում են բանաստեղծական տան առաջին բառերը: Միավորյալ նախադասության ստորոգյալի կրկնությամբ հարակրկնություն է կազմվում այդ ստորոգյալը բանաստեղծական հարևան տողերի սկզբում գործածվելու դեպքում: Այդպիսի կրկնությամբ խիստ ընդգծվում է ստորոգյալի բառական նշանակությունը, բանաստեղծությունը դառնում է ռիթմիկ ու երաժշտական, ուժեղանում են քնարական խոսքի հուզականությունն ու հեմոտրական ուժգնությունը: Օրինակ՝

«Մառս են լինում քաջ խմբերով անձնվեր,

Մառս են լինում տանջվողներով կիսամեռ,

Մառս են լինում անընկճելի ու արի

Մինչև ճերմակ գլուխները լեռների» (ՀԹ, 51):

Ստորոգյալի հարակրկնությունը միավորյալ նախադասության մեջ երբեմն «ծառայում է իբրև թեմային տարր, որը... հեղինակն օգտագործում է իր խոսքը ընդարձակելու նոր ուղղությամբ...» (31, էջ 123). ինչպես՝

«Աղմկում է իմ սրտում ամեն գիշեր մի կարոտ,

Աղմկում է որպես խուլ ու հեռավոր մի քամի,

Աղմկում է մինչև լույս, զանգասվում է վարանոտ

Ու ժամերն է հաշվում իմ, վայրկյանները մի առ մի» (ԵԶ, 1, 307):

Միավորյալ նախադասութեան ստորոգյալի հարակրկնութիւնը շարահասական տարբեր փոփոխականներ է կազմում: Այսպէս՝ միավորյալ նախադասութիւն կազմող բանաստեղծական տան առաջին երկու ստորոգյալները հաճախ ունենում են բառաքերականական այլ արտահայտութիւն, իսկ հաջորդ տողերի ստորոգյալները կազմում են հարակրկնութիւն. ինչպէս՝

«Թողի երկիրն իմ հայրենի,
Անահ անցա Արաբ ու Հինդ.
Տեսա մարդիկ շորսգլխանի,
Տեսա հաղար աղետ ու խինդ» (ՎՏ, 2, 35):

Երբեմն ստորոգյալը կրկնվում է կոչականի հետ: Ընդ որում, կոչականը կարող է կրկնվել նույնութեամբ կամ տարբեր բառերով: Ոճական նկատառումով այն կարող է գործածվել նաև միայն մեկ անգամ՝ վերջին կամ նախավերջին տողում, երբ հանդես է գալիս իբրև թարմատար՝ գունաղարդելով խոսքը. ինչպէս՝

«Ե՛տ դառ, ե՛տ իգի՛թ,	«Ձգաս ձիով.
Ե՛տ դառ, անիրա՛վ» (ՎԹ, 191):	Ձգաս ջորով,
	Կտրի՛ն, ոչ էլ
	Գաս հետեակ» (ՎԴ, 2, 160):

Ստորոգյալը հարակրկնութեան շարք է կազմում նաև դերանուն-ենթակայի հետ կրկնվելով: Այս դեպքում հավասարապէս ընդգծվում է թե՛ ստորոգվող հատկանիշը և թե՛ հատկանիշն իր վրա կրող առարկան. ինչպէս՝

«Դու վառվել ես օրերի մեջ ու հրում,
Դու վառվել ես կարմրավառ այս օրերում,
Դու վառել ես գալիքները և հեռուն» (ԵԶԵԺ, 1, 160):

Այստեղ ենթական (դու) կրկնվում է ոճական նկատառումով՝ գործողի դեմքը ընդգծելու համար: Բացի այդ, անձնական դերանվան երկրորդ դեմքը այստեղ փոխարինում է առաջին դեմքին. բանաստեղծը, դիմելով խոսակցին, նկատի ունի իրեն: Սա անձնական դերանվան երկրորդ դեմքի ոճական կիրառութիւններից մեկն է (հմմտ. 8, էջ 277):

Հարակրկնութեան հակառակ բանադարձումը վերջույթն է կամ նույնապիւրջը, որը դրսևորվում է բանաստեղծութեան կից տողերի վերջում նույն բառի կամ բառակապակցութեան կրկնութեամբ: Տվյալ դեպքում միավորյալ նախադասութիւնն արտահայտվում է վերջույթային կրկնու-

թյամբ, երբ նույն ստորոգյալը կրկնվում է բանաստեղծական տուն-
միավորյալ նախադասության կից տողերի վերջում. ինչպես՝

«Արևին նայող շողերն համբուրի,
Սարերին փարված ամպերն համբուրի,
Քարերին ծաղկած մամուռն համբուրի,
Մեծ ելումուտի այս դուռն համբուրի» (ՀՄՍՐ, 33):

Քանի որ վերջույթային կրկնությունը ուժեղացնում է խոսքի հուզա-
կանությունն ու երաժշտականությունը, ուստի նման միավորյալ նախա-
դասությունը շատ է գործածվում գուսանական պոեզիայում: Այստեղ,
որպես կանոն, բանաստեղծական տան վերջին տողով, որ հաջորդում է
կրկնվող ստորոգյալներին, կատարվում է ընդհանրացում. ինչպես՝

«Հույս տալով, մոտ չի գալով կենդանությունս մաշեցի,
Շատախոս բլբուլ արիւր, հանդարտ անոնս մաշեցի,
Անիրա՛վ, մինչ սիրովդ սիրտ ու արյունս մաշեցի,
Ուրեմն, անհանգչելի, անգութ կրակ ես ինձ համար» (ՇՏ, 28):

Հաճախ միավորյալ նախադասության վերջույթներին նախորդում
են այլ ստորոգյալներ՝ նախադասությունը դարձնելով ավելի բազմա-
բաղադրիչ. ինչպես՝

«Աշխարհիս մեջ ես էլ մի օր կանցնեմ անդարձ ու կերքամ,
Ծո չեմ նայի, չեմ պահանջի ես փառք ու վարձ— ու կերքամ»
(ԵԶ, 1, 244):

Համասեռ լրացումներն ընդգծելու նպատակով բայական ստորոգ-
յալի վերջույթային կրկնության դեպքում ենթական կարող է ունենալ
նաև հտադաս շարադասություն՝ իր լրացման հետ օղակելով նախադա-
սությունը: Այսպես.

«Հետը արև է բերում,
Կանաչ սարեր է բերում,
Կանաչ դարեր է բերում
Ջորզորա գեաը» (ՀՄՔԾ, 57):

Միավորյալ նախադասության ենթական շարադասվում է նաև նախա-
վերջին տողում՝ դառնալով կապող օղակ բանաստեղծական տան վերջին
և առաջին տողերի միջև. ինչպես՝

«Դեռ արցունքներ ունի՝
Դեռ արցունքներ ունի
Ծիածանի մեջ պահած,

Հողըդ ամեն հողում
Տարագիրներ ունի» (ԵԶ, 1, 109):

Բայական ստորոգյալի նմանակությամբ վերջույթ է կազմվում և նաև բայական անդամ միակազմ միավորյալ նախադասության գերադաս անդամի կրկնությամբ. օրինակ՝

«Քո՛ւյր, դողանջի պես ճախրե՛լ ու գնա՛լ,—
Հմայված ահեղ— ճախրե՛լ ու գնա՛լ...» (ԵԶ, 1, 109):

Վերջույթ են կազմում միավորյալ նախադասության նաև անվանական ստորոգյալները: Ընդ որում, ամեն տողում կարող է լինել նաև մեկ այլ ստորոգյալ՝ նախադաս շարադասությամբ. ինչպես՝

«Մոլորվել եմ, ճամփաներին ծանոթ չեմ,
Բյուր լճերին, գետ ու քարին ծանոթ չեմ,
Ես պանդուխտ եմ, էս տեղերին ծանոթ չեմ...» (ԱԻ, 1, 356):

Միավորյալ նախադասության ստորոգյալի կրկնության ամենատարածված ձևերից մեկը կցուրդն է: Վերջինս այն բանադարձումն է, որ կազմվում է բանաստեղծական տողի վերջին բառի՝ հաջորդ տողասկզբում ունեցած կրկնությամբ: Հետևաբար միավորյալ նախադասության ստորոգյալը կցուրդ է կազմում կից բանատողերից մեկի վերջում և մյուսի սկզբում կրկնվելով: Նշանակում է՝ ստորոգյալի կցուրդային կրկնության հենարան է դառնում վերջույթը: Այս կրկնության նպատակը միևնույն գործողությունը ընթերցողի ուշադրության կենտրոնում պահելն է և համանվագայնություն ստեղծելը. ինչպես՝

«Քանի՛ ձեռքից եմ վառվել,
Վառվել ու հուր եմ դառել,
Հուր եմ դառել, լույս տրվել,
Լույս տալով եմ ըսպառվել» (ՀԹ, 67):

Հաճախ կցուրդը չի սահմանափակվում միայն ստորոգյալով. վերջինիս հետ կրկնվում է նաև նրա լրացումը (կամ լրացումները). ինչպես՝

«Մի աղջիկ եկավ, մի մենակ քաղվոր,
Գետի եզերքին շրջում է մոլոր,
Շրջում է մոլոր, խընդում ու լալիս,
Երգեր է ասում ու ման է գալիս» (ՀԹ, 189):

Բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունը երբեմն էլ ամբողջությամբ կազմվում է միայն ստորոգյալի կցուրդային կրկնությամբ, մի

կրկնություն, որն ստեղծում է ներդաշնակ կշռույթ: Այդպիսի կրկնության լավագույն օրինակ է Վ. Տերյանի «Տեսա երազ մի վառ» քնարական բանաստեղծությունը.

«Տեսա երազ մի վառ,
Ոսկի մի դուռ տեսա,
Վերան փիրուզ կամար.
Սյունեքը հոր տեսա.
Տեսա ծաղկած ալգին,
Սոսի սուրբ ծառ տեսա.
Մի հրեշտակ անգին
Սոսից պայծառ տեսա,
Ծրկու բաժակ տեսա...
Երկու նիզակ տեսա,
Երկու անգին գոհար» (ՎՏ, 1, 214):

Կցուրդ կազմող ստորոգյալները կարող են լինել նաև տարբեր երանգի. ինչպես՝

«...Ու թևին արավ, ու թրոճճ, ու զընճ.
Գընճ ճախրելով էն երազ հովտում,
Սուզվեց, չըբացավ պայծառ կապույտում...» (ՀԹ, 194):

Կցուրդային կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը երբեմն համատեղում է զուգահեռությունը (զուգապատկություն) և խաչաձևումը. ինչպես՝

«...Աշխարհից այս խավար ինձ տարեմ,
Ինձ տարեմ այս երկրից անարեգ» (ՎՏ, 1, 65):

Այստեղ ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի (ինձ տարեմ) կրկնությունը ստեղծում է կցուրդային զուգահեռություն, իսկ տեղի պարագաների (աշխարհից, երկրից) ու նրանց որոշիչների (այս խավար, այս անարգ) շարադասությունը՝ խաչաձևում:

Բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ երկու կամ ավելի ստորոգյալների կրկնությունն ունենում է, այսպես ասած, պարուրաձև շարադասություն և մոտենում է բառախաղին. ինչպես՝

«Քո օրերը քարձրանում են,
Քարձրանում ու շողշողում են,
Շողշողում ու գուրգուրում են
Գուրգուրում են քեզ» (ԳՍ, 1, 82):

Ստորոգյալի կցուրդային կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը երբեմն հանդես է գալիս որպես այլ կառուցվածքի նախադասության, մասնավորապես բարդ ստորադասական և տարբեր ենթականերով բարդ համադասական կապակցությունների բաղադրիչ: Ընդամին, համադասական նախադասության միավորյալ և ոչ միավորյալ կազմիչները հաճախ շարադասվում են մեջընդմեջ՝ երկուսը առանձին-առանձին կազմելով վերջույթ, իսկ միասին, լրացումներով հանդերձ՝ կցուրդ: Այսպես՝ բնենը հետևյալ համադասական կապակցությունը.

«...Անձրևը տանեմ արտին տամ,
Արտը ինձ ցորեն տա.
Ցորենը տանեմ ջաղացին տամ.
Ջաղացը ինձ ալյուր տա.
Ալյուրը տանեմ տաշտին տամ,
Տաշտը ինձ խմոր տա.
Խմորը տանեմ թղերին տամ,
Թղերը ինձ հաց տա,
Հացը տանեմ բռշին տամ,
Բռշեն ինձ ուլունք տա,
Ուլունքը տանեմ նանխ տամ,
Նանա ինձ ծեծի, ծեծի,
Տանից քշի, դուրս անի» (ՀԹ, 81—82):

Այստեղ 1-ին, 3-րդ, 5-րդ, 7-րդ, 9-րդ և 11-րդ տողերը կազմում են միավորյալ նախադասություն, ընդ որում՝ այդ տողերից ամեն մեկը միավորյալ նախադասության մեկ բաղադրիչ նախադասություն է: Այդ միավորյալ նախադասության բոլոր բաղադրիչների ստորոգյալները կազմում են վերջույթ, իսկ այդ ստորոգյալների մատուցման և ուղիղ խնդիրները, յուրաքանչյուր հաջորդ տողում արտահայտվելով ենթակայի գործառութով, կազմում են մասնակի կցուրդ: Այնուհետև. վերջույթ է կազմում նաև տարբեր ենթականերով բաղադրիչ նախադասությունների ընդհանուր կրկնվող ստորոգյալը (տա): Այսպիսով, բերված օրինակում առկա է զուգադրական ստորոգյալի (տանեմ տամ) երկրորդ բաղադրիչի և պարզ կազմությամբ ստորոգյալի մեջընդմեջ շարադասությամբ վերջույթ (տամ...տամ, տա...տա), իսկ միավորյալ նախադասության ստորոգյալի լրացումները և հաջորդ բաղադրիչի (որ դարձյալ համընկնում է տողին) ենթական ստեղծում են մասնակի կցուրդ¹¹:

¹¹ Միևնույն բառի շարահյուսական տարբեր կիրառություններով հանդես գալը դիմում ենք մասնակի կրկնություն:

Ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը սակավադեպ կազմում է հանգույց: Ինչպես հայտնի է, հանգույցը (սիմպլոկա) այն բանադարձումն է, երբ միևնույն կառույցում համատեղում են հարակրկնությունը և վերջույթը: Միավորյալ նախադասությունը, որպես կանոն, միայն ստորոգյալի կրկնությամբ հանգույց չի կազմում: Նա հանգույց է դառնում մասնավորապես այն դեպքում, երբ ստորոգյալի կրկնությունը կազմում է վերջույթ, իսկ երկրորդական անդամներից մեկի կրկնությունը՝ հարակրկնություն. ինչպես՝

«Հազար ու մի գիրք կարդացի—խելացի գիրք չտեսա,
Հազար կնկա գիրկն ընկա—սիրեկան գիրկ չտեսա» (ԵԶ, 1, 235):

Այս կառույցում ստորոգյալը կարող է դառնալ վերջույթ նաև իր լրացման հետ. ինչպես՝

Սիրտդ, որպես վառ ատրուշան, պահիր վառ,
Սիրտդ հրկեզ, մթնում դաժան, պահիր վառ» (ՎՏ, 1, 204):

Պատկերավորման ու արտահայտչականության ինքնատիպ եղանակ է պարույթը: Միավորյալ նախադասության ստորոգյալի պարույթային կրկնությունն ունի այն յուրահատկությունը, որ կրկնվում են նաև ստորոգյալի լրացումները, իսկ հաճախ նաև ենթական: Եվ այսպես պարույթային կրկնությունն ընդգրկում է համապատասխան բանատողերն ամբողջությամբ. ինչպես՝

«Ես ինչո՞վ քեզ հմայեմ.
Ո՛չ գանձ ունեմ, ո՛չ փայլ,
Ես ոչինչ չեմ խնայել
Քո սիրո, փառքի համար...
Քո սիրուն, փառքին վայել
Չեմ գտել դեռ ոչ մի բառ.
Ես ինչո՞վ քեզ հմայեմ,
Վարդավառ, դու վարդ, դու վառ...» (ԳՄԵԺ, 1, 35):

Այս բաղմամբադարձիչ միավորյալ նախադասության մեջ պարույթ են կազմում 1-ին և 7-րդ տողերը:

Ստորոգյալի պարույթային կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը հաճախ հանդես է գալիս որպես տարբեր ենթականերով բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների բաղադրիչ. օրինակ՝

«...Միայն թե դու շիրմիս նամփան հիշեիր
 (Ինձ թվում է, որ շիրմում էլ ես կզգամ),
 Միայն թե դու իմ կարոտը քաշեիր,
 եվ հուսայիր, որ վերստին ես կգամ,
 Միայն թե դու շիրմիս նամփան հիշեիր
 (Ինձ թվում է, որ շիրմում էլ ես կզգամ)...)» (ՎՏ, 2, 155):

Այս օրինակում, ուր միավորյալ նախադասություն են կազմում 1-ին, 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ տող-բաղադրիչ նախադասությունները¹², առկա է երկու պարույթ: Մեկը 1-ին և 5-րդ տողերի կրկնությունն է, իսկ մյուսը՝ 2-րդ և 6-րդ տողերի կրկնությունը: Ընդ որում, երկրորդ պարույթը կազմող տողերը բարդ ստորադասական կապակցություն են՝ ներգրյալ նախադասության նշանակությամբ:

Ստորոգյալի պարույթային կրկնությանը որոշակիորեն նման է նրա օղակային կրկնությունը: Օղակը այն կրկնությունն է, երբ «շարահյուսական կամ տաղաչափական որևէ միավոր սկսվում ու փակվում է միևնույն բառով կամ արտահայտությամբ: Պարույթից տարբերվում է, որ պարույթը, բացի շարահյուսական ու տաղաչափական միավորի վերջից, ամենուրեք տեղադրվում է, իսկ օղակը միայն վերջում է կրկնվում» (31, էջ 129): Ինչպես պարույթի դեպքում, այստեղ էլ միավորյալ նախադասության ստորոգյալը կրկնվում է տողի մյուս անդամների հետ: Ամենահաճախակի դեպքերը քառատողի շրջանակում գործառնող օղակային կրկնությունն է: Ընդսմին, բանաստեղծական տան 2-րդ և 3-րդ տողերում ամփոփված բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգյալները կարող են լինել նույնը կամ տարբեր: Տվյալ դեպքում էականը քառատողը (և ընդհանրապես բանաստեղծական տունը) ստորոգյալի կրկնությամբ (առանձին կամ լրացումներով) օղակելն է. ինչպես՝

«Սա իրիկունն րլայի ես
 Եվ հրայի ճակտին ամեն անցորդի.
 Զքնաղագեղ ու նրվաղուն համուրդի
 Սա իրիկունն րլայի ես» (ՄԵԾ, 112):

Երբեմն միավորյալ նախադասության ստորոգյալը օղակ է կազմում երկտողյա կրկնությամբ՝ ստեղծելով տարածվող երաժշտություն՝ իջնող ու բարձրացող շեշտերով. օրինակ՝

¹² Այստեղ դու ենթակալի կրկնությունը, որ կատարվում է գործողի դեմքն ընդգծելու համար, չի փոխում նախադասության միավորյալությունը:

«Հեկեկում է անվերջ,
 Հեկեկում.
 Մենավոր ու վհատ
 Իմ հոգուն
 Հարազատ—
 Անհատնում, անպատում
 Կսկիծով
 Հեկեկում է տրտում,
 Հեկեկում...» (ՎՏ, 1, 125):

Ստորոգյալի օղակային կրկնությունը այլ յուրահատկությամբ է արտահայտվում տրիտեռ կազմող միավորյալ նախադասության մեջ: Այստեղ, որպես կանոն, լինում է երկու օղակային կրկնություն. առաջին օղակը կազմում են 1-ին և 4-րդ տողերը, իսկ երկրորդը՝ 1—2-րդ և 7—8-րդ տողերը միասին: Ընդ որում, ամբողջ բանաստեղծության համար կարևորը վերջին օղակն է: Ակնբախ է, որ եթե խոսքի նպատակը գործողության ընդգծումն է, բանաստեղծությունն սկսվում է ստորոգյալով, իսկ ենթական զեղչվում է: Տրիտեռ-միավորյալ նախադասության օղակային նման կրկնության դասական օրինակներ է տվել Վ. Տերյանը: Ահավասիկ դրանցից մեկը.

«Նետում ես ոսկի նետերդ,
 Հուրերդ որպես արև,
 Ծա դեմըդ դողդոջ տերև,
 Նետում ես ոսկի նետերդ.
 Դու բոց ես, ես խենթ թիթեռ եմ,
 Դու վառ ես, դու հրաթև,
 Նետում ես ոսկի նետերդ,
 Հուրերդ որպես արև» (ՎՏ, 1, 208):

Ինչպես տեսնում ենք, այս բանաստեղծության մեջ առկա է նաև դու ենթակայի հարակրկնությունը, որը տվյալ դեպքում կատարվում է ես ենթակային (ու նրան ստորոգյալով հատկանշին) հակադրվելու համար: Բերված օրինակում ուշադրության արժանի է նաև մեկ այլ հանգամանք. երրորդ տողում շարակարգված բաղադրիչ նախադասությունը, որ այլ ենթակայով է, «մուտք է գործել» միավորյալ նախադասությունն առաջին երկու տողերում ամփոփված բաղադրիչ նախադասությանը՝ օղակի առաջին եզրին հակադրվելու համար: Սա տրիտեռին բնորոշ (բայց ոչ հիմնական) առանձնահատկություններից է: Իսկ երբ հեղինակը ցանկանում է ընթերցողի ուշադրությունը ավելի շատ հրավիրել գործողի վրա, են-

թական շարադասվում է նախադաս՝ ստորոգյալի լրացումների հետ: Ենթակայի նախադաս գործածությունը կարող է պայմանավորված լինել նաև հաջորդ տողում մեկից ավելի ստորոգյալների առկայությամբ: Այդպիսի օղակային կրկնությունը դրսևորում է մարդկային հույզեր, կարոտի, ամոսսանքի, տխրության զգացումներ. ինչպես՝

«Հովիվներն ազատ հեռու սառեցում
կրակ են անում—ձայնում են իրար,
ես կալանավոր աշխարհում արար,
Հովիվներն ազատ հեռու սառեցում:
Ու երկրից երկիր—գերտաից գերում
Գնում են անդուլ անհայտին ավար,
Հովիվներն ազատ հեռու սառեցում
Կրակ են անում—ձայնում են իրար...» (ՎՏ, 2, 44):

Ստորոգյալի օղակային կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը կարող է սահմանափակվել նաև մեկ տողի շրջանակում: Այս դեպքում բանաստեղծը սկսվում և վերջանում է նույն ստորոգյալով. ինչպես՝ «Հեռու է տունս, հեռու» (ԾԶ, 1, 165):

Ստորոգյալի օղակային կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը սակավադեպ արտահայտվում է նաև արձակ խոսքում, իբրև պարբերության, հազվադեպ նաև ամբողջ ստեղծագործության (պատմվածք, նովել և այլն) սկիզբ ու ավարտ: Կրկնության այս ձևը բնորոշ է Ա. Բակունցի լեզվին ու ռմին (հմմտ. 47, էջ 32): Այսպես, օրինակ, նրա «Միրհավ» գոտորիկ պատմվածքը սկսվում է «Աշուն էր, պայծառ աշուն» միավորյալ նախադասությամբ, որը նույնությամբ կրկնվում է պատմվածքի վերջին հատվածի սկզբում՝ մասամբ օղակելով ամբողջ պատմվածքը:

Ստորոգյալի օղակային կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը երբեմն հանդես է գալիս որպես այլ կառուցվածքի (տարբեր ենթականերով բարդ համադասական, բարդ ստորադասական և այլն) նախադասության բաղադրիչ կամ անմիջական կազմիչ, միայն այն յուրահատկությամբ, որ միավորյալ նախադասության կրկնված ստորոգյալով սկսվում և ավարտվում է բանաստեղծական տունը կամ ամբողջ բանաստեղծությունը: Տվյալ դեպքում կարևորը միավորյալ նախադասության ստորոգյալի հենց այդ օղակային կրկնությունն է, որը լինում է լրիվ և մասնակի: Մասնակի կրկնության դեպքում կրկնված ձևերի միջև ավելի հաճախ գործառվում են քերականական տարբերություններ: Իսկ ակնհայտ է, որ «օղակային բառը չի դադարում օղակ լինելուց, երբ քերականական փոփոխության է ենթարկվում» (31, էջ 131). ինչպես՝

«Զէիւ ձանձրանա դու գիտութիւնից,
 Զէիւ ձանձրանա սիրուց ու կյանքից,
 Թե ունենայիր թշնամիներ մեծ,
 Թե նրանց շարքում գեթ մեկը լիներ
 Մտքիդ հավասար... այժմ դու ես լոկ
 Միակ թշնամիդ ու ձանձրանում ես» (ԵԶԺ, 312):

Բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասութեան մեջ հաճախ զուգակցում են կրկնութեան տարրեր ձևեր: Այսպես՝ քննենք հետևյալ բանաստեղծությունը, որն ընդհանրական դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասություն է.

«Լցվելու համար դատարկվել է պետք,
 Դատարկվել է պետք ավելորդ հնից,
 Ավելորդ նորից,
 Ավելորդ վատից, ավելորդ լավից,
 Խորքերում դիզված մանրուքի ցավից.
 Լցվելու համար դատարկվել է պետք,
 Դատարկվել է պետք Լցվելու համար,
 Լցվելու սիրո երկյուղած խաղով,
 Վայելքի քաղով,
 Կյանքի, պայքարի լուսավոր շաղով,—

Դատարկվել է պետք Լցվելու համար» («Գարուն», 1974, № 8,
 էջ 13):

Այստեղ կան տարբեր կրկնություններ, որոնց ոճական նշանակությունը տարբեր է: Նախ՝ միևնույն բայական գերադաս անդամի (դատարկվել է պետք) կրկնությունը 1-ին, 2-րդ, 6-րդ, 7-րդ, և 11-րդ տողերում կազմում է կցուրդ, իսկ 2-րդ, 7-րդ և 11-րդ տողերում՝ պարույթին մոտեցող հարակրկնություն: Երկրորդ՝ Լցվելու համար նպատակի պարագայի կրկնությունը 6-րդ ու 7-րդ, 8-րդ և 11-րդ տողերում կազմում է կցուրդ, իսկ 1-ին, 6-րդ և 8-րդ տողերում՝ պարույթին նմանվող հարակրկնություն:

Եվ, վերջապես, քննության առարկա նախադասության մեջ առկա է նաև մեկ այլ արտահայտչամիջոց՝ հակադրությունը: Սա էս ունի տարբեր դրսևորումներ: Ամենից առաջ պետք է նշել շարադասութեամբ պայմանավորված խաչաձևումը, որը գործառնում է նախ՝ 6-րդ ու 7-րդ և ապա՝ 1-ին ու 11-րդ տողերի միջև (յուրաքանչյուր տողում՝ բայական գերադաս անդամ + նպատակի պարագա): Ամբողջ բանաստեղծության համար առավել կարևորը հենց առաջին և վերջին տողերի միջև խաչա-

ձևվող հակադրությունն է: Իհարկե, բացի այս հակադրությունից, բանաստեղծության մեջ առկա է նաև հակաանշային հակադրություն մի կողմից՝ կրկնված բայական գերադաս անդամի ու նրա կրկնվող լրացման (լցվելու համարձեղատարկվել է պետք), մյուս կողմից՝ բացառականով արտահայտված լրացումների (հնից-նորից, վատից-լավից) միջև:

Այժմ անդրադառնանք ստորոգյալի և բայական գերադաս անդամի կրկնությամբ կազմված միավորյալ նախադասության մեջ գործառնվող հակադրության բանադարձմանը:

Միավորյալ կառուցվածքում կրկնվող ստորոգյալների միջոցով արտահայտվող հակադրությունը կամ հակադրությից ընդհանուր ստորոգյալին հակադրության դրսևորումներից մեկն է, որը համեմատաբար սակավ է հանդիպում և զգալիորեն տարբերվում է հակադրության բանադարձման մյուս դրսևորումներից: Այն հիմնականում արտահայտվում է ստորոգյալի մասնակի կրկնությամբ:

Ինչպես միշտ, միավորյալ նախադասության մեջ նույնպես ստորոգյալին հակադրությունը հիմնվում է համապատասխան հատկանիշների համեմատության ու հակադրության վրա, միայն այն յուրահատկությամբ, որ եթե մյուս դեպքերում համեմատվող ու հակադրվող հատկանիշները ստորոգվում են տարբեր առարկաների, ապա այս դեպքում համադրությունն ու հակադրությունը գործառնվում են միևնույն առարկային (առարկաներին) վերագրվող հատկանիշների միջև: Եվ այս հակադրությունը երբեմն շատ ավելի ուժեղ է արտահայտվում, քան տարբեր առարկաների ստորոգյալին հատկանիշների միջև գործառնվող հակադրությունն է լինում: Որոշ լեզվաբաններ նույնիսկ հակված են միևնույն առարկայի հատկանիշների հակադրությունը դիտել օբյեկտոնի: Այսպես, պրոֆ. Վ. Առաքելյանի՝ Գրիգոր Նարեկացու լեզվի ու ոճի քննությանը նվիրված աշխատության մեջ կարդում ենք. «Նաբեկացին փնտրում է խոսքի սուր հակադրություններ, որոնք անսպասելի և հանկարծակի լինեն, որովհետև զգացումների հակասականությունը հնարավոր է միայն խոսքի այլ տիպի հակադրությամբ արտահայտել, այսինքն՝ հակադրությունը ստեղծվում է ոչ քե տարբեր առարկաների ու երևույթների միջև, այլ հակադրություն միևնույն առարկայի վիճակներ միջև, և այդ ամբողջը համարյա միաժամանակ է հանդես գալիս: Ստեղծվում է մի տեսակ օֆսիմորոն, որտեղ հակադիր հատկանիշները հայտնվում են միևնույն առարկայի կամ երևույթի մեջ» (32, էջ 234) (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Կ.): Իհարկե, միավորյալ նախադասության մեջ և այն էլ հատկապես ստորոգյալի կրկնությամբ կառույցում օբյեկտոնային հակադրությունը պետք է ընդունել միայն զգալի վերապահությամբ ու

պայմանականորեն¹³։ Այստեղ կարևորը ոչ այնքան միևնույն առարկայի ստորոգային հատկանիշների հակադրությանը օֆսիմորուն անվանում տալն է, որքան այդ հակադրության սաստկության ընդունումը։

Ստորոգյալի կրկնությամբ հակադրություն արտահայտող միավորյալ նախադասությունները, որպես կանոն, հիմնականում լինում են ներհակական հարաբերությամբ։ Անգամ բաղադրիչ նախադասությունները այլ հարաբերությամբ կապված լինելու դեպքում էլ այս կամ այն շափով առկա է լինում ներհակությունը։ Եվ դա բնական է. հակադրությունը միշտ էլ հիմնվում է ներհակության վրա։

Ստորոգյալին հակադրության բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն էլ հակադրվող եզրերի՝ բաղադրիչ նախադասությունների զուգահեռությունն է. կրկնվող ստորոգյալների ու նրանց լրացումների համաշափ դասավորությամբ ստեղծվում է համաշափ հակադրություն։ Սա, իհարկե, ոչ միշտ է պահպանվում։

Բազմազան են հակադրության ստեղծման ձևերը, որոնցից տվյալ դեպքում միավորյալ նախադասության մեջ դրոժաովում են քերականական հակադիր ձևերը, հակադարձ համեմատությունը, հականշությունը, ստորոգյալների շարադասությունը, շաղկապական կապակցությունը և այլն։ Այս ամենով պայմանավորված՝ միավորյալ նախադասության ստորոգյալի կրկնությամբ արտահայտվող հակադրության բանադարձումն ունենում է տարբեր դրսևորումներ։ Հակադրության բաղմակերպությունը պայմանավորված է լինում նաև ստորոգյալի մասնակի կրկնության յուրահատկություններով, հակադրության սաստկության աստիճանով և, որ առավել կարևոր է, կրկնվող ստորոգյալի արտահայտությամբ (բայական, անվանական)։ Ահա թե ինչու նման հակադրության քննությունը պետք է կատարել նշված բոլոր հանգամանքների հաշվառումով և մասնավորապես պետք է հանդես բերել տարբերակված մոտեցում, այն է՝ բայական ու անվանական ստորոգյալներով կազմված հակադրությունները պետք է քննել առանձին-առանձին՝ դրանց յուրահատկություններն առավել ամբողջականությամբ բացահայտելու համար։

Նախ՝ միավորյալ նախադասության բայական ստորոգյալի կրկնությամբ արտահայտված հակադրության մասին։ Ակնհայտ է, որ բայական ստորոգյալներից հիմնականում պարզ ստորոգյալի կրկնությամբ է միավորյալ նախադասության մեջ ձևավորվում հակադրության բանադարձումը։ Իսկ պարզ ստորոգյալի կրկնությունը հակադրությունը

13 Սովորաբար օֆսիմորուն կամ երբաբանություն է դիտվում այն բանադարձումը, «որը կազմվում է տրամագծորեն հակադիր ու անհամատեղելի հատկանիշներով՝ Օրինակ՝ այրող սառնություն, խոսուն լռություն, քախծոտ հեղանկություն...» (13, էջ 127)։

միատեսակ չի դրսևորում: Անմիօրինակությոնը պայմանավորված է ստորոգյալի արտահայտությամբ ու շարադասական առանձնահատկություններով: Ավելի հաճախ հակադրությ է ստեղծվում ղուգադրական բայ-ստորոգյալի կրկնությամբ կազմված այն միավորյալ նախադասությամբ, ուր ստորոգյալի երկրորդ կրկնությունը կատարվում է բաղադրիչների հակառակ շարադասությամբ: Նման հակադրությունը համեմատաբար թույլ է լինում. ինչպես՝ «Առան-ավեցին, ավեցին-առան Ու վերջում... լավամարդ դառան» (ՊՍ, 4, 75):

Ղուգադրական կազմությամբ ստորոգյալի մասնակի կրկնությամբ միավորյալ նախադասության արտահայտած հակադրությունը համեմատաբար ուժեղ է լինում, երբ այդ ստորոգյալներն ունենում են հակադրիչ բաղադրիչներ, իսկ մյուս բաղադրիչը ընդհանուր է և կրկնվում է. ինչպես՝ «Նա արագ զնաց-բարձրացավ, եկավ-բարձրացավ»: Նկատելի է, որ միևնույն համատեքստում կարող են ղուգահեռաբար կրկնվել երկու հակադիր ստորոգյալներ՝ ղուգահեռ հակադրություններ ստեղծելու համար. ինչպես՝

«Բախտի խորհրդով եկանք-մոտեցանք
Եվ մոտենալով այնքան հեռացանք
Որ ետ կանչելու էլ բան չմնաց:
Բախտի խորհրդով թողինք-հեռացանք,
Եվ հեռանալով այնքան մոտեցանք
Որ բաժանվելու հնար չմնաց» (ՀՄՔԵ, 114):

Նշված դեպքերում կրկնված ստորոգյալների միջև գործառվող հակադրությունը սովորական է, առանց ընդգծված արտահայտչականության: Սակայն շատ հաճախ միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգական հակադրությունն ունենում է շեշտված արտահայտչականություն: Այդպիսի հակադրությունը արդեն լիարժեք անտիթեզ է, քանի որ «անտիթեզը սովորական հակադրությունից տարբերվում է իր արտահայտչականությամբ, խիստ հակադրությամբ և հստակ ուրիշումով» (77, էջ 90): Հակադրությունը ուժեղ է լինում, երբ միևնույն կառույցում դրսևորվում են նույն ստորոգյալի կամ բայական գերադաս անդամի հաստատական ու ժխտական ձևերը՝ առանձին կամ լրացումներով: Այս դեպքում բաղադրիչ նախադասությունների միջև մեծ մասամբ ստեղծվում է շարահյուսական ղուգահեռություն: Վերջինս ավելի ակնբախ է լինում, երբ հակադրվում են նաև լրացումները: Լրացումների միջև գործառվող հակադրությունը կարելի է անվանել լրացական հակադրություն: Նման նախադասությունը հիմնականում լինում է հանդիպադրական հարաբերությամբ և շարահարական կառուցվածքի. ինչպես՝ «Լացացնողիդ

մոտ գնա, ծիծաղեցնողիդ մոտ մի՛ գնա» (Ա, 178): Այստեղ զուգակցում են ստորոգյալին և լրացական հակադրությունները:

Միևնույն բայ-ստորոգյալի հաստատական ու ժխտական ձևերի գործածությամբ հակադրությի ստեղծումը երբեմն պայմանավորված է լինում այդ ստորոգյալների լրացումների խոսքային հականշությամբ: Այս դեպքում նախադասությունը լինում է ժխտման հարաբերությամբ, և կապակցման բառական միջոցի դերով հանդես են գալիս ժխտման շաղկապները. ինչպես՝ «Մի՛ լինի՛ր ուրագի պես՝ Միշտ դեպի քեզ, միշտ դեպի քեզ, Այլ եղի՛ր սղոցի պես՝ Մին դեպի քեզ, մին դեպի մեզ» (ՀԹ, 86): Այստեղ ուրագ և սղոց բառերը գործածված են որպես խոսքային հականիշներ:

Երբեմն հակադրությունն ավելի շատ կենտրոնանում է կրկնված ստորոգյալի լրացումների միջև, իսկ ստորոգական հակադրությունը նվազում է կամ էլ ընդհանրապես չեղոքանում է: Այս դեպքում բաղադրիչ նախադասությունները կապակցվում են մեծ մասամբ ոչ քե... այլ զուգադրական շաղկապով. ինչպես՝ «Ինքը ոչ քե հրամանատար է տընտեսական գծով, այլ հրամանատար է՝ առանց գծի» (ԲՀՍԶ, 252):

Հակադրությի կազմող միավորյալ նախադասությունները լինում են նաև տրոհական հարաբերությամբ: Այս դեպքում հակադրությունը դրսևորվում է տրոհումով: Ընդամին, մինչդեռ կամ, կամ քե, և կամ, կա՛մ...կա՛մ և այլն շաղկապներով կապակցվելիս միավորյալ նախադասության ստորոգյալին հակադրությանը համընկնում է թվարկման թույլ երանգը, քե-ով կապակցված կառույցում որպես կանոն, տրոհում — հակադրությունը դրսևորվում է հարցումով: Այսպիսի միավորյալ նախադասությունը լինում է թե՛ հրկեղում և թե՛ միակեղում: Օրինակ՝ «Նա կա՛մ հարգում է քեզ, կա՛մ չի հարգում»: «Դնա՛լ, թե՛ չգնալ» (ԽԴԴԿ, 311):

Հակադրության ստեղծմանը նպաստում են նաև միավորյալ նախադասության բաղադրիչների կապակցմանը օժանդակող մեկ...մեկ, մերք...մերք և երբեմն...երբեմն զուգադիր կապակցությունները: Այս դեպքում միավորյալ նախադասությունը կազմվում է սլարդ ստորոգյալի մասնակի կրկնությամբ և լինում է հանդիպադրական հարաբերությամբ. ինչպես՝ «Դու մերք զարկվել ես, մերք զարկել չարին...» (ՊՄ, 1, 156):

Պարզ ստորոգյալի կրկնությամբ կազմված միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգական հակադրությունը կարող է նաև լրիվ վերանալ, չեղոքանալ, իսկ լրացական հակադրությունը՝ պահպանվել: Դա հանդիպում է այն ժամանակ, երբ բաղադրիչ նախադասություններն ունենում են կրկնվող ընդհանուր բայ-ստորոգյալ կամ բայական գերադաս անդամ, իսկ սա առկա է, երբ ստորոգյալի կրկնությունը լրիվ է,

և հակադրվում են միայն երկրորդական անդամները: Նման միավորյալ նախադասության կառուցվածքային ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը երկրորդ բաղադրիչում ստորոգյալի կամ բայական գերադասանդամի գեղջումն է, թեպետ չի բացառվում նաև գործողությունն ընդգծելու նպատակով դրա կրկնությունը: Ինչպես՝ «Աղջկա գեջը չտեսանք, հարսի՛ լավը» (Ա, 271): «Հունվարի ասածից հրաժարվում է փետրվարին, մի տարի հառաջ գրած քանից հրաժարվում է ներկայումս» (ՄՆԵՏ, 47):

Ինչպես նշեցինք, հակադրության բանադարձումն արտահայտվում է նաև անվանական ստորոգյալի կրկնությամբ: Տվյալ դեպքում անվանական ստորոգյալը հանդես է գալիս մասնակի կրկնությամբ: Առավել հաճախադեպը նույն ստորոգյալի հաստատական և ժխտական ձևերի գործառությունն է միևնույն կառույցում: Այստեղ ստորոգյալին հակադրությունն ուժեղ է լինում, իսկ շարահյուսական դուգահեռությունը մասամբ խախտվում է: Որպես օրինակ բերենք Իսահակյանից վերն արդեն մեկ այլ առիթով մեջբերված հետևյալ նախադասությունը. «Մենք պատասխանատու չենք մեր մեջ արթնացած զգացումի, տենչի համար, բայց պատասխանատու ենք այն կատարածելու, իրականացնելու մեջ» (ԱԻ, 3, 399): Այստեղ կարևոր է հաստատական և ժխտական ստորոգյալների շարահյուսությունը: Հաստատական ստորոգյալը առաջադաս գործածվելիս երկրորդ բաղադրիչում կրկնությունը վերանում է. ժխտական ստորոգյալը գեղջվում է՝ փոխարինվելով ոչ, երբեք բառերով: Հմմտ. «Մենք պատասխանատու ենք մեր մեջ արթնացած զգացումը, տենչը կատարածելու, իրականացնելու մեջ (կամ՝ համար), իսկ այդ զգացումի, տենչի համար՝ ոչ (=պատասխանատու չենք)»:

Հակադրությունը երբեմն էլ պայմանավորված է լինում ստորոգյալների խոսքային հականշռությամբ, որպիսի դեպքում հակադրությունը մոտենում է օքսիմորոնին. Ինչպես՝ «Քո խոնարհ ջրկիւրն եմ եղել, Եղել եմ և տերդ, (ՀՄՍԲ, 74):

Միավորյալ նախադասության մեջ ինքնատիպ հակադրություն է ստեղծում ենթակայի ու կրկնվող անվանական ստորոգյալի ստորոգելիի բառական հականշռությունը: Այսպիսի հակադրությունը նույնպես իր սաստկությամբ և արտահայտչականությամբ մոտենում է օքսիմորոնյան բանադարձմանը. Ինչպես՝ «Թո՛ղ անկաբեղին դառնա, կաբեղի Աշխարհում համայն Ամենքի՛ս համար, Դառնա կաբեղի վաղն ու հենց հիմա, Դառնա կաբեղի մե՛կ բառով՝ — Բա՛րեւ» (ՊԱ, 2, 110):

Անվանական ստորոգյալի կրկնության ժամանակ հակադրության դրսևորման միջոց է դառնում նաև բառախաղը, որով հաղթահարվում

է կրկնության բերած միալարությունը, և խոսքը դառնում է աշխույժ։ Այս դեպքում կրկնվող ստորոգյալների (մասնավորապես ստորոգելիների) միջև գործառվում են ինչպես քերականական, այնպես էլ բառակազմական տարբերություններ. ինչպես՝ «Նախանձոտ շեն, սակայն նախանձախնդիր են» (ՊՄ, 1, 110)։ «Կարծես գերի չէ, այլ գերեվարող» (ԲՀՄԶ, 192)։

Այսպիսով, ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը բարդ համադասական կապակցության ինքնատիպ դրսևորումներից մեկն է և ոճական կարևոր նշանակություն ունի։

ՄԻԱԿԱԶՄ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Լեզվական ոչ սակավ փաստերը հաստատում են նաև միակազմ միավորյալ նախադասության գոյությունը ժամանակակից հայերենում: Միակազմ միավորյալ նախադասությունը շարահյուսական ինքնատիպ կառույց է, որը հակադրվում է մի կողմից՝ երկկազմ միավորյալ նախադասությանը, մյուս կողմից՝ միակազմ մյուս (պարզ, բարդ համադասական, բայց ոչ միավորյալ և այլն) նախադասություններին՝ դրսևորելով կառուցվածքային ու իմաստային իր ուրույն առանձնահատկությունները: Այն երկկազմ միավորյալ նախադասությունից տարբերվում է իր միաբևեռ կառուցվածքով: Ծթե երկկազմ միավորյալ նախադասության մեջ առարկան (առարկաները) և նրան (նրանց) վերադրվող հատկանիշները ունեն իրենց քերականորեն տարբերակված արտահայտությունը՝ հանձինս ենթակայի (ենթակաների) ու ստորոգյալների, ապա միակազմ կառույցում բացակայում է ենթակայի եղբը: Հետևաբար միակազմ միավորյալ նախադասության մեջ առարկան (առարկաները) և նրան (նրանց) վերադրվող հատկանիշները շունեն իրենց բառաքերականապես տարբերակված արտահայտությունը. ինչպես՝ «Խեղճի լեզուն կտրում էն և աչքը հանում» (ՍԱՃՀ, 54): «Զլռի, միայն մեղմացնել կրակը» (ՀՔՄՏԶ, 1, 148): Այս նախադասություններից յուրաքանչյուրում նշվում է մտային սերտ կապի մեջ գտնվող երկու գործողություն, որոնք արտահայտող դիմավոր և անդեմ գերադաս անդամները համարժեք են երկկազմ բարդ նախադասության բայ-ստորոգյալներին: Այնուհետև, դրանք, որպես համադասական հարաբերությամբ կապված մեկից ավելի ստորոգումներ ունեցող կառույցներ, բարդ համադասական, ավելի կոնկրետ՝ միավորյալ նախադասություններ են, քանի որ դրանցում գործողությունների կատարումը սպասվում է միևնույն անձի կամ անձանց կողմից: Բերված նախադասություններում ենթական թեև չի վերականգնվում, բայց և այնպես պատկերացվում է, մտովի ըմբռնվում է: Դա ինչ-որ մեկն է (կամ մեկից ավելի անձինք), որին (կամ որոնց) տվյալ իրադրության

մեջ վերագրվում են հատկանիշները: Այդ ենթադրյալ ենթական ընդհանուր է բոլոր բաղադրիչների համար, ինչպես երկկազմ միավորյալ նախադասության մեջ քերականական ենթական է լինում: Այնքանով, որքանով բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգային հատկանիշները վերաբերում են միևնույն առարկային կամ առարկաներին, այդ նախադասություններն ունեն տրամաբանորեն ըմբռնվող ընդհանուր ենթական, որը պայմանականորեն կարելի է անվանել տրամաբանական ենթակա:

Այսպիսով, եթե երկկազմ միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միավորման հիմքը ստորոգային հատկանիշների վերագրումն է ընդհանուր քերականական ենթակային (ենթականերին), ապա միակազմ միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միավորման հիմքը այդ հատկանիշների մտովի վերագրումն է տրամաբանորեն ըմբռնելի ընդհանուր ենթակային (ենթականերին): Բացի դրանից, այս դեպքում էլ բաղադրիչ նախադասությունների միավորմանը նպաստում են նաև դրանց միջև գործառնվող շարահյուսական հարաբերությունները, մյուս ընդհանուր անդամները, կապակցման բառական միջոցները և այլն:

Հետևաբար բազմակի գերադաս անդամներով միավորված այն համադասական նախադասությունը, որի մեջ տարբեր հատկանիշներ ստորագրվում են փերականորեն շարահայտված, բայց տրամաբանորեն ըմբռնվող միևնույն առարկային կամ առարկաներին, կոչվում է միակազմ միավորյալ նախադասություն: Միակազմ միավորյալ նախադասությանը բնորոշ է ստորոգման ու հնչերանգի յուրատիպ դրսևորումը: Ընդամին, դիմավոր և անդեմ միակազմ միավորյալ նախադասությունների մեջ ստորոգումների արտահայտությունը տարբեր է: Դիմավոր կառույցում ստորոգումները նշույթավորվում են՝ հանձին բայական գերադաս անդամների դեմքի քերականական արտահայտության: Բայց մյուս կողմից՝ քանի որ դեմքը տվյալ դեպքում ունի ձևական նշանակություն և շատ հաճախ էլ մնում է անորոշ, ուստի ստորոգումներն էլ ձևական են. ինչպես՝ «Առաջ կեր, հետո գոհացիր» (Ա., 160): Այս նախադասությունը թեև ունի 2-րդ դեմք, բայց և այնպես ընդհանրական դիմավոր միակազմ կառույց է, քանի որ հաստատում է առաջ ուտելու և հետո գոհանալու եղելությունների վերաբերելն ընդհանուրին: Ինչպես տեսնում ենք, դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասության մեջ կարևորը ստորոգումների քերականական արտահայտությունն է:

Անդեմ միակազմ միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգումները չունեն քերականական արտահայտություն և դրսևորվում են հնչերանգով: Ընդհանրապես շարահյուսագիտության մեջ հնչերանգային ստորոգումը դիտվում է անդեմ միակազմ նախադասության բնորոշ

առանձնահատկութիւններէց մեկը (տե՛ս 134, էջ 184, 126, էջ 405, 9, էջ 26—27, 64, էջ 7, 94, էջ 404—406): Անդեմ միավորյալ նախադասութիւն մեջ ևս հնչերանգի դերը երկակի է. այն և՛ ձևավորում է մտքի ավարտվածութիւնը, և՛ իրականացնում է ստորոգումները: Ուստի այս դեպքում էլ բառական-քերականական միջոցները և հնչերանգը հակադարձ համեմատական են: Այսպես՝ «Հետեւի Դեմշապուհի արարեցերին և խանգարել նրան» (ԴԴՎ, 2, 60): «— Անիծյալ Արշակունի... այլասերեց ժողովրդյան և դարձրեց տիրանենդ ու տիրասպան: Մովի խառնկիչ, մարդասպան և ո՛չ թագավոր...»¹ (ՍՁԶԹ, 68): Ընդգծված նախադասութիւնները, մասնավորապէս երկրորդը, հնչերանգային ստորոգումից բացի, ունեն նաև, այսպէս կոչված, մտային կամ տրամաբանական ստորոգում: Տվյալ դեպքում մտային ստորոգում ենք դիտում խոսքաշղթայում հատկանիշների՝ մտովի կապվելը միեւնոյն առարկային կամ առարկաներին: Այսպէս՝ երկրորդ նախադասութիւն մեջ Արշակունին է խառնակիչը, մարդասպանը և ոչ թագավորը (իհարկե, միայն տվյալ գրական հերոսի՝ Կամսարականի բնութագրմամբ): Այդ նախադասութիւնը համանիշ է «(Արշակունին) մովի խառնակիչ է, մարդասպան է և ոչ թագավոր» երկկազմ կառույցին:

Միակազմ, առավել ևս անդեմ, միավորյալ նախադասութիւն ըմբռնման հարցում էական նշանակութիւն ունի խոսքը, համատեքստը: Այսպէս՝ «Առավոտը վաղ ամբողջ Բաղդատը թնդում է մունետիկների ձենից, թե Հարուն Ալ Ռաշիդ թագավորն էսպէս է հրամայում. ջուրը Աստծունն է, և էսօրվանից ոչ ոք իրավունք չունի փողով ծախելու: Պատեւ ըլոր ջրկիրների տիկերն ու ջարդել նրանց կծերը: Ազատ Հասանի կուժն էլ ջարդում են ջրի նամիին ու դատարկ ետ դրկում» (ԶԹ, 373): Ընդգծված նախադասութիւնների բովանդակութիւնները (ներառյալ ստորոգվող հատկանիշների վերաբերութիւնը). հասկացվում են միայն համատեքստից: Խոսքային պայմաններից է երևում, թե առաջին միավորյալ նախադասութիւն գերադաս անդամների գործողութիւններն իբրև պահանջ ո՛ւմ կողմից են առաջադրվում և ո՛ւմ են ուղղվում, որոնցից և սպասվում է դրանց կատարումը: Հաջորդ նախադասութիւն գործողութիւնների կատարման հիմունքը դարձյալ հասկացվում է նախորդ նախադասութիւններից:

Դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասութիւն ստորոգային

¹ Հաշվի առնելով համատեքստում միավորյալ նախադասութիւն ստորոգային հատկանիշների վերաբերութիւն ավելի հստակ երևալը՝ այստեղ և այսուհետև անհրաժեշտութեան դեպքում քննվող միավորյալ կառույցը բերում ենք կից նախադասութիւն (նախադասութիւնների) հետ կապակցված վիճակում:

հատկանիշների վերաբերությամբ՝ լեզվամիջավայրով պայմանավորված լինելն է պատճառը, որ միևնույն նախադասությունը երբեմն մի համատեքստում դիտվում է միակազմ, իսկ մեկ ուրիշում՝ երկկազմ: Այսպես՝ «Զորեղ զգացմունքներից ալեկոծվող սիրտն էլ ունի իր կապրիզները, ինչպես օվկիանոսն ահեղ փոթորկի ժամանակ... Ուզում ես ազդեցել և անիծել, ուզում ես ապրել և մեռնել: Ծրանի՛, բայց վա՛յ նրան, ում սրտին հատուկ են ալոպիսի ալեկոծությունները» (ՆԴ, 237): Ընդգծված նախադասությունը դիմավոր միակազմ է, որովհետև ունի ընդհանրական նշանակություն, մինչդեռ խոսքից դուրս կարող է ըմբռնվել նաև որպես զեղչված ենթակայով երկկազմ միավորյալ նախադասություն: Հմմտ. «(Դու) ուզում ես աղոթել և անիծել, ուզում ես ապրել և մեռնել»: Ավելացնենք, որ «նման դեպքերում յուրաքանչյուր նախադասություն պետք է դիտել որպես տարբեր նախադասություն և ոչ թե միևնույն նախադասության տարբեր կիրառություն: Այլ կերպ՝ ալոպիսի կապակցությունները հանդես են գալիս որպես շարահյուսական համանուններ» (17, էջ 472):

Պատահում է նաև հակառակը. միևնույն միավորյալ նախադասությունը տվյալ լեզվամիջավայրում երկկազմ է, իսկ խոսքից դուրս ըմբռնվում է որպես միակազմ: Դա լինում է մասնավորապես այն ժամանակ, երբ նախադասությունն ունենում է ընդհանրական նշանակություն, երբ նրա բովանդակությունը կարող է ընդհանրացվել: Ահավասիկ մի հատված Մարութխանյանի՝ Միքայելին ուղղված խոսքից. «Միրում եմ այդ տեսակ մարդկանց... դիզում են, դիզում, էլի քաղցած են... Միայն ծուլները կարող են նրանց ազահ համարել... Ունես, աշխատիր կրկնապատկել, եռապատկել: Քոնը քիչ է, խլիր հարևանիցդ, ընկերիցդ, եղբորիցդ: Ճանկե՞րդ սրի՞ր ու ընկի՞ր աշխարհի հոգին հանի՞ր, մի՛ նայիր ու պառավ կեռչ պես սրան ու նրան նախանձի՞ր: Ո՞ր վաճառականը կարող է մի տերության հավասարվել» (ԱՇՔ, 131): Ընդգծված նախադասությունը տվյալ լեզվամիջավայրում երկկազմ է, քանի որ խիստ որոշակի են և՛ խոսողը (Մարութխանյան), և՛ խոսակիցը (Միքայել), բայց խոսքից դուրս կարող է դիտվել նաև որպես միակազմ, երբ՝ հաշվի ենք առնում առետրական աշխարհի մարդկանց ընդհանուր հոգեբանության դրսևորումը:

Այսպիսով, միակազմ միավորյալ (և ոչ միայն միավորյալ) նախադասության զնահատման հարցում շատ կարևոր է համատեքստի հաշվառումը:

Միակազմ միավորյալ նախադասության կառուցվածքային յուրահատկություններից մեկը երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչում գերա-

դաս անդամի զեղչումն է, որը կատարվում է երկկազմ միավորյալ նախադասութեան ստորոգյալի զեղչման համաբանութեամբ: Այս հարցին չենք անդրադառնում, քանի որ վերն արդեն քննել ենք:

ՄԻԱԿԱԶՄ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Միակազմ միավորյալ նախադասութեանները տարբերակվում են քերականական դեմք ունենալու կամ չունենալու տեսակետից և ըստ այդմ էլ լինում են երկու տեսակ՝ դիմավոր ու անդեմ: Դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասութեանն ունի քերականական դեմք, թեև այն չի մասնավորվում կոնկրետ առարկայի (առարկաների) վրա. ինչպես՝ «վեր ես կենում ինքնազուլի Գլուխդ՝ առնում, թողնում գնում» (ՀՄՔԵ, 88):

Անգլեմ է կոչվում այն միակազմ միավորյալ նախադասութեանը, որ չունի քերականական դեմք. ինչպես՝ «Պահակներ դնել, դուռը փակել և փախչել ցանկացողին սատակել անմիջապես» (ՍԶՀԲ, 460): «Գունատ և տխուր»:

Միավորյալ նախադասութեան այս երկու տարատեսակները տարբերվում են նաև այլ հատկանիշներով: Այսպես՝ ստորոգումները դիմավոր ձևերում դրսևորվում են բառական-ձևաբանական միջոցներով, իսկ անդեմներում՝ հնչերանգով: Այնուհետև. ստորոգումների դրսևորման այդ առանձնահատկութեաններով պայմանավորված՝ դիմավոր միավորյալ նախադասութեան մեջ եղանակավորութեանը լինում է թե՛ քերականական՝ արտահայտելով բայի եղանակային ձևերով, շարահասութեամբ, հնչերանգով, և թե՛ բառական՝ դրսևորվելով վերաբերմունքային բառերով և այլն, իսկ անդեմ միավորյալ նախադասութեան մեջ այն ավելի շատ հնչերանգային է:

Ա. ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Դիմավոր միավորյալ նախադասութեանը բաղադրվում է դիմավոր բայերով արտահայտված երկու կամ ավելի գերադաս անդամներից: Այս դեպքում դեմքը առկա է սոսկ ձևական-քերականական առումով և չի մասնավորվում: Նման միավորյալ նախադասութեան դիմային իմաստը նույնպես վերաբերության տեսակետից միատեսակ չէ (հմմտ. 12, էջ 322): Այսպես՝ հմմտ. 1. «Բարեկամի հետ կեր ու խում արա, առ ու տուր մի՛ անի» (Ա, 226): 2. «Էն մենավոր ծառի տակ փոս փորեցին

մի խորին, Առանց ժամ ու պատարագ Մեջը դրին Մարոյին, էն սև քարն էլ տաշեցին, Բերին վրենն քաշեցին» (ՀԹ, 148): Առաջին նախադասու-թյան դիմային վերաբերությունը ընդհանրական է. նրա գերադաս անդամների արտահայտած գործողությունները վերաբերում են ընդհանուրին, մարդուն առհասարակ: Դա մարդկային փոխհարաբերությունների փորձից արված ընդհանրացում է և ընդհանրական դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասություն է:

Երկրորդ նախադասության գերադաս անդամների դիմային իմաստը վերաբերության տեսակետից անորոշ է, քանի որ տվյալ դեպքում կատարությունը տրվում է բուն գործողություններին, այլ ոչ թե դրանք կատարողներին: Իհարկե, այդ գործողությունների կատարումը տրամաբանորեն կապվում է կոնկրետ սուբյեկտի հետ (պոետում հասկացվում է դրանց կատարումը Մարոյի հարադատների ու համագյուղացիների կողմից): Բայց քանի որ գործողությունների կատարումը չի մասնավորվում կոնկրետ առարկայի (առարկաների) վրա, ուստի այդ նախադասությունն անորոշ դիմավոր միակազմ միավորյալ է:

Այսպիսով, դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասությունները դիմային վերաբերության տեսակետից բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) ընդհանրական դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասություններ և բ) անորոշ դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասություններ: Սրանք չունեն գործածության միևնույն հաճախականությունն ու ընդգրկման ոլորտները. առաջիններն ավելի հաճախադեպ են:

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԱՆ ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ընդհանրական դիմավոր միակազմ միավորյալ (կրճատ՝ ԸԴՄՄ) նախադասությունն ունի ընդհանրական նշանակություն. նրանում հատկանիշները ստորոգվում են քերականական երեք դեմքերից յուրաքանչյուրին: Այս դեպքում դեմքը ձևական նշանակություն ունի, սոսկ արտահայտման միջոց է, և «հաղորդումը վերագրվում է մարդկանց ընդհանրապես, ընդհանրացվում է իրականության որևէ կողմը՝ որպես խրատ, արգելք և այլն» (94, էջ 396): Հետևաբար ԸԴՄՄ նախադասությունների սուբյեկտը մարդն է ընդհանրապես, քանի որ դրանք մարդկության դավոր կենսափորձից արված եզրակացություններ են: Նման նախադասությունները հիմնականում ժողովրդական առածներ են ու ասացվածքներ. ինչպես՝ «Հալսնիտունը չգիտե, շերիփն առած կրվագե» (Ա, 101): «Առաջ ասեղը քեզ խրե, հետո մախաթը՝ ընկերիդ» (ն. տ., 159): «Երիտասարդն իմ դիր, հետը գնա» (ն. տ., 68):

ԸԴՄՄ նախադասութիւնները հիմնականում բայական են և ըստ գերադաս անդամների արտահայտութեան բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) բայական միեւնոյն եղանակաժամանակային ձևով արտահայտված գերադաս անդամներով միավորյալ նախադասութիւններ և բ) տարբեր եղանակաձևերով արտահայտված գերադաս անդամներով միավորյալ նախադասութիւններ:

1. Ավելի հաճախ ԸԴՄՄ նախադասութեան բայական գերադաս անդամները զրոստորվում են միեւնոյն եղանակաժամանակային ձևով: Դրանք մասնավորապես արտահայտվում են.

ա) Սահմանական եղանակով, հատկապես վերջինիս՝

1) Ներկա ժամանակի եղակի 2-րդ, հոգնակի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դեմքերով. ինչպես՝ «Մի տեսակ ամեն ինչ նիշում ես, ամեն ինչ մտալն մտածում...» (ՎՏ, 3, 372): «Մնվում եմ ակամա, ապրում եմ զարմացած, մեռնում եմ կարոտով» (ԱԻ, 3, 76): «Ամեն քայլափոխում եմ տեսնում, ամեն քարի կտորի վրա եմ կարգում թշվառացնող, ավերող վայրենի ուժը» (ԼԱ, 106): «Միշտ էլ սիրածին պատահաբար եմ պատահում կյանքում ու հրաժեշտ եմ տալիս սիրածին անհրաժեշտաբար» (ՊՍ, 1, 318):

2) Վաղակատար ժամանակի եղակի 2-րդ դեմքով: Այսպես՝ «Մեկ էլ գիշերը պառկել ես, ողջ օրը եզի պես բանել, շարշարվել ես, վեր ես քնկել, ոտներդ ձգել...» (ՊՊԾԺ, 2, 33):

3) Անցյալ կատարյալի եղակի 1-ին ու 3-րդ և հոգնակի 1-ին դեմքերով: Այս դեպքում, որպես կանոն, միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչները կառուցվում են աստիճանական հակադրութեան սկզբունքով. ինչպես՝ «Գդալ-գդալ ժողովեցի, շերեփ-շերեփ ցրեցի» (Ա, 50):

բ) Ավելի շատ հրամայական եղանակով: Այս դեպքում միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչների հակադրութեան զուգահեռութիւնն ավելի է շեշտվում: Եղակի հրամայականով արտահայտված գերադաս անդամներով ԸԴՄՄ նախադասութիւնները «սովորաբար արտահայտում են խորհուրդ՝ ընդհանրական նշանակութեամբ, այսինքն՝ ուղղված են բոլորին և ոչ միայն հատկապես երկրորդ դեմքին» (12, էջ 329). ինչպես՝ «Գժի հետ վարվիւր, խելոքի հետ սազ արի» (Ա, 166): Այստեղ հակադրութիւնը համասեռ է: Այն լինում է նաև անհամասեռ, երբ բաղադրիչ նախադասութիւնները կաղմվում են տարբեր անդամներից. ինչպես՝ «Գիլի հետ քնկերացիւր, դադանակը ձեռքիցդ մի՛ գցիւր» (Ա, 7):

ԸԴՄՄ նախադասութեան բայական գերադաս անդամները երբեմն էլ արտահայտվում են հոգնակի հրամայականով. ինչպես՝ «Օ՛, գրացե՛ք հիմա. Այդ ծառերին՝ խաչված բուրվարներին ամա, Օ՛, փրկեցե՛ք նրանց

հարվածներից քամու, Որ բերում է նրանց մահվան մորմոք ու մահ» (ԵԶ, 1, 345):

գ) Ենթադրական եղանակի ապառնի ժամանակով: Ընդ որում, ապառնու եղակին այս դեպքում ունենում է սահմանական ներկայի նշանակություն: Այս կառուցվածքում չի բացառվում նաև համասեռ հակադրության դրսևորումը. ինչպես՝ «Ո՛չ կուտեմ, ո՛չ կուտեցնեմ, դարակը դնեմ կնոտեցնեմ» (Ա, 27): «Գիշերը մարդ կմորթե, ցերեկը ճամփա կհարդե» (Ա, 30):

ԸԴՄՄ նախադասության բայական գերադաս անդամներն ենթադրական ապառնու հոգնակի 3-րդ դեմքով արտահայտվելիս գործողությունների ընդհանրականությունն ավելի է մեծանում. ինչպես՝ «Մին կխոսեմ, մին էլ կլռեմ» (Ա, 36):

դ) Սակավադեպ ըզձական ապառնու հոգնակի 1-ին և եղակի 2-րդ դեմքերով. ինչպես՝ «Խենթիներ ուտեմք, խելոքիներ պահեմք» (Ա, 180): Նշենք, որ եթե 2-րդ դեմքով արտահայտվող պարզ նախադասությունները հիմնականում առածներ են ու ասացվածքներ, ապա միավորյալ նախադասություններն արդեն դրսևորում են մարդու առօրյա գործունեությունը. ինչպես՝ «Մեկ էլ, ասենք, մտքումդ դրի՛ր մի ձի առնես, քո բերքն ու մասիլը բարձես վրեն, տանես քո ձեռքով սաղացնես, օգուտը ուրիշին չուտացնես» (ՊՊ, 2, 331):

2. Ինչպես նշեցինք, ընդհանրական դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասության բայական գերադաս անդամներն արտահայտվում են նաև տարբեր եղանակածամանակային ձևերով: Միևնույն կառույցում ավելի հաճախ զուգակցում են սահմանական ներկան և ենթադրականի ապառնին՝ «Տուն չունի, դուռ կփեռես» (Ա, 113), ենթադրական ապառնին և ըզձական ապառնին՝ «Աչքեն կհանե, դնե ականջը» (Ա, 84) և այլն:

ԸԴՄՄ նախադասությունը սակավադեպ էլ լինում է անվանական: Այս դեպքում նրա գերադաս անդամներն արտահայտվում են անվանական ստորոգյալի կաղապարով. ինչպես՝ «Իմ տան ծառան եմ, ուրիշին աղան եմ» (Ա, 275):

Միավորյալ նախադասության բայական գերադաս անդամներն արտահայտվում են նաև «պարզ ստորոգյալ + բայական բաղադրյալ ստորոգյալ» կաղապարով. ինչպես՝ «Շտապում ես մի ըռպե առաջ իմանալ ամեն ինչ, մտքիդ առաջ ես փշում կարդացած նկարագրություններդ, տեսած պատկերներդ, ուզում ես ամփոփել իրականության մեջ այն...» (ԼԱ, 101):

Նման միավորյալ նախադասությունը հաճախ էլ արտահայտվում է «անվանական ստորոգյալ + պարզ ստորոգյալ» կառույցով. ինչպես՝ «Եվ

քվարացն եղեմ մի քիչ, Բայց պայմանով այս ամբողջ. Ո՛չ թե ճշտին սուտ գումարեմ, Այլ բաժանեմ սուտը ճշտին» (ՊՍ, 1, 417—418):

ԸԴՄՄ նախադասության գերադաս անդամներն արտահայտվում են նաև բայական բաղադրյալ ստորոգյալի կաղապարով: Այս դեպքում բաղադրիչ նախադասություններն հիմնականում ունենում են ընդհանուր եղանակիչ, որի գործառույթով ավելի հաճախ հանդես են գալիս պիտի, պետք է, հարկավոր է, անհրաժեշտ է, մնում է և այլ ձևեր: Նշենք, որ այս եղանակիչների ու անորոշ դերբայի կապակցության մասին մեր շարահյուսագիտության մեջ չկա միասնական ըմբռնում: Պրոֆ. պրոֆ. Մ. Աբեղյանը, Գ. Սևակը, Ս. Գյուլբուղադյանը և Ի. Իշխանյանը դա համարում են ենթակայի ու ստորոգյալի կապակցություն (տե՛ս 3, էջ 372, 99, էջ 40, 40, էջ 114—117, 48, էջ 98): Այս հարցին պրոֆ. Վ. Առաքելյանն անդադարձել է մի քանի անգամ՝ հիշյալ ձևերը մեկ համարելով ենթակայի ու ստորոգյալի կապակցություն (տե՛ս 27, էջ 49), մեկ՝ շարահյուսական միասնական միավոր՝ բարդ ստորոգյալ (տե՛ս 27, էջ 50), իսկ ավելի ուշ՝ անդեմ նախադասություններ (տե՛ս 28, էջ 34): Ակադ. Գ. Զահուկյանը դրանք դիտում է վիճակահղանակային բնույթ ունեցող «եղանակիչ քայ + անորոշ դերբայ» կառույցի միակազմ անենթականախադասություն (տե՛ս 94, էջ 395—396), իսկ պրոֆ. Ս. Արրահամյանն այդ եղանակիչների ու անորոշ դերբայի կապակցությունը դիտում է ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասության կազմում հանդես եկող բաղադրյալ ստորոգյալ (տե՛ս 17, էջ 486):

Մեր կարծիքով առավել ընդունելին Ս. Արրահամյանի տեսակետն է: Մենք նույնպես նշված եղանակիչների ու անորոշ դերբայի կապակցությունը համարում ենք բաղադրյալ ստորոգյալ հետեյալ պատճառներով: Նախ՝ կառուցվածքային-քերականական տեսակետից էական տարբերություն չկա պիտի աշխատել, պետք է աշխատել, անհրաժեշտ է աշխատել, հարկավոր է աշխատել և նման ձևերի միջև: Տարբերությունը նրբիմաստային-ոճական է՝ պայմանավորված եղանակիչների բառական նշանակությամբ: Այդ ձևերն ունեն մեկ էական ընդհանրություն՝ դիմային վերաբերությունն ընդհանուրին, ուստի դրանք ընդհանրական դիմավոր միակազմ պարզ նախադասություններ են:

Երկրորդ՝ եթե պետք է աշխատել, հարկավոր է աշխատել, անհրաժեշտ է աշխատել և այլն ձևերում աշխատել անորոշ դերբայը ենթակա է, իսկ պետք է, հարկավոր է, անհրաժեշտ է ձևերը՝ եզակի թվով ստորոգյալներ, ապա այդ կապակցություններում նոր անորոշ դերբայ (իմա՝ ենթակա) ավելանալու դեպքում հիշյալ եղանակիչները անպայման պետք է արտահայտվեն հոգնակի թվով՝ համաձայնելով անորոշ դերբայով արտահայտված բաղմակի ենթակաների հետ: Մինչդեռ այս դեպքում

էլ նշված եղանակիչները մնում են եղակի թվով. ինչպես՝ «Պետք է հասնել առաջավորներին, անցնել նրանց և նվաճել պատվոգիրը»:

Երրորդ՝ դժվար է համաձայնել այն տեսակետի հետ, թե հիշյալ կապակցություններում անորոշ դերբայի ենթակա լինելը հաստատվում է նրա՝ գոյականով կամ էլ պարզապես որոշյալ առումով փոխակերպմամբ (տե՛ս 40, էջ 119. 48, էջ 98): Նախադասությունը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել տվյալ կառուցվածքը, այլ ոչ թե նրա փոխակերպված տարբերակը կամ փոխակերպման հնարավորությունը: Անշուշտ, «Պետք է աշխատել» և «Աշխատելը պետք է», «Անհրաժեշտ է հանդիպել» և «Հանդիպելը անհրաժեշտ է», «Պետք է գնալ» և «Դիրքը պետք է» կապակցությունները տարբեր կառույցի նախադասություններ են. առաջինները ընդհանրական դիմավոր միակազմ պարզ նախադասություններ են, ուր եղանակիչներն ու անորոշ դերբայը բաղադրյալ ստորոգյալի կազմալարով մեկ գերադաս անդամ են, իսկ երկրորդները երկկազմ պարզ նախադասություններ են, որոնցում որոշյալ առումով անորոշ դերբայը և գոյականը ենթակա են, իսկ պետք է, անհրաժեշտ է ձևերը՝ ստորոգյալ:

Այսպիսով, պիտի, պետք է, անհրաժեշտ է, հարկավոր է և նման եղանակիչ բառերի ու անորոշ դերբայի կապակցությունը շարահյուսական մեկ միավոր է՝ բաղադրյալ ստորոգյալ: Եվ քանի որ այդ կապակցությունների բովանդակությունը վերաբերում է ընդհանուրին, ուստի դրանք ընդհանրական դիմավոր միակազմ պարզ նախադասություններ են:

Նշված եղանակիչները բազմակի անորոշ դերբայների հետ կազմում են ԸԴՄՄ նախադասություն: Այս դեպքում եղանակիչը, ընդհանուր լինելով, գործածվում է միայն առաջին բաղադրիչ նախադասության մեջ, բայց հավասարապես վերաբերում է բոլոր բաղադրիչներին: Բերենք օրինակներ՝ «Հարկավոր է հաղթել շահի խնդրանքը և դեսպանություն ուղարկել նրա մոտ» (ՍՆՄՍ, 3, 19): «Ժամանակն է բռնալիկ աշխարհի ըեռն ու գնալ ջեննալիի վայելքների գիրկը» (Ն. տ., 31): «Այնուհետև պետք էր երկար ու բարակ բազալ անել, երդվել, ազատախոսել, գովաբանել վաճառքը» (ՐՆԺ, 2, 399): «Հաճելի է ժամերով նստել գետափին և նայել սառնորակ ու վճիռ ջրերին, դիտել... ձկների վտառների հոգեզմայլ խաղը...» (ԹՆԺ, 361):

Սակավադեպ միավորյալ նախադասությունը կազմվում է երկու եղանակիչների (ու անորոշ դերբայների) զուգակցումով. ինչպես՝ «Ահա թե ինչու այսքանից հետո հնարավոր չէ զսպել զայրույթը և ամբողջ ձայնով շնայտարարել. պետք է անհապաղ վերջ դնել բռնության սանձարձակ կամպանիային լիբանանում» (ՍՀ, 18.9.1978 թ., 4):

Հաճախ էլ ԸԴՄՄ նախադասության բաղադրիչներից մեկն ունենում է պետք է + անորոշ դերբայ կաղապարով գերադաս անդամ, իսկ մյուսը լինում է անդամ, բայց երկու բաղադրիչների իմաստներն էլ մասնավորվում են նույն հարցի շուրջը և վերաբերում են միևնույն ընդհանուրին. ինչպես՝ «Խնչ պետք է անել այժմ նախարարների ապստամբությանը վերջ տալու համար. սահմաններից կանչել՝ իր զինական ուժերը, թե...» (ՍՋՀԲ, 405):

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ մառդ գոյականով արտահայտված ենթակայով միավորյալ նախադասությանը: Նշենք, որ մեր շարահյուսագիտության մեջ մառդ-ով կազմված պարզ նախադասության մասին ևս կան տարակարծություններ (տե՛ս 3, էջ 373. 99, էջ 31. 40, էջ 38. 94, էջ 396. 17, էջ 484), որոնք պայմանավորված են մառդ բառի իմաստային յուրահատկությամբ: Բանն այն է, որ այդ բառը բովանդակում է ընդհանրականության ու կոնկրետության, անորոշության իմաստային տարրեր, որոնցից մեկին նախապատվություն տալու դեպքում հետևությունը տարբեր է լինում: Մեր կարծիքով լեզվական իրավությունը պետք է գնահատել նրա բոլոր իմաստային դրսևորումների հաշվառումով: Տվյալ դեպքում մառդ բառի իմաստների դրսևորման հարցում էական դեր են խաղում համատեքստը, հաղորդման նպատակն ու խոսքաիրադրությունը: Ըստ այդմ էլ այն կարող է նշանակել՝ ա) կոնկրետ մարդ, քաղաքացի, բ) անորոշ, անծանոթ մարդ, գ) մարդ արարած ընդհանրապես: Ընդամին, այս իմաստներով մառդ-ը գործածվում է թե՛ պարզ և թե՛ միավորյալ նախադասության մեջ: Ահավասիկ միավորյալ նախադասության օրինակներ. «Բարձրահասակ մառդը բաժանում է մյուսներին, գրկում է սղային...» (ԱԲ, 1, 201): բ) «Վե՛ր կացեք, վե՛ր, ամբողջ գիշեր Մառդ է գնում ու գալի» (ՀԹ, 255): գ) «Մառդ հողեղեն է, երկնքն է» (Ա, 103): Այս նախադասություններում մառդ-ը ենթակա է, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջին նախադասությունը, այդ բառի իմաստային ընդհանրականությամբ պայմանավորված, խիստ հակվում է դեպի միակազմ կառուցվածքը, իսկ 1-ին ու 2-րդ նախադասությունները լիարժեք երկկազմ կառույցներ են: Հետևաբար երբ մառդ գոյականն իր ընդհանրական նշանակությամբ դառնում է միավորյալ նախադասության ենթակա, վերջինս իր բովանդակությամբ մոտենում է ԸԴՄՄ նախադասությանը: Այս դեպքում մառդ-ը ցույց է տալիս մարդ արարած ընդհանրապես, իսկ ամբողջ նախադասությունը՝ մարդկային, կենսափոթից կատարված ընդհանրացում: Նշենք, որ մառդ բառն իր ընդհանրական նշանակությունը պահպանում է նաև ամեն դերանվամբ որոշիչ ստանալու դեպքում, հոգնակի թվով գործածվելիս և այլն: Օրինակներ՝ «Մառդ շուն ըլնի, տան պուճուր չըլնի» (Ա, 277): «Այստեղ

ամեն մարդ մենակ է ու ազատ և կանգնած ո՛չ իմ և ո՛չ քո դիմաց, այլ իր խղճի» (ԴԴՎ, 2, 35): «Մարդիկ մի պարտք են զգում դեպի մեռած ընկերները—լալիս են, մի քանի օր տխրում և հետո մոռանում, ուտում, խմում, ապրում» (ԱԻՀ, 227):

ԱՆՈՐՈՇ ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ ՄԻԱՎՈՐՑԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Անորոշ դիմավոր միակազմ միավորյալ (կրճատ՝ ԱԴՄՄ) նախադասության գերադաս անդամների դիմային վերաբերությունն անորոշ է: Այս դեպքում ենթակայի (ենթականների) բացակայությունը պայմանավորված է լինում տարբեր հանգամանքներով: ԱԴՄՄ նախադասություն է կազմվում.

ա) Երբ կարևորությունը տրվում է գործողություններին, և գործող առարկան կամ առարկաները մղվում են հետին պլան. ինչպես՝ «Էն օրն եկան թովջի արին, Հարկ են ուզում տերություն» (ՀԹ, 15): Պարզ է, որ այստեղ գործողությունները կատարողները գյուղական հարստահարիչներն են, բայց քանի որ գործող անձանց կարևորություն չի տրվում, ուստի նախադասությունը կառուցվել է միակազմ ձևով:

բ) Երբ գործող անձը կամ անձինք անհայտ են խոսողին (գրողին): Հաճախ հայտնի չի լինում նաև գործողությունները կատարողների թիվը: Երբեմն նույնիսկ գործող անձը մեկը լինելու դեպքում էլ բայական գերադաս անդամներն արտահայտվում են հոգնակի թվով, «որ անորոշություն արտահայտելու համար լավագույն քերականական միջոց է» (17, էջ 478): Այսպես, օրինակ, Ալ. Շիրվանզադեի «Նամուս» վիպակում Սեյրանը խորհրդածում է. «Սուսանին նրա ձեռքից խլում են և տալիս են Քոչարանց Ռուստամին» (Շիրվ., 1, 75), իսկ այդ գործողությունները կատարողը մեկն է՝ Բարխուդարը (հմմտ. 40, էջ 77): Կամ՝ «Քեզ զանգահարել են և կանչել մայրաքաղաք»:

գ) Երբ խոսողը (գրողը) ներկայացնում է ուրիշից լսածը, ցանկանալով՝ 1) հայտնի չդարձնել ենթական (ենթականները) և 2) կամ էլ հղակի կարծիքը ընդհանրացնել. ինչպես՝ «Զեր մասին բամբասում են, վատ են արտահայտվում»:

Ինչպես տեսնում ենք, ԱԴՄՄ նախադասության բայական գերադաս անդամները հիմնականում արտահայտվում են հոգնակի 3-րդ դեմքով, որ անորոշության դրսևորման ամենաընդունված միջոցն է: Ավելին, երբեմն նույնիսկ խոսողը (գրողը) իր կատարած գործողությունները ներկայացնում է այդ դեմքով, իսկ ռզա լինում է հատկապես հանդիմանական արտահայտություններում, երբ խոսողը իր կարծիքը, դիտողությունը ոչ թե ուղղակիորեն վերագրում է իրեն, այլ արտահայտելով հոգնակի

երրորդ դեմքով՝ դրանով ասվածը հոգեբանորեն դիտում է ոչ որպես սոսկ իր անձնականը, այլ մի տեսակ դարձնում է ուրիշներինը, որով և ասվածին տրվում է օբյեկտիվ բնույթ» (17, էջ 480): Այսպես՝ խոսողը կարող է «Քեզ դիտողություն են անում և ուզում են դարձի բերել» նախադասությունն ասել լայն դեպքում, երբ դիտողություն կատարողն ու դարձի բերել ցանկացողը հենց ինքն է:

Անորոշ դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասությունը հատկանշվում է նաև բայական գերադաս անդամների եղանակաժամանակային արտահայտությամբ: Այդ անդամներն արտահայտվում են.

ա) Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով. *ինչպես՝ «Պատմում են նրա զարմանալի քաջագործությունները, նկարագրում են նրա ահռելի կերպարանքը»* (ՀԹ, 3, 192): Շատ հաճախադեպ է նաև պատմական ներկայի գործածությունն այս իմաստով. *ինչպես՝ «Մի օր նրանց հասցնում են սուլթանի քաղաքը, կանգնեցնում սուլթանի առջև»* (ՍԽԱ, 90):

բ) Սահմանական ներկայի եզակի երկրորդ դեմքով. *ինչպես՝ «Միտք ես անում, միտք, մեր էս աշխարհի բանը, նախում ես, տրափվում...»* (ԴԴ) (ԺՀԼ, 3, 481):

գ) Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի հոգնակի երրորդ դեմքով. *ինչպես՝ «Ինձ էտ ֆաշեցին, մի կողմը տարան»* (ՀԹ, 204):

հ) Հարկադրական եղանակի ապառնի ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով. *օրինակ՝ «Պիտի ուզեն հարսնացու, առնեն շոր ու մատանիք, պիտի փոխեն ծածկը տան, պարտքը մարեն, հարկը տան ու կաշառեն ջրպետին»* (ՊՍ, 4, 66):

դ) Ըղձական ապառնիի հոգնակի երրորդ դեմքով. *ինչպես՝ «Թող ինձ կաբդացեն, որդուս ուտում տան, մեզ ճամփա շհանց տան, ճամփից, հավատից շհանեն»* (ԽԱ, 35):

է) Ըղձական ապառնիի եզակի երրորդ դեմքով. *ինչպես՝ «Հեռանա աչքից, օտարանա սրտից»* (Ա, 238):

ԱԴՄՄ նախադասությունը երբեմն էլ բաղադրվում է միեւնույն եղանակի տարբեր ժամանակաձևերով արտահայտված բայական գերադաս անդամներով. *ինչպես՝ «Նրան գյուղում շատ էին հարգում և դեռ նիշում են»*. Նմանապես զուգակցում են նաև տարբեր եղանակաժամանակային արտահայտությամբ բայական գերադաս անդամներն ու անվանական գերադաս անդամը, պարզ ու բայական բաղադրյալ ստորոգյալների կադապարներով արտահայտված գերադաս անդամները. *ինչպես՝ «— Ձինար ես, կեռանալ մի՛... Սակայն ինչպե՞ս չկեռանաս»* (ՊՍ, 4, 290): «Մի տեղ մի անգամ էսպես է եղել. Տարել են մեկին, ուզել են քաղել» (ՀԹ, 119):

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Միակազմ միավորյալ նախադասության մյուս տեսակը՝ անդեմ միակազմ միավորյալ (այսուհետև՝ ԱՄՄ) նախադասությունն ունի կառուցվածքային ու իմաստային այլ յուրահատկություններ: Հարկ է նշել, որ մեր կողմից միավորյալ դիտված ստորև քննվող կառույցները ցարդ չեն գնահատվել որպես այդպիսին (միավորյալ): Մենք դրանք միավորյալ ենք համարում լեզվական փաստերի հիման վրա: Այսպես՝ հմմտ. 1. «Զգլխատե՛լ»: 2. «Զգլխատե՛լ, այլ շղթայված ներկայացնել ատյան» (ՆԶԱԳ, 68): Այս նախադասություններից առաջինը պարզ է, իսկ երկրորդը՝ միավորյալ հետևյալ պատճառներով: Նախ՝ առաջին նախադասությունն արտահայտում է մեկ գործողություն և ունի հնչերանգային մեկ ստորոգում: Մինչդեռ երկրորդը նշում է իրար հետ կապված երկու գործողություն, ունի հնչերանգային երկու ստորոգում և, հետևաբար, բարդ նախադասություն է: Երկրորդ՝ դա միավորյալ նախադասություն է, որովհետև գործողությունների կատարումը տվյալ դեպքում սպասվում է միևնույն անձի կամ անձանց կողմից: Ինչպես տեսնում ենք, անդեմ միավորյալ նախադասության մեջ է՛լ ավելի է մեծանում տրամաբանական, արտաբերական գործոնի դերը: Նման նախադասության ըմբռնման հարցում կարևոր է նրա բաղադրիչների միավորումը, որի հիմքը հատկանիշները միևնույն անձին կամ միևնույն բնագավառի մարդկանց վերաբերելն է, որն է՛լ տվյալ դեպքում դառնում է տրամաբանական ստորոգումը: Օրինակ՝ «Բարեկամի ջաղաքային ուղևորատար տրանսպորտի աշխատանքը և պլանից ավելի փոխադրել 1,2 միլիոն ուղևոր» (ՍՀ, 4, 2. 1979, 4): Այս նախադասության բաղադրիչների միավորման հիմքը քաղաքային տրանսպորտի բարելավման ու պլանից ավելի 1,2 մլն ուղևոր փոխադրելու պարտականությունները միևնույն քաղաքային տրանսպորտի սպասարկմանը վերաբերելն է և դրանք, որպես միասնական պահանջ, այդ բնագավառի աշխատողների առջև դրվելը:

ԱՄՄ նախադասության մեջ բառային-ձևաբանական ստորոգման բացառումը որոշակիորեն դժվարացնում է նրա, որպես մտքի միավորի, ըմբռնումն ու ճանաչումը: Այս դեպքում էլ բառային-ձևաբանական ստորոգմանը փոխարինելու են գալիս հնչերանգային ստորոգումն ու խոսքը (հմմտ. 17, էջ 488): Այս նախադասության մեջ հնչերանգը ձևավորում է՝ ստորոգումները, նախադասության ավարտվածությունը, ինչպես նաև դրսևորում է խոսողի վերաբերմունքը:

ԱՄՄ նախադասութեան ըմբռնման հարցում պակաս կարեւոր չէ նաև համատեքստը, խոսքային միջավայրը: Նրա ստորոգային հատկանիշների վերաբերութեան երբեմն պարզվում է միայն համատեքստում: Օրինակ՝

«— Բայց չէ՞ որ շննի հույսը քեզ վրա է:

— Դու կաս, ինձանից ջահել ես, և պակաս պատմութեան չկա քո հետևում: Կա և Արբակը: Թողնում եմ երկուսիդ վրա: Հայտնեցիք բոլոր պնդողիներին, որ խանը ինձ կանչել է բանակցութեանն երբ: Նրբեք չի՞նք պնդողներից և լինել թշնամաբար տրամադիր միջև իմ գալը» (ՍԱՀՀ, 31): Առաջին նախադասութեաններից երևում է ընդգծված միավորյալ նախադասութեան գործողութեանների կատարման սպասելի լինելը խոսակցի ու նրա զինակիցների կողմից:

Ակնհայտ է, որ տարբեր ենթականերով բարդ համադասական կամ ստորադասական կառուցվածքային բաղադրիչ հանդիսացող անդամ միավորյալ նախադասութեան գործողութեանների դիմային վերաբերութեանը հասկացվում է ոչ միավորյալ բաղադրիչից կամ բաղադրիչներից. ինչպես՝ «Մեղ համար քայլել չկար, երամով թռչում էինք, ի՞նչ խոսել, ի՞նչ շշուշ, որոտում, ճշում էինք» (ՀՄՔԵ, 89): «Այսօր նա ինձ բոլորովին այլ կերպ լիաց, քան երեկ էր. երիտասարդի նման ամեն ինչում արագաշարժ և վնասկալ» (ԷԶԳԶ, 9):

Հրամայական երանգի ԱՄՄ նախադասութեան մեջ գործողութեանների վերաբերութեան ավելի ակնբախ է: Այդ նախադասութեանն իր իմաստով մոտենում է երկկազմին: Ավելին, տվյալ դեպքում սպասելին միտքը երկկազմ կառուցվածքով դրսևորելն է, բայց խոսողը (գրողը) նախընտրում է միակազմ ձևը՝ գործողութեանների կատարման ընդհանրական անհրաժեշտութեանը շեշտելու համար, որովհետև բովանդակութեան ընդհանրականութեանը միակազմ կառուցվածքին ավելի բնորոշ է: Օրինակ՝ «Վարդն անշարժացավ: Իսկ թագավորը ձայնն ավելի բարձրացրեց.

— Քսությամբ, դավիմ սպանել տվեց Գնեկին՝ նրա կնոջը տիրանալու՝ համար: Կալանե՛լ ալմիջապես եղեռնագործին և հատել գլուխը...» (ՍԶԶԲ, 202):

Ավելացնենք, որ շափածո միավորյալ նախադասութեան գործողութեանների վերաբերութեանը կարող է հասկացվել նաև խոսքից դուրս. ինչպես՝ «Ա՛հ, այս դուրս երկրի անհայտում անհուն, Ընկնել, և՛ կորչել, և՛ ննջել հավետ, Ոչնչանալ և մոռացվել քեզ հետ, Ավերված երազ-հայրենական տուն» (ՎՏ, 1, 108): Այստեղ գործողութեանների՝ առաջին դեմքին վերաբերելն ինքնին հասկանալի է, քանի որ քնարերգութեան մեջ, որպես կանոն, բանաստեղծն ավելի շատ խոսում է իր եսի մասին, դրսևորում է իր հույզերն ու ապրումները, որոնք, սակայն,

ընդհանրացվում են՝ դառնալով բոլորի համար համընդհանուր իրողություններ:

Արձակ արտահայտված անդեմ միավորյալ նախադասության գործողությունները ևս կարող են վերաբերել խոսողին, միայն թե դա հասկացվում է համատեքստից: «Քառոս» վեպի մեջ, օրինակ, Միքայելն այսպես է ներկայացնում իր կյանքը. «Ի՞նչ, տարիներ շարունակ կատարել հասարակ գործակատարի կրավորական պաշտոն, տառապել մի կամակոր և մանրակրկիտ ծերունու սուր հայացքների տակ, հնարել ամեն անգամ պես-պես ստեր ավելորդ ծախսերն արդարացնելու համար և հաճախ անմաքուր ձեռքերով մոտենալ հայրական սնդուկին և կամա-ակամա փափագել հարազատ ծնողի մահն այն հույսով...» (ԱՇՁ, 43):

Անդեմ միակզմ միավորյալ նախադասություններն ըստ գերադաս անդամների արտահայտության բաժանվում են երկու խմբի՝ բայական և անվանական:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԵՄ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բայական անդեմ միակզմ միավորյալ (կրճատ՝ ԲԱՄՄ) նախադասության գերադաս անդամներն արտահայտվում են անորոշ դերբայով: Այս նախադասությունը հատկանշվում է գեղարվեստական, հրապարակախոսական ու պաշտոնական ոճերում ունեցած լայն գործածությունը՝ շատ հանդիպելով երկխոսություններում, կոչերում, լուղումներում, ուղերձներում, պաշտոնական գրագրություններում և այլուր:

ԲԱՄՄ նախադասության արտահայտած գործողությունների կատարումը սպասվում է խոսքի պահից հետո, ապառնի ժամանակում: Բաղադրիչ նախադասությունները կազմվում են կա՛մ միայն գերադաս անդամներից և կա՛մ էլ գերադաս անդամներից ու լրացումներից. ինչպես՝ «Գնալ և բերել»: «Ո՞ր ճանապարհով մտնել շուկա և ո՞ր ծայրից սկսել... մտնել լեռա՞ն ճանապարհով» (ԱԲ, 1, 311):

ԲԱՄՄ նախադասությունը հայերենի լեզվամատածողությանը հարազատ կադապար է, որ առկա է եղել մեր լեզվի զարգացման գրեթե բոլոր փուլերում: Ուշագրավ է, որ Մ. Մաշտոցի կողմից գրված հայերեն առաջին գրավոր նախադասությունը բայական անդեմ միավորյալ է. «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ...»:

Ըստ բովանդակության նկատմամբ ունեցած հարաբերության ԲԱՄՄ նախադասությունները լինում են հաստատական և ժխտական. ինչպես՝ «Ողջունել սիրով անց ու դարձողին, Օրհներգել կյանքը, աշխարհին ժրպտալ, Հարազատ լինել ջրին ու հողին եվ անհոն սիրով սիրել ու գթալ» (ՎՏ, 1, 186): «Զգնալ այդ վայրը և չհանդիպել նրան»:

Երբեմն էլ միևնույն կառույցը համատեղում է հաստատումն ու ժըխտումը: Այս դեպքում գերադաս անդամներից մեկը լինում է դրական ձևով, իսկ մյուսը՝ ժխտական: Հաստատումն ու ժխտումը կարող են արտահայտվել նաև հարցումով: Օրինակ՝ «Ինչպես գարնան բույրը վառ— Անցնել կյանքից այս թերի Ու էլ երբեք չլառնալ» (ԵԶ, 1, 322): «Ինչո՞ւ փախչել և գեթ մի անգամ շխոսել նրա հետը պարզ» (ԱՇՔ, 334) = «Զփախչել և գեթ մի անգամ խոսել նրա հետը պարզ»:

Հաճախ ԲԱՄՄ նախադասությունը կազմվում է միևնույն գերադաս անդամի կրկնությունից և այլ գերադաս անդամներով. ինչպես՝ «Նստել այստեղ, անվերջ նստել ու նայել Աշնանամուտին և ԲԵԲԵԼ հին հուշեր...» (ՎՏ, 2, 106):

ԲԱՄՄ նախադասություններն արտահայտում են.

ա) գործողությունների կատարման անհրաժեշտություն, առաջադրանք: Ընդամին, անհրաժեշտություն արտահայտում են պաշտոնական ու հրապարակախոսական ոճերում, իսկ առաջադրանք՝ գիտական ոճում. ինչպես՝ «Մոտակա երկու-երեք տարվա ընթացքում ապահովել գրադարանային սպասարկումը յուրաքանչյուր բնակավայրում. լայնորեն կիրառել գրքի միջգրադարանային փոխանակումը, բարելավել շրջիկ գրադարանների աշխատանքը» (ԺԺ, 9, 8): «Դուրս գրել բայի դիմավոր ձևերը և որոշել դրանց քերականական կարգերը»:

բ) գործողությունների կատարման ցանկություն, ձգտում. ինչպես՝ «Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ, Ամենին մոռանա՛լ, Զսիրել, չըխորհել, չսփոստալ, Հեռանա՛լ...» (ՎՏ, 1, 66):

գ) գործողությունների կատարման պահանջ, կոչ, առաջարկություն. ինչպես՝ «Ամեն կերպ ամրապնդել ժողովրդական թատրոնները, ստեղծել ժողովրդական երաժշտական, երգչախմբային, երգի-պարի կոլեկտիվներ, հարստացնել նրանց ռեպերտուարը ժամանակակից հայկական և Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների ստեղծագործություններով» (ԺԺ, 9, 9):

դ) գործողությունների կատարման կարգադրություն. ինչպես՝ «Իրար հետևից երեք ձիավոր հասան նրան ու բերին Բայանդուր իշխանի հրամանը. «Դադարեցնել կռուրածը և գերիներին հավաքել ֆառայեների մեջ...» (ՍԽՄՄ, 3, 394):

ե) խոսողի հաստատ որոշումը գործողությունների կատարման համար. ինչպես՝ «Նրա մեջ դարձնեց կյանքը փրկելու կիրքը: Նրիտասարդ կրծքի մեջ եռաց ապրելու և սիրելու անհուն հաճույքը: Փրկվել, փրկել նրան, բարձրացնել և ապա կրկին ջերմացնել նրա սիրտը...» (ԴԴՎ, 2, 264):

դ) խոսողի ներքին կասկածները, անվճռականությունը գործողությունների կատարման վերաբերյալ: Օրինակ՝ «Աբրահամը համարաքայլ մոտեցավ խցի դռանը: Խնշ անել, մտեն՝ ներս անպատշաճ և անվայել» (ԴԴՎ, 2, 173):

է) խոսողի (գրողի) ցանկությունը, իղձը, խոհերն ու ապրումները գործողությունները կատարելու համար. ինչպես՝ «Մուխ հավերժության դառնությունն զգալ,—եվ մանկան մոտ դառը հեկեկալ...» (ՎՏ, 1, 186):

բ) խոսողի (գրողի) հարցադրումը կամ թեզը, որին հաջորդում է մեկնումը: Սա հանդիպում է մասնավորապես այն համադասական պարբերությամբ, որի առաջին մասը ԲԱՄՄ նախադասություն է. ինչպես՝ «Թալանել, ոչնչացնել ուրիշ, ավելի փոքր ազգերին, տնտեսապես աշխարհանալու և գեթ ժամանակավորապես քաղաքական անդորրի հասնելու համար,— այսպես էր գործում Թուրքիան» (ՀԹՄ, 58):

թ) խոսողի հոգեվիճակը, մտայնությունը. ինչպես՝ «Բայց ի՞նչ սոսկալի դրություն. տեսնել սիրելի զավակներին անխզելի կապով կապված մի ատելի դարձած կնոջ հետ, չկարողանալով հաղթել ատելությունը, չկարողանալով նաև բաժանվել ատելիից» (ԱՇՔ, 260) (հմտ. 40, էջ 41) և այլն:

Ակնբախ է, որ ԲԱՄՄ նախադասությունը երբեմն էլ համատեղում է մի քանի իմաստներ: Այսպես, օրինակ, Վ. Մամիկոնյանի՝ իր զինվորներին ուղղված խոսքից ընտրված «Մաշել, հոգնեցնել, սպառել թշնամուն ողջ Հայոց աշխարհում» (ԴԴՎ, 2, 450) նախադասությունը դասկարում է գործողությունների կատարման անհրաժեշտություն ու պահանջ: Կամ՝ հետևյալ նախադասությունն արտահայտում է ափսոսանք ու երկընտրանք. «Ինչպե՞ս վրդովել նրա հանգստությունը, ինչպե՞ս խանդարել նրա քունը...» (ԲՄ, 243):

Ժամանակակից հայերենում ԲԱՄՄ նախադասությունը հաճախ դառնում է ընդհանուր ձևով ասված որևէ գործողության կամ եղևության մանրամասնումն ու մեկնաբանումը, «որով խոսողը իր ըմբռնումով ճշտում, բացահայտում և միաժամանակ իր վերաբերմունքն է ցույց տալիս այդ ընդհանուր կերպով ասված գործողության հանդեպ» (28, էջ 41): Նման կառուցվածքը բարդ համադասական նախադասություն է, որի առաջին բաղադրիչը լինում է ընդհանուր գործողությունը ցույց տվող երկկազմ կամ միակազմ պարզ նախադասություն: Համադասական կապակցության անմիջական կազմիչների միջև գործառնող հարաբերությունը մոտենում է բացահայտիչ-բացահայտյալի հարաբերությանը և մասնավորվում է մեկնական, ամբողջի ու մասերի հարաբերությունների ձևով: Օրինակներ՝ «Մի փրկություն կա միայն, իոկ մի ճանապարհ. Սիրել-այրվել հավիտյան, խոցվել անդադար...» (ՎՏ, 2, 32): «Եվ այդ

բոլորի փոխարեն նա միայն մի բան է ցանկանում. ազատվել այդ աղ-
բատ աղբկա համոզմունքից, համոզել նրան...» (ԱՇՔ, 348): Այստեղ
ընդգծված միավորյալ նախադասությունների և նախադաս երկկազմ բա-
ղադրիչների գործողություններն ունեն նույն վերաբերությունը. դրանց
կատարումն սպասվում է միեւնույն անձի (անձանց) կողմից:

Երբեմն էլ ընդհանուր իրողությունը նշվում է անվանական անդեմ
բաղադրիչ նախադասությամբ, որի սկզբում գործածվող ցուցական եղա-
նակավորող բառերը խոսակցի (ընթերցողի) ուշադրությունը հրավիրում
են հաջորդող միավորյալ նախադասության վրա. ինչպես՝ «Ահավասիկ
իմ եղանակը. գրկել նոցա քեկուզ իրենց բարձեւից և նաեղիմանել խըս-
տիվ» (ՍՁՀՔ, 146):

Այս կառույցում նախադաս է լինում նաև միավորյալ եզրը. ինչպես՝
«Արհամառնել ամեն վտանգ և ազատել — այս էր հեռավոր հյուսիսից
եկած մոսթիկի պարզ սկզբունքը» (ԱՇՔ, 351): Ընդհանրացումն ավելի
է ընդգծվում երբ ետադաս երկկազմ բաղադրիչը լինում է հաստատա-
հարցական նախադասություն. ինչպես՝ «— Այո՞, կոյ տալ ապտակը և
նստաբանկական ծաղրի առաւելան դառնալ, այս է քո լազիկան, չէ՞...»
(ԱՇՔ, 185):

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԵՄ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆՈՒՆԱԿԱՍՈՐԹՅՈՒՆ

Ժամանակակից հայերենում անվանական անդեմ միակազմ միա-
վորյալ (կրճատ՝ ԱԱՄՄ) նախադասությունը՝ քիչ է հանդիպում, որով-
հետև նրա գործածությունը պահանջում է յուրատիպ համատեքստ ու
խոսքաիրադրություն, հաղորդման հատուկ նպատակ և այլն: Այս նա-
խադասության ըմբռնման հարցում խիստ կարևոր է նրա ստորոգային
հատկանիշների վերաբերության հաշվառումը: Այստեղ հնչեղանգային
ստորոգմանը մեծապես զուգակցում է մտային ստորոգումը, որի ըմ-
բռնման հարցում մեծ է խոսքաիրադրության դերը: Այսպես՝ «Մեր
զրույցի ժամանակ ներս է մտնում նորեկը: Գոհունակ և ուրախ»: Հաս-
կանալի է, որ այստեղ խոսքը նորեկի մասին է. նա է գոհունակ և ուրախ:
Հետևաբար ընդգծված նախադասությունը միավորյալ է: Ինչպիսի տես-
նում ենք, ԱԱՄՄ նախադասության մեջ գործառվում է քերականականի
ու տրամաբանականի հակադարձ համեմատականության օրենքը:

Անվանական միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կարող
են լրացումներ ունենալ կամ չունենալ: Ընդ որում, երբ գերադաս ան-
դամներ են դառնում բայանունները կամ բայական ծագում ունեցող այլ
բառեր, ավելի հաճախ գործածվում են խնդիր ու պարագա լրացումներ.

ինչպես՝ «Բախտից փախչող, Թախտից փախչող» (Ա., 297): «Ուրիշին քարոզող, իրեն լուռող» (Ն. տ., 46): Իսկ երբ գերադաս անդամները լինում են բուն անվանական բառեր և ստանում են խնդիրներ ու պարագաներ, զգացվում է հանգույցի զեղչված լինելը. ինչպես՝ «Երեսանց հայելի, տակհանց ածելի» (Ա., 29): «Տանը ասլան, չլուամը (դրսում) կատու» (Ն. տ., 58): Այս նախադասություններում է հանգույցի զեղչված լինելն են «հուշում» սահմանափակման խնդիրների և տեղի պարագաների հակադրությունը (երեսանց-տակից, տանը-չլուամը):

Միավորյալ նախադասության անվանական գերադաս անդամներն արտահայտվում են անորոշ առումով և կապվում են միավորական ու ներհակական հարաբերություններով: Այնուհետև, այս նախադասություն իր բովանդակությամբ կապվում է ներկա ժամանակի հետ, քանի որ ցույց է տալիս առարկային (առարկաներին) մտային ստորոգմամբ վերագրվող հատկանիշների գոյությունը խոսելու պահին: Ընդսմին, ավելի հաճախագեղ է մշտատե ներկայի իմաստը. ինչպես՝ «Անորդի-անհոգի» (Ա., 260): «Աչքից հեռու, սրտից հեռու» (Ն. տ., 238):

Ա.Ա.Մ.Մ. նախադասություններն իմաստային տեսակետից միատարր չեն: Դրանք ամենից առաջ արտահայտում են համապատասխան վիճակների, իբրև ստորոգային հատկանիշների, գոյությունը. ինչպես՝ «Վիրավոր և հուսահատված»: «Մտածող ու աչքաբաց»: Բազմաբաղադրիչ անվանական միավորյալ նախադասությունը հաճախ միևնույն առարկան բնութագրում է տարբեր կողմերից. առարկայի էությունը արտահայտում է նրա տարբեր հատկանիշները, ինչպես նաև խոսողի ու առարկայի փոխհարաբերությունը բացահայտելու միջոցով՝ մոտենալով, այսպես կոչված, ճշգրտաանակողական անվանական նախադասությանը. ինչպես՝ «Երկիր Հայաստան, Իմ հող, Իմ կրակ, Իմ տաք ապառաժ, Իմ ալրված արոս, Կարմիր պղնձի շիկացած երակ, Ծարավ իմ կավ, Շոգ իմ բարբարոս...» (Վ.Գ.Մ., 168): Երբեմն էլ համապատասխան վիճակներն արտահայտվում են ցուցականության ձևով. ինչպես՝ «Ահա տխուր և հոգնաբեկ»:

Անվանական միավորյալ նախադասությունը դրսևորում է նաև ցանկություն, մաղթանք, կոչ: Այս դեպքում էական դեր են խաղում նախադասության հնչերանգը և վերաբերմունքային բառերի գործածությունը. ինչպես՝ «Բարի՛ երթ և ստեղծագործական հաջողություններ բուհական գիտահետազոտական ինստիտուտների մեր առաջնեկին» (ՍՀ, 3. 12. 1978 թ., 4): «Մեկիք Իսրայելին հարգանք և պատիվ» (ՍԱՀՀ, 175): Այս կառուցվածքը կարող է արտահայտել նաև բարեմաղթությանը հակադիր իմաստ. ինչպես՝ «Ուրպիսի՛ ատելություն և նողկանք դեպի այդ տենպատակ, անիմաստ և սպանիչ կենցաղը» (ԱՇՔ, 378):

ԱԱՄՄ նախադասութիւնը երբեմն էլ արտահայտում է վտանգ ու զգուշացում. ինչպես՝ «Հարբեցող և խառնակիչ»:

ԱԱՄՄ նախադասութիւնը երկխոսութեան մեջ դառնում է միևնույն առարկային ստորոգման վիճակային հատկանշին վերաբերող հարցի պատասխան. ինչպես՝

— Ինչպիսի՞ն է հիվանդի վիճակը, Արամ:

— Ծանր և աննուսալի:

ԱԱՄՄ նախադասութիւնները լինում են նաև ժխտական: Այս դեպքում հիմնականում գործառնում է կրկնակի ժխտումը՝ արտահայտվելով ո՛չ...ո՛չ կրկնադիր շաղկապով, որով ժխտում է համապատասխան հատկանիշների գոյութիւնը: Այսպես՝ «Նա զրկվել է ամեն ինչից: Այլևս ո՛չ իշխանութուն, ո՛չ փառք, ո՛չ հարգալից անուն»: Այս նախադասութիւնը միավորյալ է և համանիշ է «(նա) այլևս իշխանութիւն չունի, փառք չունի, հարգալից անուն չունի» երկկազմ միավորյալ կառուցին:

Հաճախ էլ անվանական միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչներին մեկը լինում է հաստատական, իսկ մյուսը՝ ժխտական, որպիսի կառուցքը կարելի է անվանել մասնակի ժխտումով ԱԱՄՄ նախադասութիւն. ինչպես՝ «...միժո՛ւկ և ոչ թե իշխան» (ՍՁՀԲ, 43):

ՄԻԱԿԱԶՄ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՈՃԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ժամանակակից հայերենում միակազմ միավորյալ նախադասութեան տարատեսակների ոճական արժեքն ու նշանակութիւնը տարբեր են: Դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասութիւնները, մեծ մասամբ առածներ ու ասացվածքներ լինելով, շատ են հանդիպում ամենատարբեր ոճերի (առօրյա, գեղարվեստական, հրապարակախոսական) խոսքում և աչքի են ընկնում իրենց սեղմութեամբ ու դիպուկութեամբ, բովանդակութեան խորութեամբ ու արտահայտչականութեամբ. ինչպես՝ «Գիտունի հետ քար քաշիր, անգետի հետ փլավ մի՛ ուտիր» (Ա, 11): «Առաջ միտք արա, հետո գործ սկսիր» (Ն. տ., 221): Նման նախադասութիւնները խոսքը դարձնում են ավելի արտահայտիչ, ներազդու և անմոռաց, իսկ գեղարվեստական ոճում հաճախ դառնում են նաև հերոսի խոսքի ոճավորման միջոց՝ նպաստելով գրողի լեզվի մերձեցմանը ժողովրդական մտածողութեանը:

Անդամ միավորյալ նախադասութիւնների ոճական նշանակութիւնը նույնպես մեծ է: Դրանց ոճական նշանակութիւնը հիմնականում պայմանավորված է կառուցվածքային ու երանգային առանձնահատկու-

թյուններով, արտահայտչամիջոց դառնալու ունակությամբ և այլ յուրահատկություններով:

Նախ՝ անդեմ միավորյալ նախադասության՝ երանգով պայմանավորված ոճական նշանակության մասին: Ակնհայտ է, որ առավել մեծ է հարցական երանգի ԱՄՄ նախադասության ոճական նշանակությունը: Այս նախադասության գործածությունն ավելի հաճախադեպ է գեղարվեստական խոսքում, մասնավորապես հերոսների դրամատիկ ապրումների պատկերման ժամանակ: Նման դեպքում միավորյալ նախադասությունը սկսվում է ի՞նչ անել բաղադրիչով. օրինակ՝ «Ի՞նչ անել. արհամարհե՞լ այդ մարդու հավատը, ոտնատա՞կ անել նրա պատիվը» (Շիրվ., 4, 397): Հաճախ էլ ի՞նչ անել-իփոխարեն որպես ինքնուրույն նախադասություն գործածվում է ի՞նչ պետք է անել-ը: Այս դեպքում հարցը, երկընտրանքը հիմնականում կենտրոնանում են այդ նախադասության վրա՝ մասամբ տարածվելով նաև միավորյալի վրա. ինչպես՝ «Ի՞նչ պետք է անել: Թողնե՞լ նրան և այդպես ոտքով շարունակել ճանապարհը» (ԲՍ, 20):

Հարցական երանգի անդեմ միավորյալ նախադասություններն ըստ հարցի դրսևորման բաժանվում են երկու խմբի.

ա) նախադասություններ, որոնց բոլոր բաղադրիչներն ունեն իրենց առանձին հարցը. ինչպես՝ «Փախչե՞լ, թե՞ մնալ» (ԱՇՔ, 295): Հարցումը կարող է ընկնել նաև բայական լրացումների վրա. ինչպես՝ «Դետո՞վ անցնել, թե կամուրջո՞վ գնալ» (ԲՍ, 12): «Ինչպե՞ս իմանալ, որտեղի՞ց պեղել» (ՊՍ, 4, 150):

բ) նախադասություններ, որոնում հարցումն արտահայտվում է առաջին բաղադրիչում ընդհանուր անդամի գործառույթով հասցես եկող բառերով՝ հավասարապես վերաբերելով բոլոր բաղադրիչներին. օրինակ՝ «Ինչպե՞ս ղնալ և նրան թողնել անօդնական»:

Հարցական երանգի ԲԱՄՄ նախադասության ոճական արժեքը հաճախ պայմանավորված է լինում նրա բովանդակության ընդհանրականությամբ: Ահա թե ինչու գրողները իրենց հերոսների հոգեկան ապրումները, տվյալտանքները, երկընտրանքը երբեմն արտահայտում են այս կառույցով՝ նպատակ ունենալով շեշտել տվյալ իրադրության մեջ բոլորի միանման մտածելու հավանականությունը (հմտ. 64, էջ 77): Այսպես, օրինակ, «Որի՞ն մոտենալ, որի՞ հետ ձուլվել առմիշտ ... զրկվել հարցատությունից, մնալ հավատարիմ տեսականին և անգն, թե՞ լինել հարուստ, զորավոր, ինքնիրիսան» (ԱՇՔ, 67) նախադասությամբ Շիրվանդադեն արտահայտում է Սմբատի հոգեկան, տվյալտանքը:

Հարցական երանգի անդեմ միավորյալ նախադասություններից ոճական նշանակություն ունեն առանձնապես հարցածխտական, հար-

ցահաստատական և ճարտասանահարցական ձևերը: Առաջին երկուսը բայական գերադաս անդամների արտահայտությամբ հակադրվում են. դրանք հաստատական լինելու դեպքում հարցումն արտահայտում է ժըխտում, իսկ ժխտական լինելու դեպքում՝ հաստատում: Հմմտ. «Մի՞թե այդ հարցը պարզաբանելու համար գնալ և խորհրդակցել հետը»: «Մի՞թե այդ հարցը պարզաբանելու համար չգնալ և լխորհրդակցել հետը»: Այս նախադասություններից առաջինը համանիշ է «Այդ հարցը պարզաբանելու համար չգնալ և լխորհրդակցել հետը», իսկ երկրորդը՝ «Այդ հարցը պարզաբանելու համար գնալ և խորհրդակցել հետը» պատմողական անդեմ ձևերին:

Ճարտասանահարցական միավորյալ նախադասության ոճական արժեքը պայմանավորված է նրանով, որ այն հարցական է իր արտասանությամբ, իսկ բովանդակությամբ հաստատական է. ինչպես՝ «Ինչո՞ւ այդ միակ տեղումն, այդ միակ հանգամանքում գոնե անկեղծ չլինեի, ինչո՞ւ գիտակցաբար կեղծեի» (ՎՓ, 3, 39):

Արտահայտչական ընդգծվածությամբ հատկանշվող հրամայական երանգի ԱԲՄՄ նախադասությունն արտահայտում է գործողությունների կատարման հրաման, կարգադրություն, պահանջ. խնդրանքն ու հորդորը այստեղ համարյա բացառվում են: Հրամայական միավորյալ նախադասությանը բնորոշ գործողությունների վերաբերության որոշակիությունը, հրամանի անառարկելի ու կտրական լինելը պայմանավորում են նրա լայն գործածությունը պաշտոնական ոճում, երկխոսություններում և այլուր. ինչպես՝ «Կալանքից աղատված պետական հանցագործ Առաքել Հակոբով էլոյանի վրա սահմանել կրկնակի, մշտական հսկողություն... և ամեն շաբաթ Անդրպետքաղվարչությանը տեղեկագիր ներկայացնել Առաքել էլոյանի վարքի մասին» (ՀՔ, 1, 427):

Կտրական պահանջ արտահայտող նախադասության բայական գերադաս անդամներից մեկը երբեմն փոխարինվում է անառարկելիություն արտահայտող այլ բառով. ինչպես՝ «Ոչնչացնել և վե՛րջ» (ԴԴՎ, 2, 479):

Հրամայական երանգի անդեմ միավորյալ նախադասությունը մեծ մասամբ լինում է համառոտ, որովհետև, ինչպես միշտ, այս դեպքում էլ «բազմաբառությունը սովորաբար թուլացնում է հրամանի ուժը» (64, էջ 80): Բայց երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել նաև գործողությունների կամ դրանցից մեկի հետ կապված առարկան, հանգամանքը և այլն, այն ստանում է լրացում (լրացումներ). ինչպես՝ «Շտապել և փրկել Ավանը...» (ՍՁՀԲ, 374):

Հրամայական անդեմ միավորյալ նախադասության ոճական կիրառություններից մեկը կոչական ստանալն է: Դա առկա է լինում, երբ խոսողը տալիս է խոսողությանը մասնակցողներից միայն մեկի անունը,

որ պիտի կատարի գործողութիւնները, այլապես դրանք կարող են վերաբերել բոլոր ներկա գտնվողներին. ինչպես՝ «Վարդա՛ն, կազմել նախագիծը և ներկայացնել քննարկման»։ Այստեղ կոչականը գործածված է ոճական նկատառումով։

Հրամայական երանգի ԲԱՄՄ նախադասութիւնը հաճախ էլ արտահայտվում է բացականչական հնչերանգով՝ շեշտելով հրամանի ներգործութիւնը. ինչպես՝ «Պառկե՛լ, քողարկվե՛լ» (ՅՎՄԼՔԾ, 345) «Հասնե՛լ և ձերբակալ անե՛լ» (ՍԶ, 7, 249)։

Հրամայական երանգի ԱԱՄՄ նախադասութիւնը սակաւ է հանդիպում։ Այս դեպքում կատարվելիք գործողութիւններն արտահայտվում են անվանական բառերով՝ պայմանավորված վերջիններիս բառիմաստով ու խոսքախրադրութեամբ։ Այսպես, օրինակ, երբ հրամանատարը կարգադրում է շարք կանգնած զինվորներին «Զեռքերը գոտկատեղին, քայլով մա՛րշ», ենթադրվում է զինվորների կողմից այդ գործողութիւնների կատարումը։ Կամ՝ «Գլուխդ բարձր, երկու քայլ առաջ»։ «Զենքերը պատրաստ, կրա՛կ»։

Հրամայական ԱԱՄՄ նախադասութիւնը կարող է արտահայտել նաև կոչ, հորդոր. ինչպես՝ «Համարձակ և վստա՛ն», — հուսադրում է ուսուցիչը Գևորգին։

Բացականչական երանգի անդեմ միավորյալ նախադասութիւններն արտահայտում են խոսողի (գրողի) ցանկութիւնը համապատասխան գործողութիւնների կատարման վերաբերյալ. ինչպես՝ «Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ, Զսիրե՛լ, չիորհե՛լ, չափսոսալ, Հեռանա՛լ...» (ՎՏ, 1, 66)։ Բազմաբաղադրիչ կառույցում ըղձանքը բաղադրիչ նախադասութիւնների մի մասում կարող է ավելի ընդգծված արտահայտվել. ինչպես՝ «Սիրել ու կրկին սիրել խնդագին, փափայել քնքուշ, լինել հարազատ, Հեռանա՛լ, դառնա՛լ կրկին ու կրկին Անհուն աշխարհում քացսիրտ և ազատ» (ՎՏ, 1, 186)։ Ընդգծված բաղադրիչներում իղձն ավելի է շեշտված։

Բացականչական նախադասութեանն է մոտենում կոչական հնչերանգով այն ԱԱՄՄ նախադասութիւնը, որի մեջ խոսողը (գրողը) տվյալ առարկային բնորոշ վիճակները հաստատում է կամ ժխտում՝ նրան դիմելով, և այդ վիճակները դառնում են յուրատիպ խոսակցիցներ, անձնավորվում են, որով նկարագրութիւնը կենդանութիւն է ստանում. ինչտես՝ «Լուսամփոփի՛ պես աղջիկ աստվածամոր աշքերով, Թոքախտավոր, Թափանցիկ, մարմնի՛ պես երազի, Կապո՛ւյտ աղջիկ, ակաթի ու կաթի պես հոգեթով, Լուսամփոփի՛ պես աղջիկ...» (ՅԶ, 1, 69)։

Ոճական նշանակութիւն ունեն նաև խառը երանգի անդեմ միավորյալ նախադասութիւնները, որոնք ավելի հաճախ համատեղում են հրամայական ու հարցական, բացականչական ու հրամայական երանգները։

ինչպես՝ «— Մոռանա՛լ երկիր, գնա՛լ օտար թագավորի աշխա՛րհ» (ՍՁՀԲ, 6, 321): «Զմտածե՛լ վաղվա մասին՝ Ամենքի պես, Ամենքի հետ, Կյանքդ մատնե՛լ ինքնահոսի՛ Ամենքի պես, Ամենքի հետ...» (ՊՍ, 1, 419):

Միակազմ միավորյալ նախադասության ոճական արժեքն առանձնապես ավելի է մեծանում շնորհիվ այն բանի, որ նրանով ձևավորվում է շարահյուսական ֆիգուրների շարքը դասվող կրկնության բանադարձման դրսևորումներից մեկը՝ ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասության համաբանությամբ: Ընդամին, թե՛ դիմավոր և թե՛ անդեմ միավորյալ նախադասության գերադաս անդամները կրկնվում են բայական համասեռ կամ անհամասեռ լրացումներն ընդգծելու նպատակով. ինչպես՝ «...Ո՛չ, կարելի է շարունակ փնտրել, փնտրել մեզ նման, բայց և չգտնել» (ՊՍ, 4, 314): «Բարձրանալ, միշտ բարձրանալ, անդադար բարձրանալ» (ՆԴ, 109):

Զափածո միավորյալ նախադասության գերադաս անդամը երկկազմ միավորյալ նախադասության ստորոգյալի նման երբեմն էլ կրկնվում է՝ ստեղծելով հարակրկնություն, վերջույթ, հակադրույթ և այլն, որոնց չենք անդրադառնում՝ վերն արդեն քննած լինելով:

ՄԻԱՎՈՐՑԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ
ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները կապվում են շարահյուսական տարբեր հարաբերություններով՝ միավորական, ներհակական, տրոհական, հավելական և այլն, որոնք երևան են գալիս որպես ընդհանուր համադասության մասնավոր դրսևորումները՝ գործառվելով լեզվական տարբեր մակարդակներում և ամենից առաջ շարահյուսական մակարդակի ստորոգային ու ոչ-ստորոգային ենթամակարդակներում: Նախ՝ երկու խոսք այս ենթամակարդակների մասին: Ամենից առաջ նշենք, որ բացակայում է լեզվական մակարդակների վերաբերյալ միասնական ըմբռնումը: Այսպես՝ է. Բենվենիստը ընդունում է հետևյալ մակարդակները՝ ա) մերիզմատիկ կամ տարրույթային, բ) հնչույթային, գ) նշանային, դ) ստորոգային (տե՛ս 117, էջ 434—449): Ռուս լեզվաբաններից ոմանք էլ ընդունում են հնչույթային, ձևաբանական, շարահյուսական և բառախմաստաբանական, ուրիշներն էլ նաև՝ բառակազմական, դարձվածաբանական մակարդակները (տե՛ս 164, էջ 357—358):

Հայ լեզվաբանության մեջ պրոֆ. էդ. Աղայանը, ընդունելով է. Բենվենիստի՝ լեզվական մակարդակների դասակարգումը և մասամբ վերանայելով այն, տարբերակում է՝ ա) տարրույթային, բ) հնչույթային, գ) ձևույթային, դ) բառային, ե) ձևաբանական, զ) շարահյուսական և է) ստորոգային մակարդակները (տե՛ս 25, էջ 34—48): Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանն էլ ընդունում է՝ ա) բառային, բ) ձևաբանական, գ) շարահյուսական (7, էջ 40), իսկ պրոֆ. Ռ. Իշխանյանը՝ ա) հնչույթային, բ) ձևույթաբառակազմական (կամ ձևույթաբառային), գ) ձևաբանական, դ) շարահյուսական և մասամբ էլ ե) ռճաբանական մակարդակները (տե՛ս 48, էջ 90): Լեզվական մակարդակների ըմբռնման անմիօրինակությունն արտահայտվում է նաև «Հայկական սովետական հանրագիտարանում»:

տրված մեկնաբանության մեջ (լեզվական մակարդակներ բառահոգովածի հեղինակ՝ Ռ. Իշխանյան) (տե՛ս 63, էջ 516):

Ինչպես երևում է այս համառոտ ակնարկից, չկա միօրինակություն լեզվական մակարդակների ըմբռնման հարցում: Մեր նպատակից դուրս համարելով հարցի մանրամասն քննությունը՝ սահմանափակվենք միայն ստորոգային ու շարահյուսական մակարդակների մասին մեկ դիտողություն կատարելով: Արդ՝ դրանք նույնանո՞ւմ են, թե՞ տարբեր մակարդակներ են: Ինչպես նշեցինք, ոմանք դրանք նույնացնում են, իսկ ոմանք էլ դիտում են իբրև տարբեր մակարդակներ: Մեր կարծիքով՝ շարահյուսականն ու ստորոգայինը խիստ տարբերակելը արհեստական բաժանում է: Չէ՞ որ դրանք երբեմն նույնանում են, կամ, ավելի ճիշտ, շարահյուսական մակարդակը, ունենալով լայն ընդգրկում, ներառում է նաև ստորոգայինը: Ընդամիս, շարահյուսականի հիմքում ամենից առաջ ընկած է լինում հենց ստորոգումը, քանի որ շարահյուսությունն ամենից առաջ ուսումնասիրում է նախադասությունը, իսկ վերջինիս ամենահիմնական հատկանիշը ստորոգումն է: Հետևաբար ստորոգային մակարդակ կոչվածը, իրոք, ներառվում է շարահյուսականի մեջ:

Մյուս կողմից՝ նույնչափ ծայրահեղ մոտեցում է նաև շարահյուսական մակարդակը ստորոգայինի հետ լրիվ նույնացնելը, քանի որ առաջինը շատ ավելի լայն ընդգրկում ունի. այն ստորոգումից, ստորոգյալների միջև գործառնվող հարաբերություններից բացի, ամփոփում է նաև նախադասության մյուս անդամների միջև արտահայտվող հարաբերությունները: Եվ քանի որ այդ հարաբերությունները հավասարաթեք չեն, միևնույն դերն ու նշանակությունը չունեն հաղորդակցման գործընթացում, ուստի դրանք, բնականաբար, պետք է տարբերակել: Այդ տեսակետից էլ բազմակի ստորոգյալների (երկկազմ կառուցվածք) կամ բազմակի գերադաս անդամների (միակազմ կառուցվածք) միջև գործառնվող հարաբերությունները տարբերվում են նախադասության մյուս բազմակի և ոչ բազմակի անդամների միջև արտահայտվող հարաբերություններից: Այնուհետև. քանի որ ստորոգումը նախադասության (հետևաբար և հաղորդակցման) հիմքն է և իրացվում է ստորոգյալով, ուստի բազմակի ստորոգյալների կամ գերադաս անդամների միջև առկա հարաբերությունները կազմում են առանձին համակարգ (ենթամակարդակ) և տարբերակվում են նախադասության մյուս անդամների (բազմակի և ոչ բազմակի) միջև գործառնվող հարաբերություններից, որպիսիք էլ իրենց հերթին կազմում են այլ համակարգ (ենթամակարդակ): Այստեղից էլ ծնվում է ընդհանուր շարահյուսական մակարդակը ենթամակարդակների տրոհելու անհրաժեշտությունը: Ըստ այդմ նրանում տարբերակում ենք երկու ենթամակարդակներ.

ա) ստորոգային, որ ներառում է ստորոգյալը, գերադաս անդամն ու դրանց հետ կապված իրակությունները, բազմակի ստորոգյալների ու բազմակի գերադաս անդամների միջև գործառնող հարաբերությունները.

բ) ոչ ստորոգային, որն ընդգրկում է նախադասության մյուս անդամների (բազմակի և ոչ բազմակի) միջև արտահայտվող հարաբերությունները:

Այս երկու ենթամակարդակների ամբողջությունը կազմում է շարահյուսական մակարդակը: Այսպիսով, ի տարբերություն ներմարմնավորող լեզուների, հայերենում ստորոգայինը և ոչ ստորոգայինը չեն նույնանում¹ (հմմտ. 25, էջ 44—45) և կազմում են ընդհանուր շարահյուսական մակարդակի ենթամակարդակները:

Ոչ ստորոգային և ստորոգային ենթամակարդակներում գործառնում է համադասական հարաբերությունն իր տարատեսակներով: Ընդ որում, առաջին դեպքում այդ հարաբերություններն արտահայտվում են պարզ նախադասության երկանդամ կամ բազմանդամ բազմակի և ոչ բազմակի այնպիսի անդամների միջև, որոնք արտահայտում են կա՛մ թվարկում, կա՛մ ներհակություն և կա՛մ էլ տրոհում՝ կապակցվելով համադասական շաղկապներով ու շարահարությամբ: Օրինակներ՝ «Պարիսպների գլխին բուն են դրել ցիներ և անգղը» (ԱԲ, 1, 179): «Գունավոր աղլուխի մեջ Անա զիզին փաթաթել է լավաշ, խորոված սմինդր, սխտորած լոբի, մի քանի վառունգ և մի քիչ պանիր» (ն. տ., 225): «Սպասիր ինձ տանը, բայց ոչ գրասենյակում» (ԱՇՔ, 68): «Ապագա-Բառնայր կամ Սալվինին հանդիսավոր կերպով նայեց առաջ...» (ն. տ., 79): Այս պարզ նախադասություններում շարահյուսական հարաբերություններն արտահայտվում են ընդգծված բազմակի և ոչ բազմակի անդամների միջև:

Համադասական հարաբերությունն ստորոգային ենթամակարդակում արտահայտվում է որպես տարբեր ստորոգյալների (երկկազմ կառուցվածք) կամ բայական ու անվանական գերադաս անդամների (միակազմ կառուցվածք) միջև գործառնող հարաբերություն, որի արդյունքը լինում է բարդ համադասական նախադասությունն իր երկու ենթատեսակներով: Ընդամենը, ինչպես արդեն նշել ենք, երբ շարահյուսական հարաբերություններն արտահայտվում են միևնույն առարկայի (առարկաների) ստորոգային հատկանիշների միջև, կազմվում է ընդհանուր ենթակայով բարդ համադասական կամ միավորյալ նախադասությունը, իսկ երբ դրանք արտահայտվում են տարբեր առարկաների ու դրանց ստորոգային հատկանիշների միջև, կազմվում է տարբեր ենթականերով բարդ հա-

1 Ի դեպ, մեր գործածած ոչ ստորոգային ենթամակարդակ տերմինը տվյալ դեպքում համարժեք է պրոֆ. էդ. Աղայանի ընդունած շարահյուսական մակարդակ տերմինին:

մադաասական նախադասութիւնը: Այսպես՝ 1. «Նույնիսկ ակնածանքով էինք նայում նրան, բայց սիրո զգացմունք չէինք տածում» (ՀՔ, 1, 435): «Ծն խոսում էի շատ քիչ կամ գրեթէ չէի խոսում» (ԷԶԳՉ, 31): 2. «Մարոյի կատաղության պատճառը հայտնի էր, բայց նրա վրդովմունքը ինձ ծիծաղելի էր թւում» (ԲԾԺ, 4, 472): «Ծն այսօր կայցելեմ քեզ, կամ դու կդաս ինձ մոտ»: Ինչպես տեսնում ենք, համադասական հարաբերութիւնները միավորյալ նախադասության մեջ կապում են միեւնոյն առարկայի (առարկաների) ստորոգային հատկանիշները, իսկ տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության մեջ՝ տարբեր առարկաներն իրենց ստորոգային հատկանիշներով: Նշանակում է՝ համադասական հարաբերութիւնն իր դրսևորումներով տարբեր յուրահատկութեամբ է արտահայտվում բարդ համադասական կապակցության երկու տարատեսակներում: Իսկ դա հավաստում է շարահյուսական հարաբերութիւնների ուսումնասիրման անհրաժեշտութիւնը՝ բարդ համադասական նախադասության երկու տարատեսակներում առանձին-առանձին: Այստեղ մեր նպատակը համադասական նախադասության միայն մի տարատեսակի՝ միավորյալ նախադասության մեջ շարահյուսական հարաբերութիւնների դրսևորման քննութիւնն է, որն ունի տեսական ու գործնական կարևոր նշանակութիւն, մանավանդ որ հայերենի շարահյուսութեանը նվիրված աշխատութիւններում այդ հարաբերութիւնները հիմնականում քննվում են տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության մեջ:

Միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կապվում են հիմնականում չորս կարգի հարաբերութեամբ՝ միավորական, ներհակական, տրոհական ու մեկնական, որոնք ևս միատարր չեն և ունեն իրենց մասնավոր դրսևորումները: Նշենք նաև, որ այդ հարաբերութիւնները միշտ չեն հանդիս գալիս «միայնակ», այլ հաճախ դրսևորվում են այլևայլ ածանցյալ հարաբերութիւնների հետ զուգորդված ձևով՝ պայմանավորված համապատասխան կաղապարների կառուցվածքային առանձնահատկութիւններով: Այնուհետև, երբեմն միեւնոյն բաղմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ արտահայտվում են համադասական տարբեր հարաբերութիւններ, որոնք կամ հավասար մակարդակի վրա են գտնվում, կամ էլ դրանցից մեկը իշխող դիրք է գրավում: Առաջին դեպքում միավորյալ նախադասութիւնը դիտում ենք որպես տարբեր հարաբերութիւնների համատեղմամբ կառուցվածք, իսկ երկրորդ դեպքում այն գնահատում ենք իշխող հարաբերութեամբ, որպիսի պարագայում մյուս հարաբերութիւնը կամ հարաբերութիւնները, որպես ստորին օղակում կամ օղակներում արտահայտվող հարաբերութիւններ, ունեն երկրորդական նշանակութիւն:

Միավորյալ նախադասության մեջ գործառվող հարաբերություններից ամենահաճախագեղ պիտի միավորական հարաբերությունն է: Միավորականությունն այս կառույցի բուն էությունն է: Նման միավորյալ նախադասությունը բնորոշ են կապակցման շաղկապական և շարահարական եղանակները: Ընդ որում, շաղկապներից տվյալ դեպքում գործածվում են թվարկում և հավելում արտահայտող և, ու, և՛...և՛, քե՛...քե՛, ո՛չ...ո՛չ, ևս, նաև, այլև, նույնպես և, նմանապես և, ինչպես և, ինչպես նաև, ոչ միայն...այլև, ոչ միայն...այլ նաև և այլն միավորիչ շաղկապները: Շարահարական կառուցվածքի նախադասությունները հիմնականում համապատասխանում են նույն նախադասությունների և(ու)-ով կապակցված տարբերակին:

Միավորական հարաբերությունը միավորյալ նախադասության մեջ միատարր չէ: Ըստ այդմ էլ միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) բուն միավորական հարաբերությամբ կամ թվարկում արտահայտող միավորյալ նախադասություններ և բ) հավելական-միավորական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասություններ, որոնք ունեն կառուցվածքային ու իմաստային տարբեր յուրահատկություններ:

ԲՈՒՆ ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅԱՄԲ ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բուն միավորական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունն արտահայտում է ընդհանուր ենթակային կամ ենթականերին ստորոգվող համասեռ հատկանիշների թվարկում: Այս կառույցի բաղադրիչները կապվում են իմաստային զանազան կապերով, որոնցից ամենահիմնականը ժամանակային հարաբերությունն է: Սա ևս արտահայտվում է քերականական ու բառական եղանակներով, որոնցից առավել էականը քերականականն է: Ժամանակային հարաբերության արտահայտման քերականական միջոցի դերով հանդես են գալիս երկկազմ կառուցվածքում ստորոգյալները, միակազմում՝ գերադաս անդամները: Իսկ որպես ժամանակային հարաբերության դրսևորման բառական միջոց հանդես են գալիս ժամանակի իմաստ ունեցող բառերը, որոնք տվյալ դեպքում օժանդակ դեր են կատարում՝ ճշտելով, մասնավորելով ստորոգյալների, բայական գերադաս անդամների ժամանակային նույնությունը կամ տարբերությունը (հմմտ. 17, էջ 569): Այսպես՝ հմմտ. «Վարդանը քայլում է և մտածում լսած լուրի մասին»: «Վարդանը քայլում է և միաժամանակ մտածում լսած լուրի մասին»: Այս երկու նախադասությունների բաղադ-

բիշներն էլ կապված են համաժամանակությամբ, միայն թե երկրորդում միաժամանակ բառն ավելի է ընդգծում այդ հարաբերությունը:

Բուն միավորական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կապվում են հիմնականում երկու տիպի հարաբերությամբ՝ համաժամանակությամբ ու տարժամանակությամբ: Բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ էլ հաճախ բաղադրիչ նախադասությունների մի մասը կապվում է համաժամանակությամբ, իսկ մյուս մասը՝ տարժամանակությամբ: Նման կառուցվածքը դիտում ենք համաժամանակություն + տարժամանակություն կառույցի միավորյալ նախադասություն: Այսպիսով, ըստ բաղադրիչ նախադասությունների միջև գործառնող ժամանակային հարաբերության թվարկում արտահայտող միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երեք ենթախմբի՝ ա) համաժամանակությամբ միավորյալ նախադասություն, բ) տարժամանակությամբ միավորյալ նախադասություն, գ) «համաժամանակություն + տարժամանակություն» կառույցի միավորյալ նախադասություն:

Արդ՝ անցնենք միավորյալ նախադասության այս տարատեսակների քննությանը:

ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Համաժամանակություն արտահայտող միավորյալ նախադասության բաղադրիչների գործողությունները կատարվում, եղելությունները տեղի են ունենում միաժամանակ: Այս դեպքում ստորոգյալները կամ գերադասանդամներն արտահայտվում են միևնույն ժամանակով, իսկ երբեմն էլ՝ միևնույն եղանակի տարբեր ժամանակներով, «որոնց արտահայտած ժամանակային իմաստների (բուն կամ երկրորդական) միջև կա որոշ ընդհանրություն» (17, էջ 571). Ինչպես՝ «Ամբողջ տիեզերքը լոնց, համաճալ» (ՀՔ, 1, 289): «Ես ու դու էլ շղթայված եմք իրարու, կարոտավառ երագում եմք միշտ իրար...» (ՎՏ, 1, 17):

Համաժամանակության արտահայտման հարցում պակաս դեր չունի նաև բառական եղանակը: Այսպես՝ «Անսպասելի նամակդ ինձ շատ տխրեցրեց և միևնույն ժամանակ շատ բարկացրեց» (ՆԴ, 236) նախադասությունն առանց ընդգծված արտահայտության կդրսևորեր ժամանակային հաջորդականություն:

Բարդ համադասական նախադասության կառուցվածքում տարբերակվող համաժամանակության երկու դրսևորումները (իսկատար և մասնակի) բնորոշ են նաև միավորյալ նախադասությանը: Համաժամանակությունը լրիվ է, երբ միավորյալ նախադասության գործողությունները կատարվում են միևնույն ժամանակով, երբ գործողություններն իրենց

սկզբի ու ավարտի ժամանակապահերով համընկնում են: Ահա թե ինչու լիակատար համաժամանակության դեպքում միավորյալ նախադասության ստորոգյալները կամ բայական գերադաս անդամներն արտահայտվում են հիմնականում միևնույն ժամանակաձևով. ինչպես՝ «Կուլտուրան մարդուն փոքրացնում ու մանրացնում է» (ԱԻՂ, 151):

Մասնակի համաժամանակությամբ միավորյալ նախադասության ստորոգյալների կամ բայական գերադաս անդամների արտահայտած գործողությունները համընկնում են մասնակի շափով: Սա առկա է լինում, երբ «գործողություններից մեկը արտահայտվում է տեական ժամանակով, իսկ մյուսը համընկնում է նրա մի պահին» (28, էջ 299): Այս դեպքում ստորոգյալները և բայական գերադաս անդամներն արտահայտվում են միևնույն ընդհանուր ժամանակի մասնավոր ժամանակաձևերով, իսկ երբեմն էլ միևնույն ժամանակաձևով, երբ էական նշանակություն է ստանում ժամանակային հարաբերության դրսևորման բառական միջոցը. ինչպես՝ «Նա մի քանի րոպե դռան մոտ կանգնած մտածում էր և ծեծեց դուռը»: «Մի վայրկյան կանգնում էին առաջիս սպիտակ, նորակառույց շենքեր և իսկույն սուզվում էին անցյալի մեջ» (ԱԻ, 3, 94):

Պրոֆ. Ս. Գ. Աբրահամյանը, խոսելով բարդ համադասական նախադասության մեջ համաժամանակության դրսևորման հնարավորությունների մասին, գրում է. «Համաժամանակության հարաբերությունը կարող է արտահայտվել երեք ընդհանուր ժամանակներից յուրաքանչյուրում՝ ներկայում, անցյալում, ապառնիում» (17, էջ 573): Սա հավասարապես վերաբերում է նաև միավորյալ նախադասությանը, միայն թե այն համադասական նախադասության երկու տարատեսակներում արտահայտվում է տարբեր կադապարներով:

Քննության առնենք միավորյալ նախադասությամբ արտահայտվող համաժամանակությունը ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակներում:

Ա. Ներկա ժամանակում միավորյալ նախադասության մեջ համաժամանակությունն արտահայտվում է.

1. Պարզ ստորոգյալներով, որոնք դրսևորվում են՝

ա) Ավելի հաճախ միևնույն եղանակաժամանակային ձևով, այն է՝ սահմանական եղանակի ներկա ու հարակատար, սակավադեպ էլ վաղակատար (վերջինս գործածվում է հարակատարի իմաստով՝ իր մեջ ներառելով նաև շարունակական ներկայի իմաստի որոշ տարր) ժամանակաձևերով. ինչպես՝ «Մաք է գալիս քնածի պես, օր-օրի վրա լղարում է, դեղնում, չորանում» (ԱՇՔ, 270): «Ամպերը եկել են սարերը պատել, Ձորերը լցվել, իրար փաթաթվել...» (ՀԹ, 171):

բ) Միևնույն եղանակի տարբեր (ներկա ու հարակատար, ներկա ու վաղակատար) ժամանակաձևերով. ինչպես՝ «Վերջին ժամանակներս նա

աշխատում է շատ բեղմնավոր ձևով և ամբողջապես զբաղված է «Ֆասուտի» երկրորդ մասով» (էջ 272, 610): «Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր Մեջք մեջքի տրված կանգնել վեհափառ, Իրենց ուսերին, Զավախքից էլ վեր՝ Բըռնած պահում են մի ուրիշ աշխարհ» (էջ 101):

2. Բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով. ինչպես՝ «Ու սիրում եմ առավոտից-իրիկուն Ճամփա երթալ-ու հավիտյան երազել» (եջ 1, 62):

3. Անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներով, որոնց հանգույցներն արտահայտվում են ներկա ժամանակով. ինչպես՝ «Երաժշտությունը սրբութուն է և բնության ամենագեղեցիկ շունչը» (ԱԽ, 89):

4. Տարբեր ստորոգյալների գուգակցումներով: Ընդամին, անվանական ստորոգյալի հանգույցը, պարզ ստորոգյալներն ու եղանակիչ բայը արտահայտվում են սահմանական եղանակի ներկա, հարակատար, սակավադեպ էլ վաղակատար (վերջինս իր իմաստով մոտենում է հարակատարին և ստանում է ներկայի նշանակութուն) ժամանակներով: Օրինակներ՝ «Ամեն տողը, շուրջը եղեգան փող է եվ կանաչ բոց է արտաշնչում» (ՀՄՔԵ, 20): «Երիտասարդ կտրիճ զինվոր ես դառել հիմա, Իմ Սաքարթվիլո, հրեղեն ձի ես նստել հիմա, հրեղեն թուր ես կապել մեջքիդ և կարմիր դրոշակ ես բարձրացրել հիմա» (ԱԽ, 3, 96): «Վահրամ Մավյանը հայ գրող է, ապրում է Լիբանանում, սիրում է շրջիլ-տեսնել աշխարհը, մարդկանց և աշխարհի ճանապարհներին, հասկանալի է, հաճողիպում է նաև աղջակիցներին» (ՎՊՀՔԱ, 108):

Նման միավորյալ նախադասությունը լինում է նաև միակազմ. ինչպես՝ «Շենքերին ես նայում, Պալատներին վսեմ եվ ուզում ես անվերջ խոսել...» (ՊՍ, 4, 104):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միավորյալ նախադասության մեջ ներկային վերաբերող համաժամանակությունն ոչ միշտ է արտահայտվում ինքնակա ձևով: Շատ հաճախ նրան զուգակցում են պատճառահետևանքային, մեկնական, փոխադարձ պայմանավորվածության, հիմունքի և այլ ածանցյալ հարաբերություններ: Դրանցից ամենահաճախադեպը պատճառահետևանքային հարաբերությունն է: Այս դեպքում միավորյալ նախադասության բաղադրիչներից առաջինը, որպես կանոն, արտահայտում է պատճառը, իսկ երկրորդը (կամ հաջորդը)՝ դրանից բխող հետևանքը: Պատճառահետևանքային հարաբերությունը պայմանավորված է լինում միավորյալ նախադասության ստորոգյալների բառական իմաստով և բաղադրիչների ներքին-մտային փոխհարաբերությամբ: Ներկա ժամանակում այդ հարաբերությունն արտահայտվում է, երբ՝

ա) առաջին ստորոգյալը ցույց է տալիս գործողություն, իսկ հաջորդը՝

դրա արդյունք, հետևանք դարձած երևույթ. ինչպես՝ «Ձյունն է վար իջնում Ու ծածկում մայթեր, ծառեր ու թիթեղ» (ՊՍ, 1, 401):

բ) առաջին ստորոգյալն արտահայտում է տեսողական, լսողական կամ այլ կարգի կարողություն, իսկ երկրորդը՝ դրա դրսևորում հանդիսացող գործողություն, երևույթ. ինչպես՝ «Ջրաղացպանն էլ լսում է, կենդանի բաց է թողնում» (ՀԹ, 347):

գ) առաջին բաղադրիչն արտահայտում է բնական վիճակ, դրույթուն, իսկ հաջորդը՝ դրանով պայմանավորված գործողություն, եղելություն. ինչպես՝ «Հողը արգավանդ է, տալիս է հացահատիկ և առատ ընդեղեն» (ԺԺ, 9, 5): «Հյուսիսափայլը կրոնական օրագիր չէ և դավաբանության հետ բնավ վերաբերություն չունի» (ՄՆՆՏ, 23):

դ) առաջին բաղադրիչ նախադասության ցույց տված վիճակը իրավական, սոցիալական այնպիսի դրույթուն է, որի հետևանքը դառնում է երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողությունը: Այս դեպքում միավորյալ նախադասությունը մեծ մասամբ բաղադրվում է բայական և անվանական ստորոգյալներով. ինչպես՝ «Ես երեխա չեմ. կավ եմ հասկանում» (ՊՍ, 1, 297): «Անձրևն այն գարնան թունավոր է ու մահ է խոստանում...» (ԳԷՔԴ, 46):

ե) «համադասության առաջին մասում ստորոգյալը արտահայտում է բնական որևէ երևույթի փոփոխություն, իսկ երկրորդ մասում հաղորդվում է այնպիսի գործողություն, դրույթուն, վիճակ, որոնք պայմանավորվում են վերոհիշյալ փոփոխությամբ կամ հետևանք են դրա» (28, էջ 310). ինչպես՝ «Իսկ քամին գնալով ավելի ու ավելի սաստկանում է, շվացնում խրճիթի հայտնի չէ որ ծակից» (ՆԴ, 94):

զ) միավորյալ նախադասության առաջին ստորոգյալն արտահայտում է հոգեկան զգացում, վիճակ, որի հետևանքը լինում է համադասության երկրորդ մասով արտահայտված գործողության կատարումը կամ բացառումը. ինչպես՝ «Սարգիս Յուզբաշին արհամարհում է, չի խոսում» (ՍԱԸՀ, 63): «Մտածողության թելը խճճվում է և հանկարծ կտրվում» (ՆԴ, 254):

է) միավորյալ նախադասության բաղադրիչներն արտահայտում են հոգեկան այնպիսի զգացումներ, որոնցից երկրորդը պայմանավորվում է առաջինով. ինչպես՝ «Միրում եմ այդ անվրդով Սառնությունը Ձեր սրտի, Եվ չեմ ուզում իմ վշտով Հուզել վիշտը Ձեր հուլի» (ՎՏ, 2, 53):

ը) միավորյալ նախադասության արտահայտած բնության երևույթներից երկրորդը պայմանավորվում է առաջինով. ինչպես՝ «Բարձրագույն ամպերի դեզերը վառվում են աբերի պես և լուսավորվում՝ լուսավորելով երկնակամարը» (ԱՇՔ, 91):

թ) միավորյալ նախադասութիւն անալիզին ստորոգյալն արտահայտում է հրաման, պահանջ, պատվեր, իսկ երկրորդը՝ այնպիսի գործողութիւն, եղիլութիւն, որ կատարվում է որպէս հետևանք նշված հրամանի, պահանջի. ինչպես՝ «Մենք պարտավորված ենք սկսել աշխատանքը և սկսում ենք»:

ժ) միավորյալ նախադասութիւն բաղադրիչները կապակցող և, ու միավորիչ շաղկապներին հաջորդում են հետևյալ շաղկապներն ու շաղկապական կապակցութիւնները՝ հետևաբար, հետևապես, դրա համար, այդ պատճառով և այլն. օրինակ՝ «Նա աշխատասեր է և դրա համար էլ ամբողջ օրը լինում է հանրային գրադարանում» և այլն:

Նշված բոլոր դեպքերում պատճառն արտահայտվում է միավորյալ նախադասութիւն անալիզին, իսկ հետևանքը՝ հաջորդ բաղադրիչով: Զի բացառվում են և ոճական նկատառումով հակառակ շարադասութիւնը, որպիսի պարագայում պատճառահետևանքային հարբերութիւնը հաճախ զուգորդում է զիջական երանգը. ինչպես՝ «Իմ ամբողջ կյանքում լեզուդ եմ սերտում եմ չեմ սովորել անսխալ խոսել, Անսխալ խոսել քո մասին քեզ հետ. Շփոթվում եմ միշտ անանց հուզմունքից...» (ՊՄ, 1, 503):

Միավորյալ նախադասութիւն մեջ ներկային վերաբերող համաժամանակութիւնը հաճախ էլ զուգակցում է փոխադարձ պայմանավորվածութիւն հարաբերութիւնը, երբ նրա բաղադրիչներն արտահայտում են փոխադարձաբար պայմանավորված համաժամանակյա գործողութիւններ, եղիլութիւններ. օրինակ՝ «Լեզուն զարգանում է ազատ և չի կամենում հպատակվել լեզվաբանների պեղած հին օրենքներին ու օրինակներին» (ՎՏ, 2, 189):

Համաժամանակութիւնը երբեմն էլ զուգակցում է մեկնական, բացատրական հարաբերութիւնը: Այսպես՝ «Զգուշ է միրհավը (1). քուրջ անելիս ձգում է վիզը (2), աչ ու ձախ կռնում (3) և ապա նորից երկարում վիզը (4), չորս կողմը նայում» (5) (ԱԲ, 1, 79) նախադասութիւն անալիզին բաղադրիչի անվանական ստորոգյալի հատկանիշը մեկնվում, մասնավորվում է հաջորդ բաղադրիչներով: Այստեղ մեկնական հարաբերութիւնը նաև ամբողջի ու մասերի հարաբերութիւն է. անալիզին բաղադրիչը նշում է ամբողջը՝ միրհավի զգուշավոր լինելն ընդհանրապես, իսկ հաջորդ բաղադրիչները մասնավորում են այդ հատկանիշի (զգուշավորութիւն) կոնկրետ դրսևորումները (վիզը ձգելը, աչ ու ձախ կռնելը, վիզը երկարելը, չորս կողմ նայելը): Նշված հարաբերութիւնների (մեկնական, ամբողջի ու մասերի) պատճառով ամբողջ նախադասութիւնը բաժանվում է արտաբերական երկու մասի: Այնուհետև. բերված նախադասութիւն մեջ ակնբախ է նաև ժամանակային հարաբերութիւն յուրահատկութիւնը. 2—3—4—5-րդ բաղադրիչները իրար հետ կապված են

տարժամանակությամբ, իսկ միասին 1-ին բաղադրիչի հետ՝ համա-
ժամանակությամբ: Առաջին բաղադրիչն ունի մշտատե կամ շարունա-
կական ներկայի իմաստ, որի ժամանակային ծիրի մեջ ներառվում են
հաջորդ գործողությունների ժամանակապահերը:

Բ. Միավորյալ նախադասությունը համաժամանակությունն ավելի
շատ արտահայտում է անցյալ ժամանակում՝ պայմանավորված այդ ժա-
մանակի մասնավոր ժամանակաձևերի առատությամբ: Ժամանակային
այդ հարաբերությունը դրսևորվում է ստորոգյալի գրեթե բոլոր տեսակ-
ներով, ինչպես նաև այս վերջինների ամենատարբեր զուգակցումներով:
Անցյալին վերաբերող համաժամանակությունը միավորյալ նախադա-
սության մեջ արտահայտվում է.

1. Մեծ մասամբ պարզ ստորոգյալներով: Նման միավորյալ նախա-
դասությունները բաժանվում են երեք ենթախմբի՝

ա) Բայական միեկույն եղանակաժամանակային ձևով համաժամա-
նակություն արտահայտող նախադասություններ: Այս դեպքում ստորոգ-
յալներն արտահայտվում են անցյալի անկատար, վաղակատար, անցյալ
կատարյալ, սավակադեպ էլ անցյալի վաղակատար ու անցյալի հարա-
կատար ժամանակներով. ինչպես՝ «Համբուրում էր ու արցունքով քջում
իր որդու համար գործած գուլպան» (ՊՄ, 1, 81): «Ես ապրել, սիրել և շատ
տանջվել եմ» (ԷԶԳ, 51): «Շփոթվեց ինքն իր մտքերից, զգաց մի տե-
սակ ամոթ իր մտավոր և բարոյական աշխարհի առջև» (ԱՇՔ, 67):
«Դահիճ ու գերի հմայվել էինք, կախաղվել» (ՀՔ, 1, 286): «Դրսում
կարծես շփոթված ու վախեցած էին» (Ն. տ., 363):

բ) Բայական միեկույն եղանակի տարբեր ժամանակաձևերով հա-
մաժամանակություն արտահայտող նախադասություններ: Այս դեպքում,
որպես կանոն, զուգակցում են այն ժամանակաձևերը, որոնց արտահայ-
տած գործողություններն իրենց կատարման ժամանակապահերով հիմ-
նականում համընկնում են: Այս կառույցում համաժամանակություն ար-
տահայտում են սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակի հետևյալ
ժամանակաձևերը՝ ա) անցյալի անկատարն ու անցյալի հարակատարը՝
«Նա գտնվում էր միջնաբերդի ստորոտում, գեղադիր բարձրավանդակի
վրա և կառուցված էր ճարտարապետական կատարելությամբ» (ՄԳՄ,
438), բ) պատմական ներկան ու վաղակատարը (հարակատարի նշանա-
կությամբ)՝ «Ծերիսն կպել է փեշիցս ու լաց է լինում» (ՀՔ, 320), գ)
անցյալի վաղակատարն ու անցյալի անկատարը՝ «Հնձանի առաջ նստել
էր Դիլան դալին, գլուխը խոնարհել կրծքին ու միտք էր առնում արևի տակ
անցած-գնացած օրերի մասին» (ԱԲ, 1, 81), դ) անցյալի հարակատարն
ու անցյալի վաղակատարը՝ «Ամենքս էլ հուզված էինք և վշտից մեր
աչքերը հառել էինք վար» (ԽԴՈԿ, 58), ե) անցյալ կատարյալն ու անց-

յալի անկատարը՝ «Մոխրագույն շալը ձգեց ուսերից, զգում էր անսովոր տաքություն» (ԱՇՔ, 162, գ) անցյալի հարակատարն ու անցյալ կատարյալը՝ «Վարդանը նստած էր ծառի տակ և հանկարծ հիշեց այդտեղ կատարված մի դեպք» և այլն:

գ) Տարբեր եղանակաժամանակային ձևերով արտահայտված ստորոգյալների զուգակցումով համաժամանակությունն արտահայտող նախադասություններ: Այս դեպքում զուգակցում են բայական տարրեր եղանակների այն ժամանակաձևերը (անցյալ կատարյալն ու ըղձական անցյալը, անցյալի անկատարն ու հարկադրական անցյալը և այլն), որոնց ժամանակային իմաստները համընկնում են. ինչպես՝ «Դու շիմացար և որտեղի՞ց իմանայիր» (ՊՄ, 4, 224):

2. Բաղադրյալ ստորոգյալներով, որոնց եղանակիչ բայերը և հանգույցներն արտահայտվում են անցյալ ժամանակով. ինչպես՝ «Ես շկարողացա ձայն հաճել և ոչ էլ շարժվել տեղիցս» (ՆԴ, 273): «Ճակատամարտ էր, կռիվ էր կյանքս» (ՀՍՍԲ, 259): «Նա լուռ էր և ջանում էր զսպել իրեն» (ԴԴՎ, 2, 74):

3. Պարզ և բայական ու անվանական բաղադրյալ ստորոգյալների զուգակցումներով: Այս դեպքում համաժամանակությունը գործառվում է պարզ ստորոգյալի և եղանակիչի ու հանգույցի միջև: Օրինակ՝ «Զինվորները տատանվում էին և չէին համարձակվում մոտենալ նրան» (ԴԴՎ, 2, 66): «Մարգարն ուրախ էր, երիտասարդացել էր» (ԱԲ, 1, 151):

Անցյալ ժամանակին վերաբերող համաժամանակությունն արտահայտող միավորյալ նախադասության մեջ ևս ժամանակային հարաբերությանը հաճախ զուգակցում են այլևայլ հարաբերություններ՝ պատճառահետևանքային, մեկնական, ընդհանրացման, նպատակի, ամբողջի ու մասերի և այլն, որոնցից դրսևորման իր հնարավորություններով առավելապես աչքի է ընկնում պատճառահետևանքային հարաբերությունը: Սա տվյալ դեպքում արտահայտվում է, երբ՝

ա) առաջին ստորոգյալի գործողությունը դառնում է պատճառ հաջորդ ստորոգյալի գործողության, իբրև հետևանքի, համար. օրինակ՝ «Պղնձյա աշտարակի վրա վառվում էր ձիթային ճրագը և յուր գունաթափ լույսով լուսավորում էր այդ երեք բազմահոգ դեմքերը» (ԲՍ, 76):

բ) միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչի նկարագրած վիճակը պայմանավորում է հաջորդ բաղադրիչի գործողության կատարումը կամ դրա ժխտումը: Այս դեպքում ստորոգյալներից մեկը (սովորաբար առաջինը) կարող է լինել նաև անվանական. ինչպես՝ «Մեսրոպը զբաղված էր զանազան կատակներով ծերունի Արքայի հետ, իսկույն չսեց Սահակի առաջարկությունը» (ԲՍ, 112): «Շատերը մահացու վիրավոր էին ու հագիվ էին շարժվում» (ՍԽՄՍ, 3, 349):

գ) միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչի արտահայտած վիճակը պայմանավորված է լինում առաջին բաղադրիչի ցույց տված վիճակով, աշխարհագրական տեղադրությանը և այլ հանգամանքներով: Այս դեպքում համաժամանակությունը մեծ մասամբ լինում է մասնակի. ինչպես՝ «Հայաստանը գտնվում էր երկու հզոր գիշատիչ թշնամիների միջև ու հաճախ դառնում էր կովող կողմերի ոտի կոխան» (ՍՁՀԲ, 261):

դ) առաջին բայ-ստորոգյալը ցույց է տալիս լսողական, տեսողական և նմանատիպ այլ կարողություն, իսկ երկրորդը դրսևորում է դրա արդյունք հանդիսացող գործողություն, եղելություն, երևույթ. օրինակ՝ «Վիթխարահասակ դաշտապահը նայում էր այդ փոքրամարմին, մանր աչքերով մարդուն ու վախենում էր» (ՀՔ, 1, 394): «Այդ խոսքերը չլսեցին պատգամավորները և զնացին» (ԲՄ, 92):

ե) առաջին բաղադրիչ նախադասությունը դրսևորում է տվյալ եղելությունն իբրև պատճառ, իսկ հաջորդ բաղադրիչը՝ տեսողական, լսողական պրոցեսն իբրև այդ եղելության, ֆիզիկական փոփոխության հետևանք. ինչպես՝ «Եվ կուրացան Ադամի աչքերը, այլևս ոչինչ չտեսան...» (ԱԻ, 3, 206): «Դասախոսության ժամանակ չկարողացա դիմանալ և մի քանի անգամ նայեցի նրան» (ՆԴ, 189):

զ) առաջին բաղադրիչ նախադասության բայ-ստորոգյալի գործողության ժխտումը դառնում է պատճառ, իսկ երկրորդ բաղադրիչով ներշնչված գործողությունը՝ հետևանք: Առաջին ստորոգյալը մեծ մասամբ լինում է բայական բաղադրյալ, իսկ երկրորդը՝ պարզ. ինչպես՝ «Վերջապես նա ևս չկարողացավ զսպել իր ուրախությունը և բացականչեց...» (ՍՁՀԲ, 464):

է) որպես պատճառ հանդես եկող հոգեկան այս կամ այն զգացման հետևանքը դառնում է մեկ այլ զգացում կամ մտավոր, բարոյական և այլ տիպի գործողություն. ինչպես՝ «Թագավորի խոսքերի մեջ Վարդն զգաց դառը հեղանք և շառագունեց» (ՍՁՀԲ, 203):

ը) միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչի արտահայտած հոգեկան գործողությունը դառնում է առաջին բաղադրիչի բայ-ստորոգյալի դրսևորած մտավոր գործողության, իբրև պատճառի, հետևանք. ինչպես՝ «Մտաբերում էր նրա գիշերվա խոսակցությունը և ուրախանում էր նրանով» (ԲՄ, 430):

թ) այն (պատճառահետևանքային հարաբերությունը) առկա է լինում հոգեկան ներհակ վիճակների դրսևորման ձևով. ինչպես՝ «Կարծես դժգոհում էին սենյակի օդից և կարոտում գարնանամուտի տաք մշուշը» (ԱԲ, 1, 277) և այլն:

Նշենք նաև, որ երբեմն միավորյալ նախադասության բոլոր բաղադրիչներն արտահայտում են հետևանք, իսկ պատճառը դրսևորվում է առաջին բաղադրիչի պատճառի պարագայով. ինչպես՝ «Քալին վախից ճչաց և վեր թռավ տեղից» (ՆԴ, 222): «Նա հագլից կապտում էր, խեղդվում» (ԱՇՔ, 335):

Հաճախ պատճառահետևանքային հարաբերությունը զուգակցում է առաջին բաղադրիչով արտահայտված հիմունքի երանգի հետ. ինչպես՝ «Հասկացավ Ադամ և սրտակամ համաձայնեց» (ԱԻ, 3, 192): Այստեղ առաջին ստորոգյալին հատկանիշը երկրորդ ստորոգյալի գործողության համար և՛ պատճառ է, և՛ հիմունք:

Քննված դեպքերում պատճառն արտահայտվում է առաջին, իսկ հետևանքը՝ երկրորդ բաղադրիչով: Սակավադեպ էլ հանդիպում է հակառակ շարահասությունը՝ գործողությունների, եղելությունների բնական հաջորդականությունը և դրանց պատճառահետևանքային կապը ներկայացվելով շրջված ձևով: Այսինքն՝ նախ նշվում է հետևանքը, ապա՝ պատճառը. ինչպես՝ «Գլուխը կախեց. չուզեց տեսնել տխուր պատկերը» (ՍԽՄՍ, 3, 189): «Ինքը Մարդպետունին էլ ոչինչ չհայտնեց և զգուշանում էր ավելին խոսելուց» (ՄԳՄ, 328):

Անցյալ ժամանակին վերաբերող համաժամանակությանը, ինչպես նշեցինք, զուգակցում են նաև այլ հարաբերություններ՝ հիմունքի, մեկնական, փոխադարձ պայմանավորվածության, ընդհանրացման, նպատակի, ամբողջի ու մասերի և այլն: Հիմունքի հարաբերությունն արտահայտվում է այն դեպքում, երբ միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչի գործողությունը կատարվում է առաջին բաղադրիչի գործողության, եղելության կամ այլ հատկանշի, որպես իրավական, բարոյական, սովորության հիմունքի, հիման վրա. ինչպես՝ «Միքայելը վաղուց էր ճանաչում այդ երիտասարդին, ատում էր նրան» (ԱՇՔ, 330): «Բայց Մխիթարն իր ձեռքով հրովարտակ գրեց ու Զագեձորը և նրան հարակից գյուղերը նվիրեց Մատուր հարյուրապետին» (ՍԽՄՍ, 3, 410):

Փոխադարձ պայմանավորվածության հարաբերության դեպքում համաժամանակություն արտահայտող միավորյալ նախադասության բաղադրիչների գործողությունները փոխադարձաբար պայմանավորված են լինում միմյանցով: Նման կառույցում որպես բայ-ստորոգյալների երբեմն հանդես են գալիս հականիշ կամ իմաստային որոշ ներհակություն ունեցող բառեր. ինչպես՝ «Զորավոր ձեռքով արմատախիլ էր անում շարունակներ և բարերար ձեռքով սերմանում էր առաքինությունը» (ՐՍ, 222): «Օր-օրի վրա նա ծուլանում էր ու դառնում անտարբեր դեպի իր շրջապատը» (ԱՇՔ, 263):

Շարահարական կառուցվածքի միավորյալ նախադասությունը հաճախ համատեղում է նաև ժամանակային (տվյալ դեպքում՝ համաժամանակության) և մեկնական հարաբերությունները. առաջին բաղադրիչով (բաղադրիչներով) հաղորդվում է իրողության մասին ընդհանրապես, իսկ հաջորդ բաղադրիչը (բաղադրիչները) մեկնաբանում, մասնավորում է նախորդի բովանդակությունը կա՛մ ամբողջապես, կա՛մ որևէ առումով. ինչպես՝ «Մինչև այժմ իմ ամուսնու մեջ ես թագավորն էի որոնում. նրա հաջողություններով ուրախանում, նրա փառքերով պարծենում...» (ՄԳՄ, 206)։

Անցյալ ժամանակին վերաբերող համաժամանակությանը նպատակի ու սահմանափակման հարաբերությունները զուգակցվելու դեպքում էական նշանակություն է ստանում բառական միջոցը. ինչպես՝ «Թշնամին յուր արշավանքը կատարել էր երկու կողմից և այդ նպատակով յուր զորքերը երկու մասի էր բաժանել» (ՐՍ, 282)։ «Պապեն» լուի էր, ավելի հաճախ երեխաների հետ էր խոսում» (ԱԲ, 1, 262)։ Բացի համաժամանակությունից, առաջին նախադասության մեջ առկա է նպատակի, իսկ հաջորդի մեջ՝ սահմանափակման հարաբերությունը։

Սակավադեպ էլ միևնույն միավորյալ կառուցում համաժամանակությանը հավելվում են մեկից ավելի հարաբերությունների երանգներ։ Այսպես, օրինակ, հետևյալ նախադասության մեջ տեղ են գտել մեկնական և ամբողջի ու մասերի հարաբերությունները. «Մյուս կողմից, Մուշեղ Բերդակալն ու Գոռ իշխանիկը ծանր հոգսերի մեջ էին. պատրաստություններ էին տեսնում ապագա հարձակմանց դիմադրելու համար. ավելացնում էին ամրոցի պաշտպանության պարագաները և ամբողջ օրերով աշխատեցնում էին զորքը» (ՄԳՄ, 220)։

Հարկ է ավելացնել, որ անցյալին վերաբերող համաժամանակություն արտահայտող միավորյալ նախադասության մեջ միավորական հարաբերությունը կարող է ունենալ նաև եզրափակող բնույթ։ Սա առավել բնորոշ է փակ կառուցվածքի նախադասությանը, երբ և(ու) միավորիչ շաղկապի հետ գործածվում են ընդհանրացման նշանակություն ունեցող այսպիսով, այսպես, այսպես ուրեմն բառերն ու կապակցությունները. ինչպես՝ «Նրա սենյակում դրեցին առանձին անկողնակալ՝ հսկիչի համար և այդպիսով պատանուն դարձրին մի տեսակ բանտարկյալ» (ԱՇՔ, 195)։

Գ. Միավորյալ նախադասության մեջ համաժամանակությունը առկա է լինում նաև ապառնի ժամանակում՝ արտահայտվելով այդ ժամանակի իմաստ ունեցող ամենատարբեր ստորոգյալներով։ Այս դեպքում համաժամանակությունը դրսևորվում է.

ա) Պարզ ստորոգյալներով՝ արտահայտված սահմանական եղանակի ապառնի, ենթադրական ապառնի, հարկադրական ապառնի ժամանակներով և հրամայական եղանակով. ինչպես՝ «Աչքերս փակեմ ու սեղմեմ ամուր Ու շմտածեմ ոչնչի մասին» (ԵԶ, 1, 13): «Կրակների ու ջրերի միջից կանցնեմ մենք, դուրս կբերենք երկաթե մարդիկ» (ԴԴՎ, 2, 442): «Հասկացե՛ք այս բանը, ճանաչեցե՛ք ինձ, վերջապես» (ԱՇՔ, 297):

բ) Անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներով, որոնց հանգույցները արտահայտվում են ապառնի ժամանակով. ինչպես՝ «Նա զորքի համար կլինի գթառատ քույր և ոգևորության աղբյուր»:

գ) Պարզ և բաղադրյալ (բայական, անվանական) ստորոգյալների զուգակցումներով. ինչպես՝ «Բայց եկեք նայենք մեր գրքերում ապրող բնակչությանը, փորձենք համեմատել» (ՎՊՀԲԱ, 17):

դ) Միակազմ միավորյալ նախադասության գերադաս անդամներով. ինչպես՝ «Ո՛ր առ ու փախի, ո՛ր նստե ու լաց» (Ա, 107): «Մի՛ ասիք, մի՛ լսիք» (Ն. տ., 122): «Պետք է խորամանկել, խաբել թշնամուն» (ՍԽՄՄ, 3, 317):

Ապառնի ժամանակին վերաբերող համաժամանակությանն էլ երբեմն զուգակցում են պայմանի, պատճառահետևանքային և այլ հարաբերություններ. ինչպես՝ «Բայց նայիր քեզ վրա հոր աչքերով և այն ժամանակ շատ վաղ չես համարի» (ԲՄ, 445):

ՏԱՐԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Տարժամանակային հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության արտահայտած գործողությունները, հղելությունները տեղի են ունենում տարբեր ժամանակներում, հաջորդում են իրար: Միևնույն առարկայի կամ առարկաների գործողությունների և դրանց բնական հաջորդման նկարագրությունը հանդիսացող միավորյալ նախադասությանը բնորոշ է բաղադրիչների շարադասության կայունությունը՝ պայմանավորված գործողությունների, եղելությունների բնական հաջորդականությամբ: Այսպես, օրինակ, «Նրանք միմյանց չեն հասկանում և չպիտի հասկանան հավիտյան» (ԱՇՔ, 375) նախադասության շարադասության փոփոխությամբ ոչ միայն փոխվում է բաղադրիչ նախադասությունների ներքին-մտային փոխհարաբերությունը, այլև աղճատվում է բովանդակությունը:

Միավորյալ նախադասությամբ նկարագրված գործողությունների ժամանակային հեռավորությունը դրսևորվում է կա՛մ ստորոգյալների արտահայտությամբ և կա՛մ էլ բառական միջոցներով: Օրինակ՝ «Սարկավազը գլուխ տվեց և հեռացավ» (ԲՄ, 226): «Մտավ երկրի ապավեն

գնդի գործողներն ու երկու օր շարունակ դուրս չեկավ «այնտեղից» (ՍԽՄՍ, 3, 280): Առաջին նախադասության մեջ գործողությունների միջև եղած ժամանակային տեղումները շատ կարճ է, իսկ երկրորդում երկար է՝ պայմանավորված ընդգծված ժամանակի պարագայով: Իհարկե, գործողությունների ժամանակային հեռավորության չափը քերականական տեսակետից կարևոր չէ: Տվյալ դեպքում էականը գործողությունների հաջորդումն է:

Միավորյալ նախադասության մեջ ևս տարժամանակությունն արտահայտվում է՝ ա) բնական ժամանակների սովորական հաջորդումով և բ) գործողությունների նախորդամաբ (հմմտ. 17, էջ 579), որոնցից առաջինը միավորյալ նախադասությանն ավելի բնորոշ է: Տարժամանակությունը գործողությունների նախորդամաբ արտահայտվում է մասնավորապես այն դեպքում, երբ խոսողը (գրողը) ցանկանում է առանձնապես շեշտել երկրորդ գործողությունը՝ այն ներկայացնելով՝ նախադաս. ինչպես՝ «Սահակ վարժապետը, ասում էին, եկել է էջմիածնից, այնտեղ է ուսում առել» (ՀՔ, 1, 270):

Միավորյալ նախադասության մեջ տարժամանակությունը բնական ժամանակների սովորական հաջորդումով արտահայտվելու դեպքում բաղադրիչների շարադասությամբ դրսևորվում է գործողությունների բնական հաջորդականությունը: Ըստ այդմ էլ միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) բայական ընդհանուր ժամանակով արտահայտված տարժամանակությամբ միավորյալ նախադասություններ, բ) տարբեր ընդհանուր ժամանակների զուգակցումով արտահայտված տարժամանակությամբ միավորյալ նախադասություններ:

Բայական ընդհանուր ժամանակով արտահայտվող տարժամանակություն

Բայական ընդհանուր ժամանակով արտահայտվող տարժամանակությունը միատարր չէ և լինում է.

Ա. ներկա ժամանակով արտահայտվող տարժամանակություն. Թըվում է՝ ներկայում տարժամանակության արտահայտումը պետք է բացառվի, սակայն լեզվական փաստերը հավաստում են հակառակը: Մենք համամիտ ենք պրոֆ. Վ. Առաքելյանի այն մտքի հետ, թե «քանի որ ստորոգյալի ժամանակները որոշակի վայրկյաններով չեն չափվում, և բացի այդ, ներկան կարող է և՛ անցյալ արտահայտել, և՛ ապառնի, այն կարող է լինել պարզապես պատմական, նկարագրական ժամանակ, ապա այդ պատճառով գործողությունների հաջորդություն համադասության մեջ դրսևորվում է նաև ստորոգյալների ներկա ժամանակների միջոցով»

(28, էջ 306): ներկա ժամանակին վերաբերող տարժամանակությունը միավորյալ նախադասության մեջ արտահայտվում է.

1. Պարզ ստորոգյալներով, որոնք արտահայտվում են՝ ա) միևնույն ժամանակաձևով (մասնավորապես անկատար ներկայով) և բ) նույն կամ տարբեր եղանակներին ժամանակաձևերով: Օրինակ՝ ա) «Վայրի աղավ-նիկների երամը փռոցով անդունդից դուրս է թռչում և... նորից իջնում մութը» (ԱՔ, 1, 224): բ) «Ու հիմա մտքիս մեջ ձգվում են իրար Արամն ու Աստղիկը, ձուլվում են ու զառվում, զառված են ու կրկին ձուլվում են իրար» (ՀՔ, 1, 280):

2. Բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով. ինչպես՝ «Բայց նա ձրգ-տում է մեզ միջոցում կուտակել, ապա երկու թևով փաշել իրեն, գրկել, նզվել» (ԴԴՎ, 2, 592):

3. Պարզ և բաղադրյալ ստորոգյալների գուգակցումներով: Ընդ որում, պարզ ստորոգյալը և եղանակին ու հանգույցը արտահայտվում են ներկա ժամանակով. ինչպես՝ «Գնում են արտ ու սկսում ննձել» (ՍԽԱ, 73): «Հետո՝ փողը ծոցն է տանում Ու վերստին մեկնաբանում, ծվ մի վայրկյան տալով դադար, նորից դառնում մեռակառար...» (ՊՍ, 4, 168):

4. Միակազմ միավորյալ նախադասության՝ ներկայով արտահայտ-ված բայական գերադաս անդամներով. ինչպես՝ «Եզր վեր աճում, տա-կիցը հորթ են ուզում» (Ա, 90):

Բ. Անցյալ ժամանակով արտահայտված տարժամանակություն. նման տարժամանակության դրսևորման ոլորտը բավական լայն է: Այն արտահայտվում է.

1. Պարզ ստորոգյալներով, որպիսի դեպքում ժամանակային հա-ջորդականությունը դրսևորվում է.

ա) Միևնույն ժամանակաձևով: Այս դեպքում գործառնում են սահ-մանական եղանակի անցյալի՝ վեց ժամանակաձևերը (նաև պատմական ներկան), ըղձական անցյալը, ենթադրական անցյալն ու հարկադրական անցյալը: Բերենք օրինակներ՝ «Լալ-Մարգարը հանկարծ վեր էր թռնում տեղից, բահն առնում ու դեպի ջրի հանդը գնում» (ԱՔ, 1, 169): «Ե՛վ հաճել են նեղից, և՛ նեղել են, Անթեղել են, հետո ինձ պեղել են» (ՀՍՍԲ, 136): «Արշավեցին ձախ, ապա շուտ եկան, սլացան դեպի գետն ու դան-դաղ հեռացան...» (ՍԽՄՍ, 3, 64): «Ու լսեի վերջին անգամ խորհուրդը նրա Ու մեռնեի ապուպապոտ Այդ քարի վրա» (ՀՍՔԵ, 99): «Այնտեղ՝ արևոտ այն քարափներին իմ մանկությունը պիտի դողա՞նք, Թառե՜ր Եփրատի փրփրած թևին Ծվ ընկուզենու կարոտով կանչե՜ր» (ՎԴԱՄ, 51):

բ) Միևնույն եղանակի տարբեր (անցյալի անկատար ու անցյալ կատարյալ, անցյալի վաղակատար ու անցյալի անկատար, անցյալի վաղակատար ու անցյալ կատարյալ, վաղակատար անցյալի հարակա-

տար ու անցյալի անկատար) ժամանակաձևերով, որոնցից մեկը ցույց է տալիս տեական, իսկ մյուսը՝ ոչ տեական գործողություն: Օրինակներ՝ «Ասյա Արմենովնան երկար ժամանակ մեմենում էր հայերեն այդ բառերը. հետո աչքերը փակեց» (ՀՔ, 1, 303): «Մովսեսը փակել էր իր դպրոցը և տիվ ու գիրքեր Բեկի տանն էր գտնվում» (ՍեՄՍ, 3, 118): «Լուս գնացել էին դաշտ, լուս էլ վերադարձան» (ՀՔ, 1, 367): «Այս ամառ նրանք կովկասյան հանքային ջրերն էին եղել գնացած և այդ երեկո այնտեղից էին վերադառնում» (ՆԴ, 184):

գ) Տարբեր եղանակաժամանակային ձևերի զուգակցումով, որպիսի դեպքում գործողությունների կատարման ժամանակապահների միջև առկա է բնական հաջորդումը. ինչպես՝ «Թոնիր ուներ արդեն, սեփական ձեռքով ցանված թուփուն պիտի ունենար և ուներ թուփունի մի մեծ տոպրակ...» (ՀՔ, 1, 443): «Վանի դեպքերից հետո Զավդուֆ փաշեն նահանջեց ու պիտի գնար Ալշավազով» (ն. տ., 454):

2. Բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով: Ընդ որում, տարժամանակությունը գործառվում է սրանց դերբայական բաղադրիչների միջև. ինչպես՝ «Մարդիկ վախեցնում էին տնից դուրս գալ և նրա ղինվորներին հանդիպել» (ԲՄ, 364—365):

3. Սակավադեպ անվանական բաղադրյալ ստորոգյալներով. ինչպես՝ «Դու մի օր թագավորի բարեկամն էիր և դարձյալ բարեկամ կլինես» (ՄԳՄ, 141):

4. Պարզ և բաղադրյալ ստորոգյալների զուգակցումներով. ինչպես՝ «Անահիտն ու Աստղիկը փաշվեցին մի անկյուն ու սկսեցին կարդալ» (ԴԴՎ, 2, 93): «Ավագ Համունին միառժամ լուս էր. հետո շարունակեց դառնացած» (ՍԶՀԲ, 47):

5. Միակազմ միավորյալ նախադասության բայական գերադաս անդամներով, որոնք արտահայտվում են նշված պարզ ստորոգյալներին բնորոշ ժամանակաձևերով. ինչպես՝ «Լուսնկան պատռե, մեջեն ելե՛ր է՛» (Ա, 64):

Նշենք, որ անցյալին վերաբերող տարժամանակություն արտահայտող միավորյալ նախադասության մեջ ևս ժամանակային հարաբերությունը հաճախ զուգակցում է պատճառահետևանքային հարաբերությունը. ինչպես՝ «Կինը չկարողացավ դիմանալ ոտի վրա և երեսն ի վայր փովեց գետնին» (ՆԴ, 193): «Կարդաց նամակը և տխրեց» (ԱՇՔ, 137):

Գ. Ապառնի ժամանակով արտահայտվող տարժամանակություն. այս դեպքում միավորյալ նախադասությունը ցույց է տալիս խոսքի պահից հետո միևնույն առարկայի (առարկաների) հաջորդաբար կատարելիք գործողությունները: Ապառնի ժամանակին վերաբերող տարժամանակությունն արտահայտվում է.

1. Պարզ ստորոգյալներով, որոնք արտահայտվում են՝ ա) միևնույն ժամանակաձևով (սահմանական, ըղձական, ենթադրական ու հարկադրական եղանակների ապառնի ժամանակներով, հրամայական եղանակով) և բ) տարբեր եղանակաձևերի (սահմանական ապառնի ու ենթադրական ապառնի և այլն) ղուգակցումով: Օրինակներ՝ ա) «Պատրաստվի՛ր, սիրելի՛ Մուշեղ, և շուտով ճանապարհ ընկի՛ր» (ՐՄ, 392): «Քո պայծառ գահից մեղմորեն իջի՛ր, Մազբերդ փոխ հոգնատանջ կրծքիս, Անուշ երազով սիրտս պաճուճի՛ր, Յնորք հուշերով ամոքի՛ր հոգիս...» (ՎՏ, 1, 52): բ) «Ես իսկույն գնալու եմ հանքերը, կհրամայեմ...» (ԱՇՔ, 99):

2. Բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով, որոնց եղանակիչներն ունենում են ապառնիի նշանակություն. ինչպես՝ «Մենք կառոզ ենք թուրքի ատամները փշրել և ախորժակը կտրել Սյունիքից» (ՄԽՄՄ, 3, 240):

3. Պարզ ստորոգյալ + անվանական բաղադրյալ ստորոգյալ կաղապարով: Այս դեպքում հանգույց են դառնում լինել, դառնալ և նման մի բանի վերացական բայերի ըղձական, ենթադրական ու հարկադրական ապառնիի ձևերը, իսկ պարզ ստորոգյալ՝ ըղձական, ենթադրական, հարկադրական ապառնիները, հրամայական եղանակի բայաձևերը. ինչպես՝ «Երկար մազերդ կաթնակես ազատ, Հիվանդ գլուխդ կըղնես կրծքիս, Կլիճես ֆեֆուշ, մոտիկ, ճառագատ,— Անուշ խոսքերով կղյուքես հոգիս...» (ՎՏ, 1, 48): «Դու էլ, դու էլ ֆեֆուշ եղի՛ր, Մի՛ տրտնջա, լացդ թող,՝ Այս սուրբ ժամին լո՛իր, լո՛իր, Սիրիբ անխոս ու կարող...» (Ն. տ., 93):

4. Միակազմ միավորյալ նախադասության բայական գերադաս անդամներով. ինչպես՝ «Բան արա, հետո պարծեցի՛ր» (Ա, 16): «Նախատեսված միջոցառումները ֆենարկել... ժողովներում և դրանք մտցնել կոլեկտիվ պայմանագրերի մեջ» (ԺԺ, 9, 380):

Տարբեր ընդհանուր ժամանակների զուգակցումով արտահայտվող տարժամանակություն

Միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև գործառնող տարժամանակությունը հաճախ արտահայտվում է տարբեր ընդհանուր ժամանակների զուգակցումով: Տարժամանակության նման դրսևորումը ավելի բնորոշ է միավորյալ նախադասությանը: Այս դեպքում գործողությունների կատարման հաջորդականությունն ունենում է հետևյալ հերթականությունը.

Ա. Անցյալ—ներկա—ապառնի. Սա բնական ժամանակների սովորական հաջորդում է, երբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչներից առաջինը ցույց է տալիս միևնույն առարկային (առարկաներին) ստորոգվող հատկանիշը անցյալում, երկրորդը՝ ներկայում, իսկ երրորդը՝

դը՝ ապառնի ժամանակում: Ընդ որում, անցյալ ժամանակն արտահայտվում է վաղակատար (սակավադեպ անցյալի անկատար), ներկան՝ ներկա և հարակատար, իսկ ապառնին՝ ենթադրական ու հարկադրական ապառնի ժամանակներով. ինչպես՝ «Ես եղել եմ, կամ, կլիներմ հար ու հավետ...» (ՀԹ, 74): «Բանաստեղծություն, Դու եղել ես, կաս ու պիտի լինես, Ինչ էլ որ լինի...» (ՀՍՍԲ, 159): Նման նախադասությունը երբեմն արտահայտվում է բայական ստորոգյալ + անվանական ստորոգյալ կաղապարով. ինչպես՝ «Վահրամ՝ եղել ես, կաս և կլինես մի թանկագին ոսկեթել բեռեզ» (ՎՓՀՀ, 1, 97):

Բ. Անցյալ—ներկա. ժամանակների այս հերթականությունը միավորյալ նախադասության մեջ հիմնականում արտահայտվում է անցյալի անկատար + ներկա, վաղակատար + ներկա, անցյալ կատարյալ + ներկա կաղապարներով. ինչպես՝ «Ես սիրում էի փլավը և մինչև օրս էլ սիրում եմ» (ՀԶ, 20.4.1978 թ., 4), «Վանում ես տեսա Անդրանիկին, նիշում եմ նրա բարի հայացքը, բարի ժպիտը» (ՀԹ, 1, 309), իսկ երբեմն էլ՝ բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով. ինչպես՝ «Դու չուզեցիր, չկամեցար իմ խենթ հոգու սիրով շնչել, էլ ինչո՞ւ ես ուզում անհայտ ցավով կրկին հոգիս տանջել» (ՎՏ, 2, 90):

Ոճական նկատառումով տարժամանակությունն արտահայտվում է նաև ներկա—անցյալ հերթականությամբ, երբ խոսողը (գրողը) առաջնային պլան է մղում ներկա ժամանակի ստորոգյալի դրսևորած հատկանիշը. ինչպես՝ «Անհանգիստ մասնագիտության մարդիկ են ժուռնալիստները և այդ հարգանքին արժանացել են ոչ թե ինչ-որ վերին որոշման պարտադրանքով» (ՎՊՀՐԱ, 6):

Գ. Անցյալ—ապառնի. Այս դեպքում միավորյալ նախադասությունը բաղադրվում է անցյալ և ապառնի ընդհանուր ժամանակների մասնավոր ժամանակաձևերով արտահայտված պարզ ստորոգյալներով, մասամբ էլ բայական ու անվանական ստորոգյալներով: Ավելին, գործողությունների հաջորդականությունն արտահայտվում է ինչպես միևնույն եղանակի ժամանակաձևերի սահմաններում, այնպես էլ տարբեր եղանակաձևերի ոլորտում: Ըստ այդմ էլ անցյալ—ապառնի հաջորդումը արտահայտվում է՝ ա) վաղակատար ու ապառնի, բ) վաղակատար ու հարկադրական ապառնի, գ) վաղակատար ու ենթադրական ապառնի, դ) անցյալ կատարյալ ու ենթադրական ապառնի, ե) անցյալ կատարյալ ու հարկադրական ապառնի, զ) անցյալի վաղակատար ու ենթադրական ապառնի, է) անցյալի անկատար ու ըղձական ապառնի, ը) հարակատար ու ենթադրական ապառնի ժամանակներով, թ) բաղադրյալ ստորոգյալներով: Օրինակներ՝ ա) «Զեմ եղել և շեմ լինելու...» (ՍԶՀԲ, 10): բ)

«Սա նրեանում նոր զորք է գումարել և շուտով պետք է ժամանի նախիջեան» (ՍԽՄՍ, 3, 49): դ. «Աշխարհի սկզբից մինչև այժմ բոլոր նոր տարիներն այդպես եկել, այդպես էլ կգնան» (ՆԴ, 263): դ. «Եկավ ու հիմա արդեն կմնա» (ՀՔ, 1, 506): ե. «Գիտոն անցանք, առո՞ւն պիտի խեղդվի՞նք» (Ա, 130): դ. «Գայլի պես պզգզել էր թախտին ու ասես հիմա կցառկի, կնռռտի խռովարարներին» (ՍԽՄՍ, 3, 339): է. «Իսկ Առաքելը նրանցից շէր վախենում, միայն մարդկանց չհանդիպի մինչև սարերին հասնելը» (ՀՔ, 1, 400): ը. «...այդ խորամանկ խաղը սարքողները դա՛րանած են մոտակայքում և ուր որ է կհարձակվեն իրենց վրա» (ՍԽՄՍ, 3, 296): թ. «Մենք եղել ենք բարեկամ և կլինենք հավետ» (ՍՁՀԲ, 238):

Անցյալ-ապառնի հերթականությունը տարժամանակությունը ոճական նկատառումով երբեմն էլ արտահայտվում է շրջուն՝ ապառնի-անցյալ ձևով: Այս դեպքում միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կապվում են նաև պատճառահետևանքային հարաբերությամբ. խոսողը (գրողը), ցանկանալով խոսակցի (ընթերցողի) ուշադրությունը բևեռել ապառնի ժամանակով արտահայտված հետևանքի վրա, նախադաս է գործածում հետևանքը նշող բաղադրիչ նախադասությունը: Տարժամանակություն էլ ավելի հաճախ արտահայտվում է հրամայական եղանակ + բղձական ապառնի + անցյալ կատարյալ կաղապարով, ուր հետևյալները նշվում է առաջին երկու բայաձևերով, իսկ պատճառը՝ անցյալ կատարյալով. *ինչպես՝* «— Դուրս իմ տնից, սեհերն՝ս, ետ չընայես դեպի մեզ, Ոտ չըղենս էլ տունըս, Մըրտեցի՛ր անունս...» (ՀՔ, 147):

Գ. Ներկա—ապառնի. Գործողությունների նման հաջորդումն առկա է լինում իրար հաջորդող ժամանակների միջև և արտահայտվում է թե՛ պարզ և թե՛ բաղադրյալ ստորոգյալներով, *ինչպես* նաև դրանց զուգակցումներով. *օրինակ՝* «Հիմա ինքը համարյա չկա և վաղը բոլորովին չի լինելու» (ՍԱՃՀ, 77): «Ձէ՞ որ դժբախտ է և մի կերպ պիտի աշխատի խեղդել սրտի կեղծիքները» (ԱՇՔ, 284): «Դրանք վայրենի ուղմիկներ են, կելվեն մինչև սատակեն գլխովին» (ՍԽՄՍ, 3, 71):

ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ + ՏԱՐԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրությունները հաստատում են բաղմաբաղադրիչ միավորյալ կառուցվածքում համաժամանակության ու տարժամանակության միաժամանակյա դրսևորման հնարավորությունը: Ընդամեն, ժամանակային այդ երկու արտահայտությունները միավորյալ նախադասության մեջ ունենում են տարբեր դրսևորումներ: Այսպես, օրինակ, «Թրթռում է օդի մեջ Հաբրբանը զընգուն» (1), Շաղ է տալիս ջրի հետ (2) Ու փշրվում է

քնքուշ (3)» (ՎԴԱՄ, 178) նախադասության 2-րդ և 3-րդ բաղադրիչները իրար հետ կապված են համաժամանակությանը, իսկ երկուսով առաջին բաղադրիչի հետ՝ տարժամանակությամբ: Այստեղ համաժամանակության ու տարժամանակության ընդգրկումը հավասարաչափ է: Մինչդեռ, օրինակ, հետևյալ նախադասության մեջ դրանք հավասարաչափ չեն արտահայտվում. «Դուան մոտ, այնտեղ, կեբերի նրման, Միխայլոն էր միշտ կանգնած լուրջ ու խիստ (1), հեթ նայում էր մեզ (2), սաստում էր անձայն (3) Ու հանկարծ ժպտում լայն բեղի տակից» (4) (ՎՏ, 2, 164): Քանի որ այստեղ առաջին երեք բաղադրիչները իրար հետ կապված են համաժամանակությանը, իսկ շորրորդի հետ՝ տարժամանակությամբ, ուստի գերիշխողը համաժամանակությունն է:

Միավորյալ նախադասության բաղադրիչները ժամանակային հարաբերության արտահայտման տեսակետից հաճախ խմբավորվում են: Այսպես՝ առաջին երկու և հաջորդ երկու բաղադրիչ նախադասությունները իրար հետ կապվում են համաժամանակությանը, իսկ այդ երկու խմբերը միմյանց հետ՝ տարժամանակությամբ. ինչպես՝ «Հրապուրում է ինձ, տոշորում և ապա ծարավ թողնում, հեռանում» (ԱԻ, 3, 202):

Միավորյալ նախադասության մեջ համաժամանակությունը + տարժամանակությունը արտահայտվում է երկու ձևով.

1. Միևնույն ընդհանուր ժամանակով: Այս կառուցում համաժամանակությունն ու տարժամանակությունը արտահայտվում են ամենից առաջ բայական միևնույն ընդհանուր ժամանակի սահմաններում. ընդ որում, ավելի հաճախ՝ անցյալ, քիչ չափով՝ ներկա, իսկ ավելի սակավադեպ՝ ապառնի ժամանակում:

Ներկա ժամանակին վերաբերող համաժամանակությունը + տարժամանակությունը արտահայտվում է՝ ա) ներկա ու հաբակատար ժամանակներով արտահայտված պարզ ստորոգյալներով և բ) ներկա ժամանակի եղանակիչ ունեցող բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով: Օրինակ՝ ա) «Կըլթացնում եմ, աբաբում Արտույտները արտերում, թըռչում մանուկ հոգուս հետ, ճախում, ճըխում եթերում» (ՀԹ, 69): բ) «Ես ուզում եմ հիմա իմ հասակով մեկ Մառնալ որպես կենդանի բողոք, ճչալ, որոտալ, հեբֆել հիմնովին Այդ անդարձության օրենքն անողոք...» (ՀՄՔԵ, 172):

Անցյալ ժամանակին վերաբերող համաժամանակության ու տարժամանակության համակցումն արտահայտվում է.

1) Պարզ ստորոգյալներով, որոնք դրսևորվում են՝

ա) Անցյալի միևնույն ժամանակաձևով. ինչպես՝ «Այնտեղ իրար գլխի հավաքված խոսում էինք ու վիճում մինչև ճաշ, ապա դառնում էինք տուն» (ԱԻ, 3, 343—344): «Աշնան գույներով ներկված թավուտում

ընկել էր պախրան, մեկնել էր գեղեցիկ վիզը և մի աչքով դժգոհ նայում էր երկնքին» (ՍԱՀՀ, 43):

բ) Սահմանական եղանակի անցյալի տարբեր ժամանակաձևերի զուգակցումով. ինչպես՝ «Պապս տաք մոխիր էր կապել եզան ճակատին, շոյում էր նրա մեջքը և փաղաքշական խոսքեր էր ասում» (ԱՔ, 1, 216): «Փառանձեմը լսում էր և գլուխն օրորում, հետո չհամբերեց և ընդհատեց ամուսնու խոսքը...» (ՍՉՀՔ, 483):

շ) Պարզ և բաղադրյալ ստորոգյալներով. ընդ որում, համաժամանակությունն առկա է լինում նույն տիպի, իսկ տարժամանակությունը՝ տարբեր (պարզ ու բաղադրյալ) ստորոգյալների միջև. ինչպես՝ «Թղենու ստվերի շարժվելու հետ փոխում էր տեղը, բարկանում, հուզվում ու նորից սկսում խաղալ» (ՍՆՄՄ, 3, 98): «Մեզ հյուրընկալողները հավաքվում էին պրեֆեկտի շուրջը և սկսում խոսել արաբերեն, ծիծաղել» (ՎՊՀՔԱ, 221):

Ապառնի ժամանակին վերաբերող համաժամանակություն + տարժամանակությունն արտահայտվում է հիմնականում ապառնի ժամանակի միևնույն ժամանակաձևի սահմաններում. ինչպես՝ «...Ամայի դաշտում նստեմ միայնակ, — Մեռնող հուշերս փայփայեմ ու լամ» (ՎՏ, 1, 105): Այստեղ 2-րդ և 3-րդ բաղադրիչները իրար հետ կապված են համաժամանակությամբ, իսկ 1-ին բաղադրիչի հետ՝ տարժամանակությամբ:

2. Տարբեր ընդհանուր ժամանակների հերթականությամբ: Այս դեպքում ժամանակային հարաբերության երկու դրսևորումները միևնույն կառույցում արտահայտվում են տարբեր ընդհանուր ժամանակների բնական հաջորդումով: Առավել տարածվածը ժամանակների առցյալ — ներկա հերթականությունն է, որն արտահայտվում է ինչպես պարզ կամ բաղադրյալ ստորոգյալներով, այնպես էլ դրանց զուգակցումով. ինչպես՝ «Կիտել հոնքերը ներքև, Թերթում է, Բրբում, ջոկում» (ԵԶԺ, 349): «Մենք լսել էինք քո ահալոր անունը. տեսությանդ էինք փափագում, այժմ բախտավոր ենք, որ քո ոտքով ես եկել մեր հողը» (ՀԹ, 386):

Նույնաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ երբեմն համաժամանակությամբ կապված 1-ին և 3-րդ բաղադրիչների միջև ընկած 2-րդ բաղադրիչն իրեն նախորդող և հաջորդող բաղադրիչների հետ կապվում է տարժամանակությամբ՝ նախորդման ձևով. ինչպես՝ «Նա մեջքից կռացած, ինչ-որ բան է գրում մեծ դժվարությամբ, լեզուն է հանել, վիզն է ծռնում» (ՍՀ, 1978, № 2, էջ 4):

Թվարկում արտահայտող միավորյալ նախադասության բաղադրիչների կապակցման և դրանց միջև գործառնող ժամանակային հարաբերության դրսևորման գործում զգալի դեր են կատարում նաև բառական միջոցները: Դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ա) շաղկապներ ու շաղկապական բառեր և բ) ժամանակի իմաստ արտահայտող բառեր, որոնք ունեն տարբեր դեր ու գործառնություն: Նախ՝ շաղկապների ու շաղկապական բառերի մասին:

Եվ, ու — Թվարկում արտահայտող կենսունակ այս շաղկապները միավորյալ նախադասության մեջ ամենից շատ են հանդիպում: Ընդամին, դրանք կապակցում են թե՛ համաժամանակություն և թե՛ տարժամանակություն արտահայտող միավորյալ նախադասության բաղադրիչները: Այստեղ մեր նպատակն է քննել այդ համանիշ շաղկապների միայն կապակցական գործառնությունը:

Երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ և-ը և ու-ն հանդես են գալիս երկու բաղադրիչ նախադասությունների միջև՝ սահմանափակելով Թվարկումը, իսկ բազմաբաղադրիչ նախադասության մեջ մեծ մասամբ կապակցում են վերջին և նախավերջին բաղադրիչները. ինչպես՝ «Սմբատը տվեց նրան մի բուռ թղթադրամ և պատվիրեց մյուս օրը մշակներին հյուրասիրել» (ԱՇՔ, 285): «Այդ միջոցին ներս ընկավ որդին, գրկեց մորն ու հորը, համբուրեց և լացեց» (ԱԻ, 3, 333):

Բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասության մեջ և-ը հաճախ, առանց շեշտվելու, բոլոր բաղադրիչներն է կապակցում՝ տարբերակվելով և՛...և՛ կրկնադիր շաղկապից. ինչպես՝ «Գրագիրը գնաց և քիչ ժամանակից ետ բերավ պատվիրած նամակը և տվավ Սևադա իշխանին» (ՄԳՄ, 116):

Պայմանավորված ու-ի՝ ավելի սերտ հարաբերություն արտահայտելու հատկանշով՝ այդ շաղկապը հաճախ կապակցում է միավորյալ նախադասության զույգ-զույգ Թվարկվող բաղադրիչները, որոնց ստորոգյալները, որպես կանոն, լինում են իմաստով մոտ բառեր. ինչպես՝ «Սավառնում էր ու ճախրում, ժպտում էր ու ծիծաղում՝ հրաշալի, հրաշագեղ...» (ԱԻ, 3, 81):

Երբեմն բազմաբաղադրիչ կառույցում միաժամանակ գործածվում են և, ու շաղկապները. ինչպես՝ «Եվ ստրուկ ու համր ժողովուրդը հավատում էր այս ամենին ու օրհնում թագավորի կյանքը և հնազանդվում նրա կամքին» (ԱԻ, 3, 110):

Միավորյալ նախադասությունը կապակցվում է նաև և՛...և՛ կրկնա-

դիր շաղկապով, որով շեշտվում են թե՛ ստորոգյալով հատկանիշները և թե՛ ժամանակային հարաբերությունը: Եվ՝ը այս դեպքում կրկնվում է առաջին, սակավադեպ էլ երկրորդ բաղադրիչ նախադասությունից սկսած. ինչպես՝ «Պաշարյալները և՛ մեռնում էին, և՛ պատրաստվում էին մեռնելու համար, և՛ միևնույն ժամանակ կռվում էին արտաքին թշնամու դեմ» (ՐՄ, 399): «Ես նստում եմ ճամփի վրա ամեն օր Ե՛վ աղոթում, և՛ թախծում եմ քեզ համար» (ՎՏ, 1, 58):

Չափածո միավորյալ նախադասության մեջ և-ի կրկնությունը ստեղծում է հարակրկնություն՝ նպաստելով ուրիշ մի ձևավորմանը. ինչպես՝

«Ե՛վ ընկնում էին անգին ընկերներ,

Ե՛վ վերջին անգամ մեզ էին կանչում» (ԵԶԺ, 11):

Միավորյալ նախադասության մեջ և, ու շաղկապները, բացի թվարկման հարաբերությունից, բարդացնում են նաև ուրիշ իմաստներ՝ հանդես գալով այլ շաղկապների նշանակությամբ: Դրանք մասնավորապես գործածվում են բայց, սակայն, իսկ, այլ ներհակական, ուստի և հետևանքի շաղկապների իմաստով: Ընդ որում, ներհակականների նշանակությամբ գործածվելիս միավորյալ նախադասության բաղադրիչների ներքին-մտային կապը լինում են հակասումը, անհամապատասխանությունը, հանդիպադրությունն ու ժխտումը, իսկ մակաբերական իմաստով գործածվելիս միավորյալ նախադասության բաղադրիչները միանում են պատճառահետևանքային կապով, և նրանց քերականական համադրությունը չի հատկանշվում իմաստային-քերականական համադրությամբ: Օրինակներ՝ «Սառած ու ապշահար նայում էի դաժան իրականությունը և բան չէի հասկանում» (ԱԻ, 3, 362): «Բայց ոչ միայն նրանք, այլև ձեր ամբողջ հասարակությունը ինձ գաղտնի արհամարհում է և ձեզ անարժան համարում» (ԱՇՔ, 273): «Խմբագիրն սկզբում չէր խառնվում և, մի կողմ քաշված, մատների ծայրերով վերելներ էր քաշում առատամազ ձ'la Վիլհելմ սանրած բեղի փնջաձև ծայրերը» (ՆԴ, 158): «Ծարավից պապակում էի և ագահաբար ծծեցի սառը ջուրը» (Ն. տ., 196): Այս նախադասությունները հեշտությամբ փոխակերպվում են բայց, սակայն (1-ին օրինակ), իսկ (2-րդ օրինակ), այլ (3-րդ օրինակ), ուստի, ուստի և (4-րդ օրինակ) շաղկապներով տարբերակների:

Թե՛...թե՛, ո՛չ...ո՛չ — Այս կրկնավոր զուգաշաղկապներից առաջինը միևնույն առարկային (առարկաներին) ստորոգյալով հատկանիշների գոյությունը հաստատում է, իսկ մյուսը՝ ժխտում: Ակնբախ է, որ դրանց բաղադրիչները երբեմն միավորվում են և-ով, ո՛չ...ո՛չ-ը՝ նաև էլ-ով կազմելով թե՛...և թե՛, ո՛չ...և ո՛չ ու չ...և ո՛չ էլ կապակցությունները, որպիսի դեպքում միավորյալ նախադասության բաղադրիչների կապն ավել-

լի է սերտանում, և թվարկվող շարքի փակումն ավելի է ընդգծվում: Միավորյալ նախադասությունն արտահայտում է թե՛ համաժամանակություն, թե՛ տարժամանակություն: Օրինակներ՝ «Վարդանը քե՛ր քայլում է, քե մտածում»: «Դու ո՛չ Սայաթ-Նովա, Ո՛չ էլ Քուչակ էիր, Ո՛չ էլ հուլակ փնտրող Հետին գրչակ էիր» (ՀՍՍՔ, 243): «Ո՛չ հագնվել էր և ո՛չ սանրվել էր» (ՐՍ, 25): «...նա ո՛չ առաջինն է, ո՛չ էլ վերջինն է լինելու» (ԱՇՔ, 134):

Այժմ՝ միավորյալ նախադասության մեջ հանդես եկող ժամանակային իմաստ ունեցող բառերի մասին: Սրանք երկակի դեր են կատարում. և՛ կապակցում են բարդության բաղադրիչները, և՛ միաժամանակ դրսևորում են ժամանակային հարաբերությունը՝ տարժամանակությունը: Նման կիրառություն ունեն ապա (և ապա), եախ և առաջ...ապա, եախ...ապա, եախ...հետո և այլն ձևեր, որոնք ակադ. Գ. Զահուկյանն համարում է շաղկապների առանձին խումբ (տե՛ս 94, էջ 500): Օրինակներ՝ «Կառավարիչ իշխանը աչքերը թարթեց, ապա անխոս սևեռեց Թորգոմի երեսը» (ՍԶՀՔ, 86): «Ընդհակառակն. գերի տանող խմբերը, նկատելով նոր արշավող արքունական հեծվորներին, եախ կանգ առան, ապա ձիերի գլուխը շրջեցին ետ մի ակնհայտ նպատակով՝ եկողներին դիմադրելու...» (ՍԶՀՔ, 387): «Հիվանդը եախ սկսեց տքտնքալ, հետո վերմակը դեն շարտեց և առողջ ձեռքը դարկեց պատին» (ԱՇՔ, 245):

Միավորյալ նախադասության մեջ տարժամանակության դրսևորմանը նպաստում են նաև ժամանակի իմաստ ունեցող բառերի ու բառակապակցությունների, որոշ տրոհվող լրացումների գործածությունը՝ բովանդակության պլանում դրսևորելով ստորոգյալների արտահայտած գործողությունների միջև առկա ժամանակային միջարկումը. ինչպես՝ «Այս մի քանի օրը հոգնել էր հոգեպես և հիմա իրեն անսահման ազատ էր զգում» (ՍԱՃՀ, 59): «Այդ սրբազան կտակի համաձայն թաղեցին և մինչև այժմ էլ նրա ավերված տանը մոմեր են վառում» (Ն. տ., 100): «Վազեց մի քանի քայլ առաջ և, հանդիպելով բոցերի հարվածին, հետ ցատկեց» (ԱՇՔ, 359):

ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ—ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՄԲ ՄԻԱՎՈՐՑԱԼ ՆԱԽԱՄԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Միավորական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության մյուս տարատեսակը միավորական-հավելական հարաբերությամբ կառույցն է: Այս հարաբերությունն ունի երկակի բնույթ: Դա հավելման իմաստ ունեցող միավորականություն է, որը բնորոշ է ոչ թե բարդ համադասական կապակցությանն ընդհանրապես, այլ նրա միայն մի տարատեսակին՝ միավորյալ նախադասությանը: Այսպես, օրինակ, «Բայց արի պա-

տանին ոչ միայն չէր տրտնջում, այլև ժպիտը չէր հեռացնում երեսից» (ՄԳՄ, 362) նախադասության բաղադրիչներն ամենից առաջ կապված են միավորական հարաբերությամբ. ամբողջ նախադասությունը թվարկում է միևնույն առարկային ստորոգվող հատկանիշները: Սակայն թվարկումն այստեղ դրսևորվել է մի փոքր այլ ձևով, այն է՝ երկրորդ բաղադրիչի նշած հատկանիշն արտահայտվում է նույն առարկայի առաջին հատկանիշին հավելվելու ձևով: Այդ տեսակետից էլ բերված նախադասության բաղադրիչների քերականական համադրությունը որոշակիորեն տարբերվում է սովորական թվարկման դեպքում գործառնող համադրությունից: Այսպիսով, միավորական-նավելական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը ցույց է տալիս միևնույն առարկային (առարկաներին) ստորոգվող այնպիսի հատկանիշներ, որոնցից հաջորդը հավելվում է նախորդին: Նման միավորյալ նախադասությունը պետք է ամենից առաջ տարբերել բուն միավորական հարաբերությամբ միավորյալից: Դրանց միջև առկա են քերականական-դենոտանտային, ոճական-վերաբերմունքային ու փաստական-իրադրական տարբերություններ: Հմմտ. «Դատարանը պարզում է ներկայացած անձանց ինքնությունը, ինչպես նաև ստուգում է պաշտոնատար անձանց և ներկայացուցիչների լիազորությունները» (ՔԴՕ, 60): «Դատարանը պարզում է ներկայացած անձանց ինքնությունն ու ստուգում է պաշտոնատար անձանց և ներկայացուցիչների լիազորությունները»: Այս նախադասությունները, նույն բովանդակությունն ունենալով, տարբերվում են իրարից: Երկրորդում բաղադրիչ նախադասությունները քերականական համադրությամբ են կապված. դրանք թվարկում են միևնույն առարկայի հաջորդաբար կատարած գործողությունները, իսկ առաջին նախադասության բաղադրիչները եթե ոչ քերականորեն, ապա գոնե խոսողի (գրողի) վերաբերմունքի տեսակետից հավասարազոր չեն. երկրորդ բաղադրիչի բովանդակությունը առաջինի համեմատությամբ հավելյալ է, ածանցյալ:

Քննության առարկա միավորյալ նախադասության մեջ հավելական բաղադրիչն ամբողջ նախադասությանը հաղորդում է իմաստային (նաև հուշական) ու ոճական ամենատարբեր նրբերանգներ, ունի լրացուցիչ հաղորդման, իմաստային, վերաբերմունքային հավելման նշանակություն: Այն շարադասվում է հիմնական բաղադրիչից հետո (բաժանվելով դադարով, տրամաբանական շեշտով ու հնչերանգով), բայց նրա հետ քերականական մեկ ամբողջություն է կազմում: Հավելումը յուրաքանչյուր դեպքում տարբեր է լինում, ունենում է տարբեր նրբերանգ: Այսպես՝ «Բայց վահանը ոչ միայն հարգում էր նրան, այլև սաստիկ սիրում էր» (ՐՄ, 295): «Ժողովում նա պատմում էր իր տպավորությունները, նաև

հայտնեց հեռավոր ուղևորության գնալու իր որոշումը»։ Առաջին նախադասության մեջ հավելման հիմքում ընկած է միևնույն անձի կատարած գործողությունների համաժամանակությունը, իսկ հաջորդում՝ երկրորդ բաղադրիչի բովանդակության երկրորդական, ոչ էական լինելը առաջինի բովանդակության համեմատությամբ։

Հավելման իմաստի նրբերանգները պայմանավորված են նաև միավորյալ նախադասության մեջ գործածվող հավելական միավորիչ շաղկապների իմաստներով։ Այդ շաղկապներն են՝ այլև, նաև, ևս, էլ, ինչպես և, ինչպես նաև, նույնպես և, նույնպես էլ, ոչ միայն...այլև, ոչ միայն...այլ նաև, ինչպես...այնպես էլ, ինչպես...նույնպես և, ինչպես...նույնպես էլ և այլն։ Սրանցից նաև, այլև միաբառային, ինչպես և, ինչպես նաև, նույնպես և, նմանապես և բառախմբային շաղկապները սովորաբար հանդես են գալիս միավորյալ նախադասության հավելական բաղադրիչի սկզբում, իսկ էլ-ը՝ նույն բաղադրիչի տրամաբանական շեշտակիք անդամից հետո՝ հավելման նշանակության հետ դրսևորելով տարբեր իմաստներ. նաև-ը և այլև-ը՝ «զորացման կամ աճման երկրորդական գաղափար» (3, էջ 655), էլ-ը՝ ներառման իմաստ, մյուսները՝ սաստկացման երանգ։ Օրինակներ՝ «(Միքայելը) Գրիշայի ասածը հասկացավ, նաև զգաց նրա խոսքերի ճշմարտությունը» (ԱՇՔ, 214)։ «Մերունին միույն ժամկոչի դեր չէր կատարում, այլև տիրացություն էր անում» (ՆԴ, 129)։ «(Գյոթեն) բոլորիս հյուրասիրում էր, կտրատում տապալկած թռչունները, ընդ որում՝ մեծ վարպետությամբ, ինչպես նաև չէր մոռանում գինի լցնել» (էԶԳՀ, 22)։

Միավորյալ նախադասության մեջ հավելման իմաստն ընդգծված են արտահայտում նաև հավելական զուգաշաղկապները՝ ոչ միայն...այլև, ոչ միայն...այլ նաև, ինչպես...նույնպես էլ, ինչպես...նույնպես և և այլն, որոնց բաղադրիչները շարադասվում են ստորոգյալներից, իբրև զուգադրվող եզրերից, առաջ։ Այս շաղկապները միավորյալ նախադասությունը օժտում են իմաստային տարբեր նրբերանգներով։ Այսպես՝ ոչ միայն...այլև շաղկապով կապակցված նախադասության առաջին բաղադրիչը դառնում է հաղորդման հիմնական նպատակը, իսկ երկրորդը՝ սոսկ հավելում, որով բաղադրիչ նախադասությունների քերականական համազորությունը մասամբ ձխախտվում է»։ Նույն գործառույթն ունի նաև ոչ միայն...այլ նաև շաղկապը, միայն թե այս դեպքում առկա ներառման հարաբերությունն ավելի է ընդգծվում։ Օրինակ՝ «Նա ոչ միայն չի սիրել, այլև անպատվել է այդ մաքուր զգացումը, անասնական ախտը սիրո տեղ շռայլելով» (ԱՇՔ, 201)։ Վարդանը ոչ միայն լավ չի սովորում, այլ նաև հաճախակի է բացակայում դասերից»։

Միավորական-հավելական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության կառուցվածքային առանձնահատկություններից մեկն էլ շարահարությամբ կապակցման բացառումն է:

ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ներհակական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչներն իմաստով, մասամբ նաև կառուցվածքով հակադրվում են իրար, գտնվում են ներհակական կապի մեջ՝ արտահայտելով միեկնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգծող ներհակ հատկանիշներ: Օրինակ՝ «Նա տեսավ հորը, բայց ձայն-ծալտում չհանեց» (ՆԴ, 88):

Ներհակական միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են ներհակական շաղկապներով ու շարահարությամբ: Ընդամենը, շաղկապական կապակցումը, որի դեպքում հակադրությունն ավելի ընդգծված ու որոշակի է արտահայտվում, միավորյալ նախադասության մեջ իրականացվում է բայց, սակայն, իսկ, բայց և այնպես, և սակայն, և այլ, մինչդեռ, այնինչ, ապա (հապա), այնուամենայնիվ, եթե ոչ, թե չէ, այլ ոչ քե, և ոչ քե, եթե...ապա և այլ շաղկապներով, որոնք արտահայտում են միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև գործառնող հակադրության ամենատարբեր դրսևորումները, նրբերանգները:

Շարահարական կառուցվածքի ներհակական միավորյալ նախադասությունը շաղկապականի համեմատությամբ ավելի սակավ է հանդիպում: Այս դեպքում, ինչպես միշտ, շարահարական հարաբերությունը հաճախ որոշակի չի արտահայտվում և կարող է ըմբռնվել երկակի ձևով: Այսպես, օրինակ, «Մմբատը ոչինչ չսասաց այլևս, լուռ անցավ իր սենյակը» (ԱՇԲ, 158) միավորյալ նախադասությունը կարելի է ըմբռնել և՛ միավորական, և՛ ներհակական իմաստով՝ նայած խոսքի նպատակադրմանը: Եթե խոսողը (գրողը) ցանկանում է թվարկել միեկնույն անձի գործողությունները, բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգյալներն արտաբերվում են հավասար թվարկման հնչերանգով, և նախադասությունը լինում է միավորական հարաբերությամբ՝ համարժեք և-ով կապակցված տարրերակին: Հմմտ. «Մմբատը ոչինչ չսասաց այլևս և լուռ անցավ իր սենյակը»: Մինչդեռ երբ խոսողի (գրողի) նպատակն է հակադրել այդ նախադասության երկու բաղադրիչներով արտահայտվածը, այս դեպքում ստորոգյալների հնչերանգը տարբեր է լինում. առաջին ստորոգյալի վերջին վանկը արտասանվում է տոնի բարձրացումով, իսկ երկրորդ ստորոգյալը՝ միջին տոնով: Եվ նախադասությունն ըմբռնվում է որպես ներհակական կապակցություն, որը համարժեք է այլ-ով տարրերակին: Հմմտ. «Մմբատը ոչինչ չսասաց այլևս, այլ լուռ անցավ իր սենյակը»:

Շարահարական միավորյալ նախադասության մեջ շարահյուսական հարաբերությունը հաճախ որոշակի չէ հենց ներհակության շրջանակներում. ինչպես՝ «Օձն իրեն շապիկը կփոխի, բնությունը չի փոխի» (Ա, 55): «Գացիր Սասուն քանց գեղ գազան, Նո ես գալի քանց շուն վազան...» (ՀԹ, 231): Այս նախադասությունները կարելի է դիտել և՛ որպես հանդիպադրական, և՛ որպես հակասման հարաբերություն արտահայտող կապակցություններ: Հմմտ. «Օձն իրեն շապիկը կփոխի, իսկ բնությունը չի փոխի»: «Օձն իրեն շապիկը կփոխի, Բայց բնությունը չի փոխի» և այլն:

Շարահարական կառուցվածքում երբեմն էլ զուգակցում են ներհակական հարաբերության տարբեր ներբանգներ, որոնցից մեկը, սակայն, գերակշռում է. ինչպես՝ «Քեզ համար քուն ես ջնում, ուրիշի համար երազ ես տեսնում» (Ա, 44): Այս միակազմ կառուցում զուգակցում են հակասումն ու հանդիպադրությունը, սակայն ակներախ է հակասման հարաբերության գերակշռությունը:

Այս ամենով հանդերձ՝ շարահարական միավորյալ նախադասությունների մեծ մասի մեջ շարահյուսական հարաբերությունը խիստ որոշակի է:

Ներհակական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասություններն ունեն կառուցվածքային ու իմաստային մի շարք առանձնահատկություններ: Դրանք ըստ հիմնական բաղադրիչների դրսևորման լինում են միակազմ և երկկազմ, իսկ ընդհանրապես ունեն երկանգամ կամ երկիջր կառուցվածք, քանի որ հակադրությունը միշտ էլ պահանջում է երկու բևեռ, երկու եզր: Այդ եզրերի լեզվական արտահայտությունները դառնում են միավորյալ նախադասության բաղադրիչները, կամ անմիջական կազմիչները², իսկ ներհակական հարաբերությունը՝ դրանց միջև գործառնող հիմնական հարաբերությունը: Իհարկե, ներհակական միավորյալ նախադասությունը միշտ չի կազմված լինում միայն երկու բաղադրիչներից: Հաճախ հակադրության եզրերից մեկն ունենում է բաղադրյալ կազմություն: Ավելին. չի բացառվում նաև երկու եզրերի միաժամանակյա բաղադրյալ լինելը: Երկու դեպքում էլ միավորյալ նախադասության մեջ համատեղում են շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ, որոնք, սակայն, չեն գտնվում նույն մակարդակի վրա, չունեն գործառական ու հաղորդակցական միևնույն դերն ու նշանակությունը: Ներհակական հարաբերությունը, որպես բարդ նախադասության անմիջական

2 Ընդունված է անմիջական կազմիչներ համարել բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն ընդհանրապես: Մենք այստեղ անմիջական կազմիչ տերմինը գործածում ենք ավելի նեղ նշանակությամբ՝ աղպիսին դիտելով միավորյալ նախադասության միայն ներհակական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչները:

կազմիչների միջև գործառնող հարաբերություն, կազմում է ամենաբարձր աստիճանը, իսկ մյուս հարաբերությունները հանդես են գալիս այդ կազմիչներից մեկի կամ երկուսի ներսում՝ իբրև ստորին օղակում կամ օղակներում գործառնող հարաբերությունների ներհակական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասություններն ըստ բաղադրիչների կազմության բաժանվում են երեք խմբի.

ա) պարզ կազմությամբ բաղադրիչներով միավորյալ նախադասություններ.

բ) մեկ բաղադրյալ եզրով միավորյալ նախադասություններ.

գ) երկու բաղադրյալ եզրերով միավորյալ նախադասություններ:

Պարզ կազմությամբ բաղադրիչներով միավորյալ նախադասությունն այս կառուցվածքի ամենահիմնական ու պարզագույն տիպն է. ինչպես՝ «Այդ անիրավ բժիշկները հոգիս հանեցին, բայց օգնել չկարողացան» (ԱՇՔ, 67):

Երկրորդ խմբի միավորյալ նախադասություններում բաղադրիչներից մեկն ունենում է պարզ, իսկ մյուսը՝ բաղադրյալ կազմություն: Ընդ որում, պարզ կազմությամբ եզրը հակադրվում է բաղադրյալ եզրի բոլոր բաղադրիչ նախադասություններին միասին վերցրած: Բաղադրյալ եզրում, իբրև ստորին օղակում, գործառնող հարաբերությունները լինում են տարբեր: Առավել հաճախակի միավորական հարաբերությունն է. ինչպես՝ «Նա ձայն չհանեց (1) [I], այլ ձեռքեր դրեց գազաքիճ (2) և տեղն ու տեղը պլպկեց տապ առած հավի պես» (3) [II] (ՆԴ, 53): Պարզ կազմությամբ եզրը երբեմն էլ հակադրվում է բաղադրյալի բաղադրիչներից միայն մեկին. ինչպես՝ «Յուպին ուրախությունեց վրնջաց (1), մի քանի քալ առեց (2), փորձեց կապը կտրել (3) [I], բայց չկարողացավ» (4) [II] (ԱՔ, 1, 288): Այստեղ հակասման ներհակությամբ կապված են ընդգծված կից բաղադրիչ նախադասությունները:

Միավորյալ նախադասության բաղադրյալ եզրը կամ կազմիչը հաճախ ավելի է բարդանում, երբ նրա բաղադրիչներից մեկը ստանում է ստորադաս նախադասություն. ինչպես՝ «Մտածում էի մի տեղ խանութի աշակերտ մտնել (1) [I], բայց հետո ավելի լավ համարեցի արհեստ սովորել (2) և դնացի մտա Միքայելյան արհեստագիտական դպրոցը (Թիֆլիսում) (3), մաճավաճեղ որ այստեղ ուսումը ձրի էր» (4) [II] (ՆԴ, 5):

Ինչպես նշեցինք, բաղադրյալ կազմություն կարող են ունենալ ներհակական միավորյալ նախադասության նաև երկու եզրերը միաժամանակ: Այս դեպքում հակադրության եզրերից յուրաքանչյուրի բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են երկանդամ կամ բազմանդամ ստորոգյալների խմբավորումների ձևով: Հակադրության եզրերի, իբրև բարձր

օղակների, և դրանք բաղադրող բաղադրիչների, իբրև ստորին օղակների, միջև, բնականաբար, գործառնում են տարբեր հարաբերություններ. հարաբերության միատարրությունն այստեղ բացառվում է: Իսկ միևնույն նախադասության ստորին օղակներում արտահայտվող հարաբերությունները լինում են նույնը կամ տարբեր: Ըստ այդմ էլ բաղադրյալ եզրերով միավորյալ նախադասությունները բաժանում ենք երկու ենթախմբի՝ ա) միևնույն հարաբերությամբ կապված բաղադրիչներով միավորյալ նախադասություններ և բ) տարբեր հարաբերություններով կապված բաղադրիչներով միավորյալ նախադասություններ: Առաջին դեպքում միավորյալ նախադասության ստորին օղակներում ավելի հաճախ գործառնվում է միավորական հարաբերությունը: Թվարկում արտահայտող բաղադրիչ նախադասությունների երկու խմբերն իրար հետ կապվում են ներհակական հարաբերությամբ. ինչպես՝ «Բեռլոբովին հագնված՝ նա նստած էր անկողնի վրա (1) և գլուխը ձեռքին՝ հենած՝ թիկն էր տվել բարձին (2) [I]. բայց իմ մտնելուն պես նստեց ուղիղ (3) և խոր նայեց աչքերիս (4) [II] (ՆԴ, 267): Այստեղ ներհակության եզրերն ունեն հավասար ծավալ. կազմված են երկուական բաղադրիչ նախադասություններից: Միավորական հարաբերությունը ստանում է անհավասարաչափ ընդգրկում, երբ հակադրության եզրերից մեկն ավելի շատ բաղադրիչ նախադասություններից է կազմված լինում. ինչպես՝ «Բնական կարոտությունը դռնեղուռ չի ընկնում (1), ձայն չի հանում (2), չի գոռում (3) ու լալիս ուրիշների մոտ (4) [I], այլ միայն զգում է (5), միայն տառապում» (6) [II] (ԱՇՔ, 97):

Տարբեր հարաբերություններով կապված բաղադրիչ նախադասություններով միավորյալ նախադասության ստորին օղակներում արտահայտվում են շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ, որոնք կարող են ունենալ հավասար կամ անհավասար ընդգրկում՝ պայմանավորված հակադրության եզրերը բաղադրող նախադասությունների քանակով: Առավել հաճախ համատեղում են հակասման ու միավորական, միավորական ու պայմանաներհակական հարաբերությունները: Օրինակ՝ «Տեսնելով այս՝ Օլիմպիա թագուհին դողաց, չգիտես վախի՞ց, թե զարմանքից (1), բայց մնաց կանգնած, չկարողանալով ոչ առաջ գնալ, ոչ հոտ (2) [I]. այլ ասես շրնկնելու համար բռնեց հատակին հասնող կերպասավարագույրը (3) ու մի վայրկյան մնաց աչդպես՝ աչքերը լայնաբաց ու դողող (4), ապա մեկնն պոկվեց տեղից (5), շրջվեց (6) ու հեռացավ պինդ, փութկոտ քայլերով (7) [II] (ՍԶՀՐ, 229): «Ասում էին (1), խոսում (2), կատակներ էին անում նրա վրա (3) [I], բայց տեսնում էին նրան թե չէ (4), թեկուզ հեռվից լռում (5), պապանձվում էին» (6) [II] (ՀՔ, 1, 433):

Միավորյալ նախադասութեան հակադրութեան եզրերում գործառնող հարաբերութեաններին անմիատարրութեանն երբեմն էլ պայմանավորված է լինում նրանցից մեկում ստորադասական հարաբերութեան դրսևորմամբ. ինչպես՝ «Մայրը նախատում էր որդուն (1) ու լալիս (2) [I], բայց մյուս կողմից տեսնում էր (3), որ ուրիշ նաւ չկար (4), և վառում էր բուխարին (5) [II] (ՎՏ, 2, 230):

Սակավադեպ միավորյալ նախադասութեան եզրերից մեկում (կամ երկուսում) տեղ են գտնում մեկից ավելի հարաբերութեաններ. ինչպես՝ «Երկար, երկար նայեց Սուլենիւրին նա նուրբ ու ջրերին (1), Ուզեց ճմլել այդ թերթը (2), ինչ-որ մի տեղ պահել (3), Կամ պատառոտել նվերը (4) [I],— Սակայն թողեց (5), թաղեց թերթերում ալլ (6), Կամքի վերջին ճիգով քերեց խոհերից (7) եւ սկսեց թերթի ղգաստութեամբ մոայլ մյուս թերթերը հին» (8) [II] (ԵՂԸԵ, 170—171): Այս պարբերութեամբ միավորյալ նախադասութեան առաջին եզրի բաղադրիչներում «ներթափանցված» ձևով զուգակցում են միավորական ու տրոհական հարաբերութեանները:

Այսպիսով, թեև քննված միավորյալ նախադասութեաններին բաղադրյալ կազմութեամբ հակադրութեան եզրերը բարդ համադասական կամ բարդ ստորադասական նախադասութեաններ են, այնուամենայնիւ դրանցից յուրաքանչյուրը կազմում է մեկ ամբողջութուն և հակադրվում է մյուս եզրին: Հետեւաբար ներհակական միավորյալ նախադասութեան ունի երկանդամ կամ երկկազմիչ կառուցվածք և բացարձակ է ալլ բաղադրիչի կամ բաղադրիչների հավելման հնարավորութեանը: Նոր բաղադրիչի (բաղադրիչների) ավելացումն այս դեպքում հնարավոր է միայն բարդութեան ստորին օղակում կամ օղակներում:

Ներհակական հարաբերութեանը գործառնում է միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչների բոլոր անդամների միջև, բացի ենթակայից: Ենթակայի հակադրութեանն այս կառուցվածքում հիմնականում բացառվում է, որովհետև այն, ընդհանուր անդամ լինելով, հաջորդ բաղադրիչում հակադրութեան եզր չունի: Այսպիսով, ենթակայների միջև գործառնող ներհակութեանը միավորյալ նախադասութեանը բնորոշ չէ:

Միավորյալ նախադասութեան բաղադրիչների մյուս անդամները հակադրվում են՝ դրսևորելով կառուցվածքային ու իմաստային տարբեր առանձնահատկութեաններ: Ներհակական հարաբերութեանն ամենից առաջ արտահայտվում է երկկազմ կառուցվածքում ստորոգյալների, իսկ միակազմ կառուցվածքում՝ բայական (սակավադեպ էլ անվանական) գերադաս անդամների միջև: Այսպիսի հակադրութեանը անվանում ենք ստորոգական: Սա միավորյալ նախադասութեան կազմում հանդես եկող ամենահիմնական հակադրութեանն է: Միավորյալ նախադասութեանը սահմանափակվում է ստորոգական հակադրութեամբ, երբ նրա բաղադ-

րիչները համառոտ են, իսկ ավելի հաճախ ստորոգյալները կամ գերադասանդամները հակադրվում են իրենց լրացումներով. ինչպես՝ «Վարդանն ու Սուրենը չեկան, այլ մեկնեցին»։ «Կայծակը չլուսավորեց անտառը, այլ վայրկենական մի շող նետեց նրա վրա»։ Երբեմն էլ հակադրությունը հիմնականում կենտրոնանում է բայական լրացումների միջև, իսկ լրացյալների հակադրությունը մասամբ թուլանում է. ինչպես՝ «Գնե՛լ ե՞ք վեց ու փառքով, վաճառե՛լ յոթ ու փառքով» (ԱՇՔ, 227)։ Հաճախ էլ, երբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչներն ունենում են ընդհանուր բայ-ստորոգյալ կամ բայական գերադաս անդամ, ստորոգական հակադրությունը վերանում է, չեղոքանում, և պահպանվում է միայն լրացական հակադրությունը։ Նման նախադասությունը բնորոշ է երկրորդ բաղադրիչում ստորոգյալի կամ բայական գերադաս անդամի զեղչումը. ինչպես՝ «Նա երեկ գրե՛լ է քանաստեղծություն, իսկ այսօր՝ նամակ»։

Միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգական հակադրությունն արտահայտվում է տարբեր ձևով՝ պայմանավորված ստորոգյալների արտահայտությամբ։ Ակնհայտ է, որ պարզ և անվանական ստորոգյալները հակադրվում են միատեսակ։ Այսպես՝ հմմտ. «Անուշը չգայրացավ ընկերուհու վրա, այլ նւղվեց»։ «Դա երազ չէր, այլ դաժան իրականություն» (ԱՇՔ, 364)։ Ստորոգական հակադրությունն այլ յուրահատկությամբ է դրսևորվում ընդհանուր եղանակիչ ունեցող բայական բաղադրյալ ստորոգյալների միջև։ Այս դեպքում առաջին ստորոգյալի եղանակիչը, ընդհանուր լինելով ամբողջ նախադասության համար, երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչում զեղչվում է՝ չստեղծելով հակադրության եղբ, մինչդեռ անորոշ դերբայը երկրորդ բաղադրիչում փոխվում է՝ հակադրվելով առաջին ստորոգյալի անորոշ դերբային։ Հետևաբար ստորոգական հակադրությունը այս դեպքում գործառվում է ստորոգյալների միայն դերբայական բաղադրիչների միջև, ուստի այն պետք է դիտել որպես մասնակի ստորոգական հակադրություն։ Օրինակ՝ «Վերջը որոշեց աղետավոր իրողության կեսը միայն հայտնել որդուն, իսկ մնացած կեսը պահել ավելի բարեհաջող ժամանակի համար» (ԲՄ, 44)։ «Նա աշխատում էր ետ շմնալ ընկերներից, այլ լինել առաջավորների շարքում»։ Ստորոգական հակադրությունն այսպես է արտահայտվում հանդիպադրական, ժխտման ու հակասման միավորյալ նախադասություններում։

Միավորյալ նախադասության մեջ ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է տարբեր յուրահատկություններով՝ պայմանավորված ներհակության հիմք կազմող գործոններով, որոնք նաև կանխորոշում են հակադրության շափը։ Ներհակական հարաբերությունն ամենից առաջ կապվում է հականշտության հետ։ Այսպես՝ այն ավելի հաճախ պայմանավորված է լինում միավորյալ նախադասության ստորոգյալների կամ

բայական գերադաս անդամների և նրանց լրացումների բառական հա-
կանշությամբ, որպիսի հակադրությունն անհամեմատ ուժեղ է լինում.
ինչպես՝ «Ապրում էին աղքատ, Մեռնում հարուստ...» (ՀՄՍՐ, 213): «Ուշ
գտար, շուտ կորցրիր» (առած): Այս օրինակներում առկա է տարարմատ
հականիշ գույգերի երկու շարք՝ ա) ապրում էին-մեռնում (էին), գտար-
կորցրիր, բ) աղքատ-հարուստ, շուտ-ուշ: Երբեմն առկա է լինում քերա-
կանական հակադրությունը՝ իբրև ներհակ ձևեր հանդես գալով միևնույն
ստորոգյալի կամ գերադաս անդամի հաստատական ու ժխտական ձևերը
(իրենց լրացումներով հանդերձ). ինչպես՝ «Այդ խոսքերը չվիրավորեցին
Ումիզդուխտին, այլ վիրավորեցին Մամվելի մորը» (ԲՄ, 93):

Անվանական միավորյալ նախադասության մեջ ավելի հաճախ հա-
կադրվում են խոսքային հականշություն կազմող ստորոգելիները, իսկ
հանգույցը կրկնվում է. ինչպես՝ «Քո խոնարհ ջրկիրն եմ եղել, եղել եմ և
տերդ» (ՀՄՍՐ, 74):

Միավորյալ նախադասության ստորոգյալները հականիշ, իսկ նրանց
լրացումները հակադիր, բայց ոչ հականիշ բառերով արտահայտվելու
դեպքում ներհակությունը թուլանում է. ինչպես՝ «Ջարյանը ոչ թե հայ
կյանքի պատկերներից բարձրացավ դեպի գրականություն, այլ եվրոպա-
կան բանաստեղծությունից իջավ հայ կյանք» (ՎԳԴ, 42):

Միավորյալ նախադասության մեջ սակավադեպ ղուգակցում են
խոսքային հականշությունն ու քերականական հակադրությունը. ինչպես՝
«Ինձ չես սիրում, ուրիշին, Ուրիշին ես սիրում զու...» (ՎՏ, 1, 109): Այս-
տեղ ինձ և ուրիշին ուղիղ խնդիրների միջև առկա է խոսքային հականշու-
թյունը, իսկ ստորոգյալների միջև՝ քերականական հակադրությունը:

Երբեմն էլ ներհակությունը պայմանավորված է լինում բայական
գերադաս անդամների ու նրանց լրացումների խոսքային հականշու-
թյամբ. ինչպես՝ «Ինձ համար կանես, քեզ համար կսովորես» (Ա, 94):

Եվ, վերջապես, հակադրությունն ավելի նվազ է լինում, երբ թե՛
ստորոգյալների կամ բայական գերադաս անդամների և թե՛ դրանց լրա-
ցումների միջև գործառվում են քերականական տարբերություններ: Այս
դեպքում միավորյալ նախադասությունն ավելի հաճախ արտահայտում
է հաստատում ու ժխտում. ինչպես՝ «Մտածում էր, բայց մտքինը ոչ ոքի
չէր ասում» (ԱՔ, 1, 124):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միավորյալ նախա-
դասության մեջ հակադրությունը միատարր չէ: Այն արտահայտվում է
բաղադրիչ նախադասությունների միևնույն կամ տարբեր անդամների
միջև: Բացի այդ, հակադրության ծավալը երկու եզրերում կարող է լինել
նույնը կամ տարբեր: Ըստ այդմ էլ ներհակությունն իր գրսևորումներով
լինում է երկու տեսակ՝ համասեռ և անհամասեռ: Համասեռ ենք կոչում

այն հակադրությունը, որն արտահայտվում է միավորյալ նախադասությամբ քայան բաղադրիչների միեմույն անդամների միջև: Այսպիսի հակադրությունը, որ հիմնականում բնորոշ է երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասությանը, ունի ավելի շատ ստորոգական բնույթ, որովհետև ամենից առաջ հակադրվում են ստորոգյալները կամ բայական գերադաս անդամները՝ առանձին կամ իրենց լրացումներով. ինչպես՝ «Նա չվախեցավ գետից, բայց վախեցավ փոթորկից» (ԲՄ, 19):

Միավորյալ նախադասության մեջ համասեռ հակադրությունը մասնակի է, որովհետև ենթական դուրս է հակադրության ոլորտից: Լրիվ հակադրություն դրսևորելու հնարավորության բացառումը այս կառույցի հիմնական յուրահատկություններից մեկն է: Հակադրության բնույթը չեն փոխում միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչում ընդհանուր անդամի գործառույթով հանդես եկող նաև մյուս անդամները. ինչպես՝ «Մարդիկ այլևս հոգ չէին տանում հանգցնելու, այլ շտապում էին փախչելու» (ԲՄ, 288): Այստեղ հակադրության ծիրից դուրս մարդիկ ենթական և այլևս ժամանակի պարագան ընդհանուր են նախադասության երկու բաղադրիչների համար, ուստի ամբողջ նախադասության մեջ առկա ժխտման հակադրությունը համասեռ է: Բերված նախադասությունն ունի (ենթակա + ժամանակի պարագա) + ստորոգյալ + եպատակի պարագա + ստորոգյալ + եպատակի պարագա կառուցվածքը: Այստեղ այլևս ժամանակի պարագայի գործածությունն ունի ռեական նշանակություն. այն շեշտում է ժխտվող և հաստատվող եղելությունների համաժամանակյա (ու համատեղ) գոյությունը՝ ավելի ուժեղացնելով բաղադրիչ նախադասությունների կապը (հմմտ. 84, էջ 57):

Միավորյալ նախադասության մեջ համասեռ հակադրությունից տարբերվում է փերականական անհամասեռ հակադրությունը: Սա այն հակադրությունն է, որն արտահայտվում է միավորյալ նախադասությամբ բաղադրիչների տարբեր անդամների կամ էլ տարբեր կառուցվածք ունեցող բաղադրիչ նախադասությունների միջև: Անհամասեռ հակադրությունն արտահայտվում է.

ա) երբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչներից մեկը համառոտ է, մյուսը՝ ընդարձակ, կամ երբ մեկը պարզ է, մյուսը՝ բարդ: Սա առկա է մասնավորապես այն դեպքում, երբ «տրամաբանական երկու հակադիր երևույթներն արտահայտվում են բառաքերականական անհավասար միջոցներով» (17, էջ 585): Օրինակ՝ «Արամն ու վարդանը բաղում պատմողին այլևս չէին լսում, այլ հեռացել էին»: «Նա կամաց-կամաց վարժվեց մեզ, բայց շատ ավելի կապվեց ինձ հետ, ավելի վստահեղավ դեպի ինձ» (ԱԻ, 3, 294):

բ) Երբ գործառվում է միավորյալ նախադասության բաղադրիչների տարբեր անդամների միջև, ինչպես՝ «Եվ մինչև հիմա ուրիշ տեղ չի ասել, բայց մտքից էլ չի հանել» (ԱՅ, 1, 118): «Նրա՝ բախտից հաշվապահ Զարգարյանն էլ այնտեղ չէր, զնացել էր բանկից փող բերելու» (ԱՇՔ, 96):

Ներհակական միավորյալ նախադասությունները միատարր չեն: Ներհակական հարաբերությունը այս կառուցվածքում կա ունենում է հետևյալ մասնավոր դրսևորումները՝ ա) ժխտման հարաբերություն, բ) հանդիպողական հարաբերություն, գ) հակասման հարաբերություն, դ) պայմանաներհակական հարաբերություն:

ԺԵՏՄԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՑ

Ժխտման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությամբ արտահայտվում է միևնույն առարկային կամ առարկաներին վերաբերող հատկանիշներից մեկի (կամ մի քանիսի) ժխտումը և մյուսի (կամ մյուսների) հաստատումը: Օրինակ՝ «Այնուամենայնիվ Թորգոմն այդ օրը իշխանի մոտից տուն չգնաց, այլ շտապեց Հովսեփի և Վարդանի մոտ» (ՍԶԶԲ, 318):

Ժխտման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունները կապակցվում են այլ, այլ ոչ թե, և ոչ թե, ոչ թե, ոչ թե...այլ, ոչ միայն...այլ շաղկապներով և շարահարությամբ: Միավորյալ նախադասության իմաստային ու կառուցվածքային տարբեր առանձնահատկություններ պայմանավորող այդ շաղկապներից գործառական առավել մեծ ակտիվություն ունի այլ-ը:

Շարահարական կառուցվածքի ժխտման միավորյալ նախադասություններն իրենց արտահայտած իմաստային փոխհարաբերություններով հիմնականում համապատասխանում են նույն նախադասությունների այլ շաղկապով տարբերակին: Օրինակ՝ «Նրա բախտից հաշվապահ Զարգարյանն էլ այնտեղ չէր, զնացել էր փող բերելու» (ԱՇՔ, 96): «Երեսին մի մտիկ անի, բախտին մտիկ արա» (Ա, 297):

Միավորյալ նախադասության մեջ ժխտումը, ինչպես ներհակության մյուս ձևերը լինում է համասեռ ու անհամասեռ: Համասեռ ենք կոչում այն ժխտումը, որն արտահայտվում է միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միևնույն անդամների միջև: Այսպիսի ժխտումը հիմնականում մասնակի է և բնորոշ է երկբաղադրիչ միավորյալ նախադասությանը, ուր հակադրվում են բաղադրիչ նախադասություններն իրենց բո-

լոր նույն անդամներով, ամբողջությամբ (բացառությամբ ընդհանուր անդամների): Այս կառույցում համասեռ ժխտումն արտահայտվում է հետևյալ կաղապարներով, որոնցով, խնայելիս, չի սահմանափակվում⁴.

ա) ՈՒհ+Ստ կամ ԲԳԱ $\leftrightarrow$ ՈՒհ+Ստ կամ ԲԳԱ. ինչպես՝ «Առևտրականին չհարգես, ուսուցչին հարգիր»:

բ) (ենթ.)+Ստ $\leftrightarrow$ Ստ. ինչպես՝ «Դա ծառ չէ, այլ թուփ է»:

գ) ՁՊ+(ՈՒհ)+ԲԳԱ $\leftrightarrow$ ՁՊ+ԲԳԱ. ինչպես՝ «Ոչ թե պետք է մարդկանց շողորթությամբ խաբել, այլ պետք է ազնվորեն համոզել»:

դ) Ստ կամ ԲԳԱ+Ո+ՈՒհ $\leftrightarrow$ Ստ կամ ԲԳԱ+Ո+ՈՒհ. օրինակ՝ «Մի ունեցիր հարյուր դահեկան, ունեցիր երկու բարեկամ» (Ա, 225):

ե) (ՈՒհ)+ՏՊ+ԲԳԱ $\leftrightarrow$ ՏՊ+ԲԳԱ. ինչպես՝ «Ձուկը պոչից չեն բռնի, գլխից կբռնեն» (առած) և այլն:

Միավորյալ նախադասության մեջ ժխտումը կարող է գործառնվել բաղադրիչ նախադասությունների նաև ոչ բոլոր անդամների միջև: Օրինակ՝ «Ես երեկ քեզ դպրոցում չհանդիպեցի, այլ այսօր եմ ուզում շտապ հանդիպել»: Այստեղ ժխտման ոլորտից դուրս են տեղի (դպրոցում) և ձևի (շտապ) պարագաները: Բերենք մեկ այլ օրինակ. «Անշուշտ, սա ոչ թե սահմանափակության արգասիք է, այլ միտում» (ՎԳԴ, 189): Այս նախադասությունն ունի (ենթ.)+Հ+Ստ $\leftrightarrow$ Ստ կառուցվածքը:

Ժխտման հարաբերությունն արտահայտվում է միավորյալ նախադասության բաղադրիչների նաև տարբեր անդամների և կամ էլ տարբեր կառուցվածքի բաղադրիչ նախադասությունների միջև: Այսպիսի ժխտումն անվանում ենք աճհամասեռ ժխտում: Վերջինս արտահայտվում է ամենից առաջ այն դեպքում, երբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչներն ունենում են կառուցվածքային տարբեր յուրահատկություններ: Օրինակ՝ «Արամն ու Սուրենը պատմողին այլևս չէին լսում, այլ հեռացել էին»: «Նա աշխատում էր չկորցնել գիշերային խավարը, այլ մթնով դուրս գալ յուր իշխանության սահմանից, որը արևելյան կողմից շատ հեռու չէր» (ՐՍ, 325):

Անհամասեռ է նաև միավորյալ նախադասության բաղադրիչների

⁴ Այստեղ և այսուհետև կաղապարի ամեն մի անդամ ներկայացվում է տվյալ օրինակում իր շարահարկի համապատասխան: Տեղի խնայողության պահանջով կաղապարի անդամները ներկայացվում են համառոտագրությամբ. ենթ-ենթակա, Ստ-ստորագյալ, ԲԳԱ-բայական գերադաս անդամ, ԱԳԱ-անվանական գերադաս անդամ, Ո-որոշիչ, Հ-հատկացուցիչ, Բ-բացահայտիչ, ՈՒհ-ուղիղ խնդիր, Մե-միջոցի խնդիր, Ան-անջատման խնդիր, Հն-հանգման խնդիր, Սե-սահմանափակման խնդիր, Համ-համեմատության խնդիր, Վե-վերաբերության խնդիր, Նե-ներգործման խնդիր, Մտե-մատուցման խնդիր, ՁՊ-ձևի պարագա, ՏՊ-տեղի պարագա, ԺՊ-ժամանակի պարագա, ՉՊ-չափի պարագա, ՆՊ-նպատակի պարագա, ՄՊ-միասնության պարագա, ՊՊ-պատճառի պարագա և այլն: Ընդհանուր անդամներն առնվում են փակագծերի մեջ:

տարբեր անդամների միջև գործառնող ժխտումը: Նման ժխտում են արտահայտում հետևյալ կառուցվածքները.

ա) $(N + \text{ենթ.}) + N + \text{Հև} + \text{Ստ} \longleftrightarrow N\text{իև} + \text{Ստ}$. Ինչպես՝ «Ուրեմն, դայրացած երիտասարդ մարդիկ ոչ թե հասարակական անարդարությունների վրա էին զայրացած, այլ բաժին էին ուղում» (ՎՊՀՔԱ, 54):

բ) $\text{Ստ} + (\text{ենթ.}) \longleftrightarrow \text{Ստ} + \text{ՁՊ} + \text{ՁՊ}$. Ինչպես՝ «Չմեռան նրանք, այլ սպանվեցին՝ լեզեոն առ լեզեոն, փաղանգ առ փաղանգ» (ՊՍ, 4, 469):

գ) $(\text{ենթ.}) + \text{Ստ} + \text{Հև} \longleftrightarrow \text{ՁՊ} + \text{ՁՊ} + \text{ՁՊ} + \text{Ստ} + N + \text{ՏՊ}$. Ինչպես՝ «Մեծ Տիկինը շնայեց նրան, այլ գլուխը կախած, մտասույզ ու լուրջ շարժվեց դեպի կանանց գունդը» (ԴԴ, 2, 505):

դ) $(N + N + \text{ենթ.}) + \text{ԺՊ} + \text{Ստ} \longleftrightarrow \text{Հ} + N + \text{Ստ}$. Ինչպես՝ «Սուրբ հյուժված, մարդկային կերպարանքները կորցրած այդ ամբողջն այլևս զորք չէր, այլ ուրվականների մի անկանոն խումբ» (ՍԽՄՍ, 3, 393):

ե) $(\text{ՊՊ} + \text{ենթ.}) + \text{ՁՊ} + \text{Ստ} + N\text{իև} \longleftrightarrow \text{Ստ} + \text{ՁՊ}$. Ինչպես՝ «Այս մութերով տարված՝ Կամսարյանը գրեթե չէր մասնակցում հացկերույթին, այլ միայն կրկնում էր մեքենայաբար» (ՍՁՀՔ, 21):

զ) $(N + \text{ենթ.}) + \text{Ստ} \longleftrightarrow \text{Ստ} + N + \text{Հ} + N$. Ինչպես՝ «Դիսերտացիոն աշխատանքները չպետք է լինեն ինքնանպատակ, այ պետք է լինեն գիտական հետազոտությունների տրամաբանական ամփոփում» (ԺԺ, 431):

է) $(\text{ենթ.}) + \text{Ստ} \longleftrightarrow \text{ՁՊ} + \text{Ստ} + N + \text{Հև}$. Ինչպես՝ «Նա ոչ միայն շմոտեցավ, այլ բնավ ուշադրություն չդարձրեց շարաքառտիկ օղերին» (ՆԴ, 311):

ը) $(\text{Հ} + \text{ենթ.}) + \text{Ստ} + \text{Հև} \longleftrightarrow \text{Ստ} + N + \text{Հև}$. օրինակ՝ «Քո խոսքերը չաղդեցին նրա վրա, այլ աղդեցին ինձ մոտ կանգնած մարդկանց վրա»:

թ) $(N + \text{ենթ.}) + \text{Ստ} - N + \text{Հև} \longleftrightarrow \text{Ստ} - \text{վև}$. Ինչպես՝ «Մրանց արտահայտած գործողությունը կապվում է ոչ թե որևէ դեմքի հետ, այլ վերաբերում է ընդհանուրին» (ԺՀԼ, 161) և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, ժխտման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը ժխտման ներհակության դրսևորումն է: Դա էլ պայմանավորում է այս նախադասության կառուցվածքային հիմնական յուրահատկությունը՝ բաղադրիչներից մեկի ժխտական և մյուսի հաստատական, իսկ սակավադեպ էլ երկու բաղադրիչների ժխտական լինելը: Ըստ այդմ էլ ժխտման միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) մեկ հաստատական ու մեկ ժխտական բաղադրիչ նախադասություններով միավորյալ նախադասություններ և բ) երկու ժխտական բաղադրիչ նախադասություններով միավորյալ նախադասություններ: Առաջին խմբի միավորյալ նախադասությունները նույնպես միատարր չեն՝ պայմանավորված հաստատական ու ժխտական բաղադրիչների շարադասությամբ: Ժխտական բաղադրիչի

նախադաս կամ ետադաս լինելը կարևոր է թե՛ կառուցվածքային և թե՛ իմաստային առումով: Ժխտական բաղադրիչը միաժամանակ պայմանավորում է բաղադրիչ նախադասությունների համապատասխան կապակցումը (շաղկապական, շարահարական), իսկ վերջինս է՝ ժխտական բաղադրիչի տրամաբանական շեշտակիր անդամի շարադասությունը (տրամաբանական շեշտը մեծ մասամբ ընկնում է ստորոգյալի վրա): Ավելի հաճախ ժխտական է լինում միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչ նախադասությունը: Այսպիսի ժխտումն արտահայտվում է.

1. Ստորոգյալի ժխտական բնույթով: Այս դեպքում միավորյալ նախադասությունը կապակցվում է.

ա) այլ շաղկապով ու շարահարությամբ: Ժխտվում է առաջին բաղադրիչ նախադասության բովանդակությունը, և հաստատվում է երկրորդ բաղադրիչի բովանդակությունը. ինչպես՝ «Նրանք չգնացին դրոսանքի, այլ վերադարձան տուն»:

Ակնհայտ է, որ միավորյալ (և ել միայն միավորյալ) նախադասության մեջ հաճախ այլ շաղկապը զորացվում է ընդհակառակն(ը) միջանկյալ բառով, որով ավելի է շեշտվում հակադրությունը» (38, էջ 140). ինչպես՝ «Նա մեզ չի միացել, այլ, ընդհակառակն, բռնորոշի ուրիշ դիրքորոշում է ընտրել»: XIX դ. մեր արձակում հանդիպող նման կառույցում նկատելի է ընդհակառակն եղանակավորող բառի՝ միջանկյալ բառի գործառույթով հանդես գալու դեռևս կայունացած չլինելը: Այդ պատճառով էլ շատ հեղինակների մոտ այն կետադրված չէ. ինչպես՝ «Որդեսեր և հավատացյալ մայրը, որքան էլ առողջ ոտքեր ունենա, այնուամենայնիվ յուր հետևից քարշ չի տալ մանուկին, այլ ընդհակառակն կհարմարեցնի յուր քայլերը տղայի գողգոջուն քայլիկներին» (Մուր. 2, 42): Պետք է ենթադրել, որ մեծանուն հայագետ Մ. Աբեղյանը ընդհակառակն-ի, իբրև միջանկյալ բառի, գործածության կայունացած չլինելն է հիմք ընդունել, երբ այլ ընդհակառակն-ը դիտել է իբրև մեկ շաղկապ (3, էջ 666): Այժմ արդեն օրինաչափականը տվյալ դեպքում ընդհակառակն-ի, իբրև միջանկյալ բառի, երկկողմյա տրեհումն է:

բ) ոչ միայն...այլ տարանդամ զուգաշաղկապով, որի առաջին բաղադրիչը, որպես կանոն, գործածվում է միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչ նախադասության ժխտում արտահայտող անդամից (հիմնականում ստորոգյալից) առաջ: Այս դեպքում միավորյալ նախադասության առաջին մասում ժխտվում է մի բան, որի գոյությունը կամ որի կատարումը, սակայն, ինչ-որ չափով սպասելի էր, իսկ նախադասության երկրորդ մասում հաստատվում է առաջին մասում սպասված միանգամայն հակառակ դրությունը, հակառակ վիճակը» (10, էջ 436). ինչպես՝ «Նա այդ դեպքից ոչ միայն չհուզվեց, այլ ուրախացավ»: Նմա-

նապես ոչ միայն... այլ շաղկապի երկրորդ բաղադրիչին երբեմն հաջորդում է ընդհակառակն բառը, որը ժխտման ներհակությունն ավելի է շեշտում: Այնհայտ է, որ այս դեպքում միջանկյալ բառի գործառնությունը ընդհակառակն-ի հանդես գալն ավելի է կայունացել: Նույնիսկ Մուրացանի մոտ, ուր այլ-ով կապակցված միավորյալ նախադասության մեջ ընդհակառակն բառը տրոհված չէ, հանդիպում ենք դրա տրոհմանը. *ինչպես՝ «կաթողիկոսի վարմունքը ոչ միայն չուսահատեցրեց, այլ, ընդհակառակն, ավելի ևս ոգևորեց նրան յուր մտադրությունն առաջ տանելու»* (Մուր., 2, 241):

2. Ոչ բե... այլ տարանդամ զուգաշաղկապի առաջին բաղադրիչում ոչ բե-ով, որը համարժեք է ժխտական ստորոգյալի չ մասնիկին և օժանդակ բայի ժխտական ձևերին: Տվյալ դեպքում կարևոր է ոչ բե-ի շարադասությունը միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչում: Այն, որպես կանոն, գրվում է հիմնականում ժխտվող անդամից կամ անդամներից առաջ: Այդ շաղկապի այլ բաղադրիչն էլ միշտ գործածվում է երկրորդ բաղադրիչ նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ «Սաղարթախիտ ծառերը, երփներանգ ծաղիկները ոչ բե օրորվում էին ամառվա թեթև հովից, այլ երաշտից ցած էին հառել իրենց զլուխները»:

Տրամաբանական շեշտով պայմանավորված՝ ժխտման ներհակությունն ընդգծվում է, երբ ժխտվող անդամը ոչ բե շաղկապական բաղադրիչի հետ գործածվում է առաջին բաղադրիչ նախադասության մեջտեղը կամ վերջում. *ինչպես՝ «Արամն ու Վարդանը այդ օրը ոչ բե դիտավորյալ նեղացրին իրենց ընկերոջը, այլ անգիտակցորեն սխալ գործեցին»:* Նման ժխտումն ունի ճշգրտող բնույթ:

Միավորյալ նախադասության մեջ ոչ բե... այլ շաղկապի ոչ բե բաղադրիչի փոխարեն սակավադեպ գործածվում է ոչ ձևը (հմտ. 38, էջ 141), որն ավելի շատ տարածված էր գրաբարում և նվազ չափով՝ միջին հայերենում: Դա հանդիպում է մասնավորապես այն դեպքում, երբ միավորյալ նախադասության առաջին եզրը հակասման հարաբերությամբ երկբաղադրիչ համադասական կապակցություն է. *ընդ որում, ոչ-ը հանդես է գալիս այդ եզրի կամ անմիջական կազմիչի երկրորդ բաղադրիչում, իսկ հակասման շաղկապը տվյալ դեպքում կարծես փոխարինում է գեղչված բե-ին. ինչպես՝ «Հայկն ու Գուրգենը հանդիմանում էին իրենց ընկերոջը, բայց ոչ հակակրանք դրսևորում նրա նկատմամբ, այլ պարզապես ցանկանում էին նրան ուղղել»:*

Միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրյալ անդամի յուրաքանչյուր բաղադրիչի սկզբում ոչ-ը կարող է կրկնվել՝ ստեղծելով ո՛չ... ո՛չ... այլ (նաև՝ ո՛չ... և ո՛չ... այլ) շաղկապը: Այս դեպքում ժխտման ներ-

հակությունը մասամբ թուլանում է. ինչպես՝ «Ո՛չ խոսում է, ո՛չ գրում, այլ պարզապես մտորում է»:

Ժխտման հակադրությունն ավելի է ընդգծվում, երբ միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչում, այլ-ից հետո, գործածվում է ընդհակառակն բառը, որն այս դեպքում ավելի շատ է դրսևորում ոչ քե... այլ շաղկապին (ավելի ճիշտ՝ նրա այլ բաղադրիչին) ձուլվելու միտում: Այդ է պատճառը, որ Վ. Առաքելյանը ոչ քե...այլ ընդհակառակն-ը դիտում է իբրև առանձին շաղկապ և այն տարբերակում ոչ քե...այլ-ից (28, էջ 342): Օրինակ՝ «Ոչ քե շեմ ցանկացել աշխատանքս ավարտել, այլ ընդհակառակն շատ եմ ձգտել»: Ավելացնենք, որ ոչ քե...այլ շաղկապով կապակցված միավորյալ նախադասության մեջ սակավադեպ էլ ժխտվում է ստորոգյալի որևէ հատկանիշը: Դա առկա է մասնավորապես այն դեպքում, երբ առաջին բաղադրիչ նախադասության մեջ ոչ քե շաղկապական բաղադրիչին հաջորդում է սահմանափակման եղանակավորող բառ (սոսկ, միայն և այլն), որպիսի դեպքում նախադասությունը բաղադրված է լինում մեծ մասամբ անվանական ստորոգյալներով. ինչպես՝ «Դա ոչ քե սոսկ քաղաք էր, այլ մի յուրօրինակ թանգարան...» (ԹՆԺ, 297):

Ինչպես նշեցինք, հավասարապես ժխտական կարող է լինել միավորյալ նախադասության նաև երկրորդ բաղադրիչը: Մ. Աբեղյանը նման կառուցվածքի բարդ համադասական նախադասությունները դիտում է իբրև շուռ տված ձևով արտահայտված ժխտական կապակցություններ (3, էջ 666), որոնցում հաստատվում կամ ընդունելի է դիտվում առաջին բաղադրիչի բովանդակությունը: Այսպիսի միավորյալ նախադասության կազմում կապակցման բառական միջոցի դերով հանդես են գալիս ոչ քե, և ոչ քե, այլ ոչ քե բաղադրյալ շաղկապները, որոնք, որպես կանոն, գործածվում են երկրորդ բաղադրիչի սկզբում: Ընդ որում, այս շաղկապներից յուրաքանչյուրով կապակցվելիս միավորյալ նախադասությունը ստանում է ժխտման ներհակության արտահայտման ոճական տարբեր յուրահատկություններ: Այսպես՝ այլ ոչ քե-ով կապակցվելու դեպքում միավորյալ նախադասության ժխտման ներհակության իմաստը շատ ավելի է ընդգծվում: Նմանապես ոչ քե-ով կապակցված միավորյալ նախադասության մեջ ժխտման իմաստն ավելի զորեղ է, քան և ոչ քե-ով կազմվածի մեջ, որովհետև վերջին շաղկապի և բաղադրիչը մասամբ մեղմացնում է ներհակության իմաստը: Հմմտ. «Նա ամբողջ օրը թափառում է, այլ ոչ քե աշխատում»: «Նա ամբողջ օրը թափառում է, ոչ քե աշխատում»: «Նա ամբողջ օրը թափառում է և ոչ քե աշխատում»:

Ոչ քե, և ոչ քե, այլ ոչ քե շաղկապներով կապակցված միավորյալ նախադասությունները համանիշ են նույն նախադասությունների՝ ոչ

թե...այլ, այլ շաղկապներով կազմված ձևերին: Սա շարահյուսական համանիշության հետաքրքրական դրսևորումներից մեկն է: Հմմտ. «Ազատ ժամերիդ օգնիր ծնողներիդ, այլ ոչ թե (ոչ թե, և ոչ թե) ժամանակդ ավելորդ վատնիր: «Ժամանակդ ավելորդ չվատնես, այլ ազատ ժամերիդ օգնիր ծնողներիդ»: «Ոչ թե ժամանակդ ավելորդ վատնիր, այլ ազատ ժամերիդ օգնիր ծնողներիդ» և այլն: Այս համանիշ ձևերի տարբերությունը ոճական է, վերաբերմունքային:

Ժխտական կարող են լինել միավորյալ նախադասության նաև երկու բաղադրիչները միաժամանակ: Այսպիսի կառուցվածքները բաժանվում են երկու ենթախմբի.

ա) միավորյալ նախադասություններ, որոնց երկու բաղադրիչներն արտահայտում են ժխտում: Նման ժխտումն անվանում ենք կրկնակի ժխտում: Այս դեպքում միավորյալ նախադասությունը կապակցվում է ոչ միայն...այլ շաղկապով, որն այս կառուցվածքում մասամբ համարժեք է ոչ միայն...այլև շաղկապին. ինչպես՝ «Նա ոչ միայն չեկավ մեզ մոտ, այլ նույնիսկ չմտաբերեց մեզ»: Այսպիսի միավորյալ նախադասությունները համանիշ են ո՛չ...ո՛չ (ո՛չ...և ո՛չ, ո՛չ...և ո՛չ էլ) միավորիչ շաղկապով կապակցված միավորյալ նախադասություններին, այն տարբերությամբ, որ առաջինները ժխտման, իսկ վերջինները միավորական հարաբերությամբ միավորյալ կառույցներ են: Հմմտ. «Նա ո՛չ եկավ մեզ մոտ, ո՛չ նույնիսկ մտաբերեց մեզ»:

բ) ձևական ժխտումն ու բուն ժխտումը համատեղող միավորյալ նախադասություններ, որոնց բաղադրիչներից մեկի ժխտումն ունի ձևական նշանակություն, ժխտական ձևով հաստատում է հատկանշի առկայությունը, իսկ մյուսն ունի ժխտական նշանակություն: Ընդամին, ձևական ժխտումն առաջին բաղադրիչով արտահայտվելու դեպքում նախադասությունը կապակցվում է ոչ թե...այլ շաղկապով, իսկ երկրորդ բաղադրիչով արտահայտվելու դեպքում՝ ոչ թե, այլ ոչ թե, և ոչ թե շաղկապներով: Հմմտ. 1. «Արամը ոչ թե չի եկել, այլ գիրքը չի բերել»: 2. «Արամը գիրքը չի բերել, այլ ոչ թե չի եկել»: Այս նախադասությունները համանիշ են «Արամը եկել է, բայց գիրքը չի բերել» կառույցին: Դրանք իմաստով նույնն են, իսկ քերականական կառուցվածքով՝ տարբեր. այն է՝ միևնույն ներհակական կապակցության տարբեր դրսևորումներն են. առաջինները ժխտման, իսկ վերջինը հակասման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասություններ են:

Հանդիպադրական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության մեջ իրար հանդիպադրվում են միևնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվող հատկանիշները. ինչպես՝ «Հարցուփորձս անում էի արտաքին անտարբերությամբ, իսկ պատասխանները լսում ներքին լափող հետաքրքրությամբ» (ՆԴ, 212): «Եկողին պատմում էր բոլորը, ինչ որ գիտեր, իսկ շիմացածը, հարկավ, հնարում էր» (ԱՇԳ, 218):

Հանդիպադրական միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են իսկ, երբ...ապա, ապա, միայն հանդիպադրական շաղկապներով և շարահարությամբ: Այդ շաղկապներից գործառական ավելի մեծ ակտիվություն ունի իսկ-ը, մյուսները սակավ են գործածվում և հաճախ նաև համատեղում են այլ նրբմաստեղեր:

Շարահարական կառուցվածքի հանդիպադրական միավորյալ նախադասությունները հիմնականում համապատասխանում են իսկ-ով կապակցված միավորյալ նախադասություններին:

Հանդիպադրական միավորյալ նախադասության կառուցվածքային առանձնահատկություններից մեկն էլ շարադասությամբ այդ հարաբերության ընդգծումն է: Դա արտահայտվում է երկրորդ բաղադրիչ նախադասության անդամների շարադասության կայունությամբ. հանդիպադրվող անդամը, որպես կանոն, գործածվում է այդ բաղադրիչի սկզբում: Ընդամին, միավորյալ նախադասության մեջ, բացի ենթակայից, բոլոր անդամները հանդիպադրմամբ հակադրվում են, միայն թե տարբեր չափով: Թվում է՝ ենթակաների մասնակի հակադրություն պետք է դիտել այն, երբ ստորոգյալների հանդիպադրմամբ միավորյալ նախադասության 1-ին բաղադրիչում գործածված ընդհանուր ենթական 2-րդ բաղադրիչում արտահայտվում է ինքը դերանվամբ. ինչպես՝ «Գովիցիներ ինչ-որ մեկին հրամայեց հայերին տեղավորել, իսկ ինքը Դուգորովի հետ մտավ իր խցիկը» (ՍԽՄՍ, 3, 166): Սակայն այստեղ ենթակաների լիարժեք հակադրություն չկա. հակադրությունն առկա է միևնույն անձի (Դուլիցին) երկու տարբեր գործողությունների միջև: Ինքը դերանվամբ արտահայտված ենթական, որ առաջին բաղադրիչում գոյականով արտահայտված նույն ենթական է, ավելի շատ ոճական նշանակություն ունի. այն բաղադրիչ նախադասությունների կապը սերտ է դարձնում և, որ առավել կարևոր է, շեշտում է այդ բաղադրիչների գործողությունների կատարումը միևնույն անձի կողմից: Միևնույն սուբյեկտը ցույց տվող գոյականի ու դերանվան նման գործածությունը, ինչպես վերնարդեն նշել ենք, ենթակայի յուրատիպ կրկնություն է:

Հաճախ էլ առաջին բաղադրիչ նախադասության գոյական ենթական զեղչվում է, իսկ ինքը դերանուն ենթական հաջորդ բաղադրիչում արտահայտվում է: Այս դեպքում դերանվամբ արտահայտված ենթական ինքնուրույնությունը մեծանում է, ընդգծվում. այն իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը: Դրանով պայմանավորված՝ որոշակիորեն զգացվում է ինքը դերանուն ենթական ռ առաջին բաղադրիչի ենթադրյալ գոյական ենթական հակադրությունը: Ինչպես՝ «Կրակ է վառել, իսկ ինքը չկա» (ԵԶ, 1, 286): Այստեղ առկա է նաև դիջականության որոշ երանգ. երկրորդ բաղադրիչը հակադրվում է առաջինի բովանդակությունից սպասվող հետևանքին:

Այս կառուցվածքում ենթական երբեմն հանդիպադրվում է ուղիղ խնդրին. ինչպես՝ «Դնդի սուրհանդակներին ուղարկիր մոտս, իսկ դու զորագունդ հավաքիր իսկույն» (ԴԴՎ, 2, 25): «Ինքը տիկ է դառել, ուրիշին բերան շինել» (Ա, 95):

Հանդիպադրական միավորյալ նախադասության մեջ ստորոգական հակադրությունն ավելի հաճախագեղ է ու շեշտված, իսկ դա առկա է, երբ խոսողը (գրողը) նշում է միևնույն առարկային (առարկաներին) ստորոգվող հատկանիշների հակադրությունը: Ստորոգյալները կամ բայական գերադաս անդամները, որպես կանոն, մեծ մասամբ զուգադրվում են իրենց լրացումներով: Նշենք, որ ընդհանուր եղանակիչ ունեցող բայական բաղադրյալ ստորոգյալներով կազմված միավորյալ նախադասության մեջ ևս գործառնվում է մասնակի ստորոգական հակադրությունը: Օրինակ՝ «Երեկ ընթերցում էր, իսկ այսօր պատմում է»: «Մտքում դրել է կաթսան հարմարեցնել արաղ քաշելու, իսկ մնացած երկաթեղներ ծախել» (ԱԲ, 1, 147):

Միավորյալ նախադասության ստորոգական հակադրությունը վերանում է, չեղեքանում, երբ նրա բաղադրիչներն ունենում են մի ընդհանուր ստորոգյալ կամ բայական գերադաս անդամ: Այս դեպքում միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչում ստորոգյալը կամ բայական գերադաս անդամը զեղչվում է, և հակադրվում են միայն երկրորդական անդամները. ինչպես՝ «Սուփրեն Գեղուս հասի, ժամը՝ դուռ գալուս» (Ա, 203):

Հանդիպադրական միավորյալ նախադասության մեջ ևս հակադրությունն իր բնույթով ու քերականական ընդգրկմամբ լինում է համասեռ և անհամասեռ: Ընդամիս, համասեռ հակադրությունն արտահայտվում է միավորյալ նախադասության հանդիպադրված բաղադրիչ նախադասություններում զուգահեռ գործածված բոլոր անդամների և ամենից առաջ ստորոգյալների կամ գերադաս անդամների միջև: Հանդիպադրված բաղադրիչների միջև առաջանում է իմաստային ու բառաքերականակա

զուգահեռությունն. առաջին բաղադրիչ նախադասության անդամները հաջորդ բաղադրիչում ունենում են իրենց հանդիպադրված զուգահեռ ձևերը: Հետևաբար ամբողջ նախադասությունը կառուցվում է իր բոլոր անդամների (բացառությամբ ընդհանուր անդամների) հակադրության սկզբունքով: Բացի այդ, զուգահեռ բաղադրիչ նախադասությունների շարադասությունը և ստորոգյալների կամ գերադաս անդամների քերականական արտահայտությունը հիմնականում նման են լինում իրար: Հանդիպադրական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասություններում համասեռ հակադրությունն արտահայտվում է հետևյալ կաղապարներով.

ա) (Ենթ.) + Ուիտ + Ստ կամ ԲԳԱ $\longleftrightarrow$ Ուիտ + Ստ կամ ԲԳԱ. ինչպես՝ «Նա հեքիաթը պատմեց, իսկ բանաստեղծությունն արտասանեց»: «Խենթինը ուտենք, խելոքինը պահենք» (Ա, 180):

բ) Ու + Ստ + Համի $\longleftrightarrow$ Համի + Ու + Ստ. ինչպես՝ «Փրփրած գետակ էիր ճահիճների կողքին, Խոր ձորերի կողքին մի պարզ լճակ էիր» (ՀՍՍԲ, 243):

գ) (Ենթ.) + Ստ + Սի $\longleftrightarrow$ Սի + Ստ. ինչպես՝ «Նա անգույթ էր կոլում, գոտեմարտում՝ դաժան» (ՊՍ, 1, 13):

դ) Ստ + ԺՊ $\longleftrightarrow$ ԺՊ + Ստ. ինչպես՝ «Կատու էր գառել այն ժամանակ, իսկ հիմա... հոխորտում է» (ՍԽՄՍ, 3, 179):

ե) ԺՊ + Ուիտ + ԲԳԱ $\longleftrightarrow$ ԺՊ + Ուիտ + ԲԳԱ. ինչպես՝ «Գիշերը մարդ կմորթե, ցերեկը ճամփա կհարդե» (Ա, 30):

զ) ՏՊ + ԲԳԱ կամ ԱԲԱ $\longleftrightarrow$ ՏՊ + ԲԳԱ կամ ԱԳԱ. ինչպես՝ «Տանը ասլան, շոլումը կատու» (Ա, 58):

է) ՄՊ + ԱԳԱ $\longleftrightarrow$ ՄՊ + ԱԳԱ. ինչպես՝ «Ինձ հետ խոսվ է, շվաքիս հետ՝ հաշտ» (առած):

ը) (Ենթ.) + Միտ + Մտ $\longleftrightarrow$ Միտ + Մտ. ինչպես՝ «Նա գրիչով գրում է, իսկ մատիտով՝ նկարում»:

թ) ՄՊ + Ուիտ + ԲԳԱ $\longleftrightarrow$ ՄՊ + Ուիտ + ԲԳԱ. ինչպես՝ «Խելոքի հետ քար կրե, խելի հետ ստակ (փող) մի՛ բաժանի» (Ա, 11):

ժ) ԺՊ + ԲԳԱ $\longleftrightarrow$ ԺՊ + ԲԳԱ. ինչպես՝ «Առաջ միտք արա, հետո խոսք ասա» (Ա, 6):

ժա) ՉՊ + ԲԳԱ $\longleftrightarrow$ ՉՊ + ԲԳԱ. ինչպես՝ «Տասը չափի, մեկ կտրի» (Ա, 6):

ժբ) Հ + ՏՊ + ԲԳԱ $\longleftrightarrow$ Հ + ՏՊ + ԲԳԱ. ինչպես՝ «Գայլի բերանից հանեցի, օձի բերանը գցեցի» (Ա, 73) և այլն:

Միավորյալ նախադասության մեջ երբեմն էլ հակադրվում են բաղադրիչ նախադասությունների ոչ բոլոր անդամները. ինչպես՝ «Երեկ գնացի Երևան, իսկ այսօր շաապ վերադարձա»: Այստեղ հակադրության ծիրից դուրս են ընդգծված պարագաները: Նմանապես հանդիպադրված բաղադրիչներից մեկը մյուսից կարող է տարբերվել գոյականական ան-

դամի լրացումով. ինչպես՝ «Անուշը դասարանում նկարեց ծաղիկ, իսկ տանը գրեց մի գողտրիկ բանաստեղծություն»:

Համասեռ հակադրությունը գործառնում է նաև ընդհանուր ստորոգյալով կամ բայական գերադաս անդամով միավորյալ նախադասություն մեջ, երբ ստորոգյալը կամ բայական գերադաս անդամը երկրորդ բաղադրիչում զեղչվում է, և հակադրվում են երկրորդական անդամները: Նման հակադրություն ստեղծում են հետևյալ քերականական միավորների կառուցվածքները.

ա) ՈՒհ+ՏՊ $\longleftrightarrow$ ՈՒհ+ՏՊ. ինչպես՝ «Մի թևը դրել է հեռադիտակին, իսկ մյուսը՝ «Արարելի» վրա» (ՍԳ, 1976, № 8, էջ 29):

բ) Ո+ՈՒհ+ՏՊ $\longleftrightarrow$ Ո+ՈՒհ+ՏՊ. ինչպես՝ «Վիթխարի գլուխը տարածել էր դեպի արևելք, իսկ ստվար գավակը՝ դեպի արևմուտք» (ՐՍ, 289):

գ) Հ+ՏՊ $\longleftrightarrow$ Հ+ՏՊ. ինչպես՝ «Կծողի հետևին կանգնիր, քացի տվողի՝ առաջին (Ա, 7):

դ) ՈՒհ+Մհ $\longleftrightarrow$ ՈՒհ+Մհ. ինչպես՝ «Նամակը մատիտով ես գրել, բանաստեղծությունը՝ գրչով»:

ե) Հ+ՈՒհ $\longleftrightarrow$ Հ+ՈՒհ. ինչպես՝ «Ենողի տեղը կառնին, մեռնողի՝ կնիկը» (Ա, 317):

զ) Ո+ՏՊ+(Ենթ.)+ՁՊ $\longleftrightarrow$ Ո+ՏՊ+ՁՊ. ինչպես՝ «Առաջին նախադասության մեջ մասնական բացահայտիչը նախադաս է կիրառվել, վերջին օրինակում՝ հտադաս» (ԺՀԼ, 3, 218):

է) (Ենթ.)+ՈՒհ+Մատև $\longleftrightarrow$ ՈՒհ+Մատև. ինչպես՝ «Նա գիրքը հանձնեց, ինձ, իսկ տետրը՝ Վարդանին» և այլն:

Հանդիպադրական միավորյալ նախադասության մեջ քերականական անհամասեռ հակադրությունն արտահայտվում է ամենից առաջ նրա բաղադրիչների՝ տարբեր կաղմություն ունենալու դեպքում. ինչպես՝ «Նա ցերեկը եկել էր հոր մոտ և չէր վերադարձել, իսկ այժմ քնել էր բակի մի անկյունում՝ չոր խոտերի վրա...» (ՍՀՀԲ, 366):

Անհամասեռ է նաև միավորյալ նախադասության բաղադրիչների տարբեր անդամների միջև գործառնող հակադրությունը: Ընդամին, մասնավորապես հանդիպում են անհամասեռ հակադրության հետևյալ կառուցվածքները.

ա) ՏՊ+Ստ+ԺՊ $\longleftrightarrow$ ԺՊ+Ստ+ՄՊ. ինչպես՝ «Քաղաք էր գնացել դեռ պատանի..., իսկ այժմ վերադառնում էր կնոջ ու աղջկա հետ» (ԱԲ, 1, 97):

բ) ԺՊ+(Ենթ.)+Ստ+ՈՒհ+Ահ $\longleftrightarrow$ ԺՊ+Բ+ՈՒհ+Ստ. ինչպես՝ «Առաջ նա դեռ կհամաձայներ «մի բան էլ դրամագլխից բաշխել», իսկ այժմ, Միքայելի վարմունքից հետո, տոկոսն էլ կառնի» (ԱՇՔ, 327):

գ) $2\mathcal{Q} + \mathcal{U} + 2 + \mathcal{N} \leftrightarrow \mathcal{N} + \mathcal{N} + \mathcal{Q} + 2\mathcal{Q} + \mathcal{U}$. Ինչպես՝ «Անշափ սիրում էի Րաֆֆիի գրվածքները, ընդհակառակն, Մերենցը և Պրոշյանը միշտ ձանձրույթով եմ կարդացել (ՆԻ, 9):

դ) $(\text{Ենթ.}) + \mathcal{Q} + \mathcal{U} \leftrightarrow \mathcal{Q} + \mathcal{U} + \mathcal{N}$. Ինչպես՝ «Մանուշակը ցերեկը աշխատում է, իսկ երեկոյան օգնում մորը»:

ե) $(\text{Ենթ.}) + \mathcal{U} + \mathcal{S} \leftrightarrow \mathcal{Q} + \mathcal{U} + \mathcal{N} + \mathcal{N}$. Ինչպես՝ «Նա աշխատում է բակում, իսկ հետո պետք է ընթերցի օրվա լրագրերը»:

զ) $\mathcal{N} + \mathcal{R} \leftrightarrow \mathcal{Q} + \mathcal{R}$. Ինչպես՝ «Բանն արա, հետո պարծեցիր» (Ա, 16):

է) $\mathcal{S} + \mathcal{R} \leftrightarrow \mathcal{N} + \mathcal{R}$. Ինչպես՝ «Գոգիդ նստեմ, միրուքդ փետեմ» (Ա, 28) և այլն:

Միավորյալ նախադասության մեջ հակադրության ուժեղ լինելը, զուգադիր անդամների բառական հականշտությունից բացի, սլալմանավորված է լինում նաև այլ հանգամանքներով: Հակադրությունը խիստ ուժեղ է լինում, երբ հանդիպադրված երկրորդ բաղադրիչում գործածվում է ընդհակառակն բառը, կամ երբ նախադասության սկզբում ընդհանուր անդամի գործառույթով հանդես են գալիս տեղի և ժամանակի պարագաները, որոնք, բաղադրիչ նախադասությունների կապը շեղտելուց բացի, ընդգծում են զուգադրության՝ տարածական կամ «ժամանակային նույն պլանով կատարվելը» (84, էջ 52). Ինչպես՝ «Վարդանն անցյալ տարի հետադիմում էր, իսկ այս տարի, ընդհակառակն, ուսման առաջավոր է»: «Երկու ամսում կոտնտեսականները ավարտեցին բերքահավաքի աշխատանքները, իսկ անասնակերի հավաքման քնազավառում զգալի հաջողություններ չունեցան»:

Իսկ շաղկապով ու շարահարությամբ կապակցված հանդիպադրական միավորյալ նախադասություններից որոշակիորեն տարբերվում են երբ...ապա, ապա, միայն շաղկապներով կապակցված ձևերը: Երբ...ապա զուգադրական շաղկապը հանդիպադրական հարաբերության նշանակությամբ միավորյալ նախադասության մեջ սահմանափակ կիրառություն ունի: Այդ շաղկապի բաղադրիչներից մեկն մեկը գործածվում է հանդիպադրված բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի սկզբում՝ կապակցվող միավորների կապը դարձնելով ավելի սերտ: Զուգադրված անդամներն էլ անմիջապես հաջորդում են երբ և ապա շաղկապական բաղադրիչներին. Ինչպես՝ «Երբ նա կենցաղային հարցերում թերանում է, ապա հասարակական աշխատանքներում առաջավոր է»:

Ապա շաղկապն իր հակադրության իմաստով մոտ է իսկ-ին, միայն թե գործածվում է հարցական երանգի միավորյալ նախադասություններում. Ինչպես՝ «Վարդանը նրան որ չի սիրում, ապա ո՞ւմ է սիրում»:

Հանդիպադրական հարաբերությունը միավորյալ նախադասության մեջ սակավադեպ արտահայտվում է նաև միայն շաղկապական բառով: Այս դեպքում հակադրությունը թույլ է արտահայտվում, և հանդիպադրվող երկրորդ բաղադրիչ նախադասությունը առաջին բաղադրիչին «մի հակադրություն ավելացնելով՝ շափավորում կամ սահմանափակում է նրա բովանդակությունը և նրանից սպասած հետևության առաջն առնում» (3, էջ 667). Ինչպես՝ «Մենք ողջ և առողջ ենք, միայն քո առողջությունն ենք ուզում»⁵ (ՀԹ, 247):

Հաճախ հանդիպադրական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության բաղադրիչների կապակցմանը նպաստում են նաև բառաբերականական որոշ միջոցներ՝ մի կողմից...մյուս կողմից, երբեմն...երբեմն, մեկ...մեկ, մերք...մերք և այլ զուգադրական կապակցություններ, որոնց բաղադրիչները գործածվում են հանդիպադրվող եզրերի սկզբում՝ ավելի սերտ դարձնելով կապակցվող միավորների կապը: Այս կարգի միավորյալ նախադասությունները կարող են կապակցվել իսկ շաղկապով և շարահարությամբ: Այնուհետև. երբեմն...երբեմն, մեկ...մեկ, մերք...մերք կապակցություններով կազմված միավորյալ նախադասության բաղադրիչները, որոնց հակադրությունը համեմատաբար թույլ է լինում, կապվում են նաև ոչ կանոնավոր տարժամանակությամբ: Օրինակ՝ «Արամը այդ ուշ ժամին մի կողմից շարունակում էր գեղարվեստական երկի ընթերցումը, մյուս կողմից մտածում էր հաջորդ օրվա իր անելիքների մասին»: «Մերք հրում է նա, մերք՝ խտուտ բերում Ինձ նման հլու-հնազանդ պատին» (ՊՍ, 1, 124):

Միավորյալ նախադասության մեջ հանդիպադրական հակադրությանը հաճախ զուգակցում են այլ հարաբերություններ՝ ժամանակային, պատճառահետևանքային, զիջական և այլն: Ավելին. նույնիսկ նույն նախադասության մեջ կարող են արտահայտվել երկուսից ավելի հարաբերություններ: Այսպես, օրինակ, «Վարդանը սկզբում դժգոհում էր, իսկ այսօր զղջում է իր արարքի համար» կառուցվածքում հակադրությանը զուգորդում է տարժամանակային հարաբերությունը: Ժամանակային հարաբերությունն ավելի ակնառու է արտահայտվում, երբ հանդիպադրվում են բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգյալները կամ բայական գերադաս անդամներն իրենց ժամանակի պարագաներով: Նման կառուցվածքում ավելի հաճախադեպ են ժամանակային հաջորդականությունը և ժամանակի պարագայի գործառույթ ունեցող բառերի յուրատիպ զուգորդումները՝ առաջ...հետո, այսօր...վաղը, երեկ...այսօր

⁵ Այստեղ առկա է նաև սահմանափակման երանգը՝ պայմանավորված միայն-ի քաղիմաստով:

և այլն. Ինչպես՝ «Այսօր նոքա սպանում են իշխան ու նախարար, վաղը սուր կբարձրացնեն ինձ վրա, քեզ վրա» (ՍԶԶԲ, 290): «Կանայք շատ անգամ առաջ խղճում են, հետո սիրում» (ԱՇՔ, 277): Շարահարական այս նախադասությունները կարելի է ըմբռնել նաև իբրև միավորական հարաբերություն կառուցների⁶ (հենց ժամանակային հարաբերությունը պայմանավորված է միավորական հարաբերությամբ), սակայն իշխողը հանդիպողական հակադրություն է (Հմմտ. «Այսօր նոքա սպանում են իշխան ու նախարար և վաղը սուր կբարձրացնեն ինձ վրա, քեզ վրա» և՛ «Այսօր նոքա սպանում են իշխան ու նախարար, իսկ վաղը սուր կբարձրացնեն ինձ վրա, քեզ վրա» և այլն): Միավորյալ նախադասության բաղադրիչների քերականական հարաբերության ըմբռնման այսպիսի երկակիությունը պայմանավորված է շարահարական կապակցության՝ բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների հարաբերություններն ավելի պակաս որոշակիությամբ դրսևավորելու հանգամանքով, ինչպես նաև միևնույն նախադասության մեջ տարբեր հարաբերությունների զուգակցմամբ:

ՀԱԿԱՍՄԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հակասման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը ցույց է տալիս միևնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգյալ այնպիսի հատկանիշներ, որոնք իրար նկատմամբ հակասական են: Այսպես՝ «Նա իր կտակի մեջ քիչ է գրել, բայց շատ է ասել» (ԱՇՔ, 30) նախադասության մեջ առկա է հակասում, անհամապատասխանություն միևնույն սուբյեկտի երկու տարբեր գործողությունների (և դրանց հատկանիշների) միջև:

Հակասման հարաբերություն արտահայտող միավորյալ նախադասությունն ունի կառուցվածքային ու իմաստային մի շարք առանձնահատկություններ: Նրա բաղադրիչ նախադասություններից մեկի ստորոգյալը կարող է լինել պարզ, մյուսինը՝ բաղադրյալ. ինչպես՝ «Գաներեց է, բայց երես է տալիս ռամիկ մարդկանց, ինչ-որ փախստականների» (ՍԽՄՍ, 3, 193):

Երբեմն միավորյալ նախադասության ստորոգյալներից մեկը լինում է հաստատական, իսկ մյուսը՝ ժխտական: Ընդ որում, ժխտական ստո-

⁶ Առաջին օրինակում առկա է նաև պայմանի հարաբերություն (Հմմտ. «Սրի այսօր նոքա սպանում են իշխան ու նախարար, ապա վաղը սուր կբարձրացնեն ինձ վրա, քեզ վրա»):

⁷ Այս հարցի մանրամասն քննությունը տե՛ս 53, էջ 47—53:

րոգայլի՝ առաջին կամ երկրորդ բաղադրիչում հանդես գալը կարևոր է ոչ այնքան կառուցվածքային, որքան իմաստային առումով: Առաջին բաղադրիչի ստորոգյալը ժխտական լինելու դեպքում այդ բաղադրիչով ժխտվածը հաստատվում է երկրորդ բաղադրիչով, և կամ միևնույն առարկայի (առարկաների) մի հատկանշին հակադրվում է մեկ այլ հատկանիշ: Նմանապես, երբ ժխտական ստորոգյալը գործածվում է երկրորդ բաղադրիչում, այդ բաղադրիչը սահմանափակում, ժխտում է առաջին բաղադրիչում հաստատական եղանակով հաղորդվածը: Հմտ. «Ինձ չի ճանաչում, բայց ինձ հետ սիրով և քնքշությամբ է խոսում» (ՆԴ, 255): «Վարդանը նկատեց Ատոմի վերափորվելը, բայց ցույց չտվեց ոչինչ»: (ԳԴՎ, 2, 518):

Հակասման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությանը բնորոշ է երկրորդ բաղադրիչում ստորոգյալի ղեղշումը, որի մասին վերնարդեն խոսել ենք:

Միավորյալ նախադասության մեջ հակասումը ևս լինում է համասեռ ու անհամասեռ: Իհարկե, ժխտման ու հանդիպադրության համեմատությամբ հակասումն ավելի պակաս որոշակիությամբ է դրսևորում հակադրության նման տարբերակումը: Համասեռ է միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միևնույն անդամների միջև գործառնող հակասությունը: Այն նույնպես մասնակի է և հիմնականում ունի ստորոգական բնույթ, քանի որ տվյալ դեպքում ամենից առաջ հակադրվում են ստորոգյալները կամ բայական գերադաս անդամները: Հակադրության եղրերը ավելի հաճախ ունենում են նույն ծավալը. ինչպես՝ «Երեկ որոշեցինք գնալ, բայց այսօր չգնացինք»:

Անհամասեռ է միավորյալ նախադասության բաղադրիչների տարբեր անդամների և տարբեր կառուցվածք ունեցող բաղադրիչ նախադասությունների միջև գործառնող հակասումը. ինչպես՝ «Երկինքներին՝ հեռավոր, հեռավոր՝ Դու մանկորեն ժպտացիր-չգտար» (ԵԶ, 1, 103):

Միավորյալ նախադասության կազմում հակասման հարաբերությունը սովորաբար արտահայտվում է բայց, սակայն, բայց և, բայց և այնպես, սակայն և, և սակայն, ու սակայն, մինչդեռ, այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, միայն, միայն քե հակասման շաղկապներով ու շաղկապական բառերով և շարահարությամբ: Այս շաղկապներից ամեն մեկը պայմանավորում է միավորյալ նախադասության իմաստային ու կառուցվածքային որոշ յուրահատկություններ: Դրանցից գործառական առավել մեծ ակտիվությամբ աչքի են ընկնում բայց-ն ու սակայն-ը և դրանցով ու և-ի հարադրությամբ բաղադրված ձևերը՝ բայց և, սակայն և, և սակայն:

Շարահարական կառուցվածքի հակասման միավորյալ նախադասութ-
յուններն իրենց արտահայտած իմաստային փոխհարաբերություններով
հիմնականում համապատասխանում են բայց և սակայն շաղկապներով
կապակցվածներին:

Արդ՝ հակասման միավորյալ նախադասության իմաստային առանձ-
նահատկությունների մասին: Այս նախադասության իմաստային ամե-
նաբնորոշ առանձնահատկությունը նրա բաղադրիչների բովանդակու-
թյունների անհամապատասխանությունն է, իրար հակասական լինելը:
Առաջին բաղադրիչ նախադասության բովանդակությունը պայմանավո-
րում է երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված համապատասխան գոր-
ծողությունը, որը, սակայն, չի կատարվում և կամ էլ կատարվում է որ-
պես հակադիր գործողություն. ինչպես՝ «Մենք բոլորս ծնվում ենք բնա-
ծին ազատ զգացմունքներով, բայց ընկնելով այս դառամյալ աշխարհը,
ստիպված հարմարվում ենք նրա նեղ վանդակներին» (էջ 2, 51):

Հաճախ էլ առաջին բաղադրիչ նախադասությունն արտահայտում է
գործողության կատարման ցանկություն, ձգտում, մտադրություն, իսկ
երկրորդը՝ մի երևույթ, իրողություն, որը խոչընդոտում, արգելափակում է
առաջին գործողության կատարումը կամ էլ պարզապես հակադրվում է
նրան: Գործողության արգելակման դեպքում հակասումը վերաճում է
ժխտման: Օրինակներ՝ «Կամեցավ հետ նայել, ձեռքը տանելով ծոցի
գրպանը, բայց չկարողացավ շարժվել» (ԱՇՔ, 233): «Նորից փորձեց
դուխը վեր հանել, դարձյալ չկարողացավ» (ԱՔ, 1, 302):

Շատ հաճախ միավորյալ նախադասության մեջ հակասման ընդհա-
նուր իմաստին զուգակցում են իմաստային այլ երանգներ:

1. Այդ երանգներից ամենից առաջ նշելի է զիջական հարաբերու-
թյունը (հմտ. 17, էջ 587): Սա ավելի ակնառու է արտահայտվում, երբ
միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչում նկարագրվում է
մի գործողություն, եղելություն, իսկ երկրորդ բաղադրիչում՝ այդ գոր-
ծողությունից, եղելությունից սպասվող հետևանքին բոլորովին հակա-
ռակ գործողություն, եղելություն, այսինքն՝ երկրորդ բաղադրիչի բովան-
դակությունը հակադրվում է առաջին բաղադրիչի բովանդակությունից
սպասվող հետևանքին. ինչպես՝ «Ծն հարուստ ծնողների զավակ չեմ,
բայց հպարտ եմ...» (ԱՇՔ, 258): «Սերն ուժեղ է մահից, Բայց մահից չի
փրկում» (ԳէՔԴ, 99): Հակասման հարաբերությանը զիջականության
իմաստի զուգակցումն է հավաստում այս նախադասությունների՝ զիջա-
կան շաղկապներով կապակցված կառուցվածքի փոխակերպման հնարա-
վորությունը. ինչպես՝ «Քե՛ն ես հարուստ ծնողների զավակ չեմ, բայց
հպարտ եմ» և այլն:

Զիջական հարաբերությունն ավելի ընդգծված է արտահայտվում

բայց և, սակայն և, բայց և այնպես, այնուամենայնիվ, այնուամենայնիվ շաղկապներով կազմված կապակցություններում: Այս դեպքում դիջականության հետ մեկտեղ մասամբ առկա է լինում նաև սահմանափակման թույլ երանգը. ինչպես՝ «Այս միտքը եկավ, բայց և իսկույն թռավ նրա գլխից» (ԴԴՎ, 2, 286): «Նա հասկանում էր քեզ, այնուամենայնիվ օգնել չէր ուզում»:

Ձիջական հարաբերության իմաստը նվազ չափով առկա է նաև և սակայն, ու սակայն բաղադրյալ շաղկապներով կապակցված միավորյալ նախադասություններում, որոնք կազմվում են հետևյալ ձևով: Երբ միավորյալ նախադասությունը կապակցվում է տվյալ դեպքում (պայմանավորված բաղադրիչ նախադասությունների ներքին-իմաստային փոխհարաբերություններով) հակադրություն արտահայտող և, ու միավորիչ շաղկապներով, այդ հակադրության իմաստը սաստկացնելու նպատակով նշված շաղկապների հետ գործածվում է սակայն-ը՝ կազմելով և սակայն, ու սակայն շաղկապները: Այս դեպքում նախադասությունը համատեղում է այդ բաղադրյալ շաղկապների բաղադրիչների միավորական և հակասման իմաստները. ինչպես՝ «Բաժակներում ցուում է հոնի վճիռ: օղին և սակայն չի ցրում մեր լուծությունն, ավաղ...» (ՎԴԱՄ, 58): Այստեղ, առանց սակայն-ի գործածության էլ, միավորական հարաբերության հետ մեկտեղ առկա է զիջականության իմաստը, բայց սակայն-ը ավելի շատ շեշտում է այդ ածանցյալ իմաստը՝ այն դարձնելով նախադասության բաղադրիչների միջև գործառնող հիմնական հարաբերությունը, որով ու սակայն-ը (նաև և սակայն-ը) ստանում է հակասման շաղկապի գործառնություն:

Միավորյալ նախադասությունը դիջական երանգ է ունենում նաև սակայն-ի միջադաս և վերջադաս շարադասության դեպքում⁸: Ընդ որում, առաջին դեպքում սակայն-ը միջանկյալ բառի գործառնությամբ հանդես է գալիս առաջին բաղադրիչին կամ նրա որևէ անդամին հակադրված անդամից առաջ և երկու կողմից տրոհվում է ստորակետով, իսկ երկրորդ դեպքում նրան նախորդում է մեծ մասամբ ժխտական ստորոգյալը. ինչպես՝ «Հանդիպեցի քեզ, կատարվածի մասին, սակայն, չկարողացա պատմել»: «Նայում էի անվերջ, չգիտեի սակայն, Քարափնե՞ր են արդյոք, թե՞ ավերված բերդեր...» (ՎԴԱՄ, 55): «...պատահությունս վաղից հեղհեղ, վաղից կարոտով, չհասավ սակայն» (Ն. տ., 166): Առաջին նախադասության մեջ սակայն-ը ունի երկակի նշանակություն. և՛ հակասման հարաբերություն է արտահայտում, որի հետևանքով այդ նախադասությունը համարված է «Հանդիպեցի քեզ, սակայն կատարվածի

8 Շարադասության նման ճկունությամբ սակայն-ը տարբերվում է բայց-ից:

մասին շկարողացա պատմել» կառուցվածքին, և՛ միաժամանակ միջանկյալ բառ է:

2. Հակասման միավորյալ նախադասությունը հաճախ էլ ստանում է սահմանափակման երանգ: Վերջինս արտահայտվում է այն դեպքում, երբ երկրորդ բաղադրիչը որևէ մասնավոր երևույթով սահմանափակում է մտցնում առաջին բաղադրիչի բովանդակության մեջ: Սա մասամբ դառնում է նաև ամբողջի ու մասի հարաբերություն. առաջին բաղադրիչը արտահայտում է ընդհանուր գործողություն, իսկ երկրորդը սահմանափակում, մասնավորում, նաև ճշգրտում է նախորդ մասով հաղորդված ընդհանուր իմաստը: Սահմանափակման ճշգրտող նշանակությունը միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչի՝ առաջին մասի բովանդակությունն այս կամ այն տեսակետից ճշտելն է և որոշ վերապահության մեջ ընդունելի դարձնելը: Այսպիսի միավորյալ նախադասությունը կապակցվում է սակայն, բայց շաղկապներով և շարահարությամբ. ինչպես՝ «Հաճախ մասնակցում էր մեր խոսակցություններին, զրուցներին, հարցներին, սակայն սովորաբար սակավախոս էր» (ԱԻԾ, 369):

Սահմանափակումն ավելի ընդգծված է արտահայտվում, երբ իբրև կապակցման բառական միջոցներ հանդես են գալիս միայն քե շաղկապը և միայն շաղկապական բառը, որոնք տվյալ դեպքում ունենում են «պայմանով որ» նշանակությունը: Օրինակ՝ «Տեր-Հայկազունը կաշվից դուրս էր գալիս, միայն քե ամայության մեջ և մահվան բովում գտնվող իր հոտին ներշնչեր այս պատրանքը» (ՅՎՄԼՔՕ, 323):

3. Հակասման միավորյալ նախադասության մեջ գործառնող ածանցյալ հարաբերություններին մեկն էլ պայմանի նշանակությունն է: Այս դեպքում հակասումը կապվում է որևէ պայմանի հետ. առաջին բաղադրիչի բովանդակությունը պայմանավորվում է հաջորդի բովանդակությամբ. ինչպես՝ «Շան հետ ընկերացիր, փետը ձեռքիցդ մի՛ գցիր» (Ա, 7): Սակավադեպ պայման արտահայտում է միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչը. ինչպես՝ «Քիչ բարձի, շուտ դարձի» (Ա, 205):

4. Բայց, սակայն շաղկապներով միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կարող են կապվել նաև, այսպես կոչված, փոխհատուցման հարաբերությամբ (հմմտ. 28, էջ 333): Այդ դեպքում առաջին բաղադրիչը, որի ստորոգյալը հիմնականում ունենում է թեական իմաստ, արտահայտում է ժխտվող կամ երկբայական գործողություն, վիճակ. ինչպես՝ «Եվ մինչև հիմա ուրիշ տեղ չի ասել, բայց մտքից էլ չի հանել» (ԱԲ, 1, 118): Երբեմն էլ փոխհատուցման տեղը բռնում է պարզ փոխաբերումը. ինչպես՝ «Գեղից փախա, արջի ճանկն ընկա» (Ա, 73):

5. Միավորյալ նախադասության մեջ հակասման հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է երկբայության ձևով, երկբայության երանգով:

Հետ այդմ էլ հակասման միավորյալ նախադասությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ երկբայական-հավանականություն և երկբայական հարցում արտահայտող միավորյալ նախադասություններ: Երկբայական-հավանականություն արտահայտող միավորյալ կառույցն ունենում է հավանականության թվացողության հրանգ, և նրա երկրորդ բաղադրիչում գործածվում են համապատասխան հղանակավորող բառեր. ինչպես՝ «Աղջիկը բառեր է որոնում, երևի չի գտնում» (ՎՊՀՔԱ, 118):

Երկբայական-հարցական միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչն ունենում է երկբայությունը շեշտող հարցական հրանգ, իսկ ամբողջ նախադասությունը՝ անվանական ստորոգյալ+պարզ ստորոգյալ կառույցվածքը. ինչպես՝ «Հրավիրը պատիվ էր, բայց ինչո՞ւ կվերջանար» (ՍՋՀՔ, 331):

6. Հակասման հարաբերությանը հաճախ էլ ուղեկցում է ժամանակային հարաբերությունը: Այս դեպքում միավորյալ նախադասությունը ցույց է տալիս միևնույն առարկային (առարկաներին) ա) միաժամանակ կամ բ) տարբեր ժամանակներում վերագրվող և հակասման հարաբերության մեջ գտնվող հատկանիշներ. ինչպես՝ ա) «Փոքրիկ եմ ես բոլորովին, Բայց հարուստ եմ իմ տվածով» (ՀՄՔԵ, 169): բ) «Ես այն մի ժամը, խորհրդավոր բան գուշակեց սպարապետի հրամանից, բայց զնաց կատարելու» (ՍԽՄՍ, 3, 50):

Այսպիսով, միավորյալ նախադասության մեջ բուն հակասման հարաբերությանը շատ հաճախ ղուգակցում են այլևայլ հարաբերություններ: Սակայն այդ ամենատարբեր իմաստների մեջ միշտ էլ գերիշխողը հակասման հարաբերությունն է:

ՊԱՅՄԱՆԱՆԵՐԶԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Պայմանաճեղճակալան հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը ցույց է տալիս միևնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվող այնպիսի հատկանիշներ, որոնց միջև առկա ճեղճակությունը գուգակցվում է որոշ պայմանականությամբ: Այսպես՝ «Պարոն Սենեքերիմը իր աշակերտին չնկատեց, այլպես կարող էր կանգնեցնել և հարցնել...» (ԽԴՌԿ, 15) նախադասության բաղադրիչները հիմնականում կապված են ներհակական հարաբերությամբ, միայն թե այնքանով, որքանով երկրորդ բաղադրյալ եզրի բովանդակությունը պայմանավորվում է առաջինով, ներհակությանը ղուգորդում է պայմանի հարաբերությունը:

Պայմանաներհակական միավորյալ նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են հետևյալ շաղկապներով ու շաղկապական կապակ-

ցություններով՝ երե ոչ, քե չէ, ապա երե ոչ, ապա քե ոչ, այլապես, հա-
կառակ դեպքում, որոնք թեև համանիշ ձևեր են, բայց և այնպես գործա-
ռական-ճակատ տեսակետից իրարից տարբերվում են: Այդ շաղկապները
արտահայտում են միավորյալ (և ոչ միայն միավորյալ) նախադասու-
թյան բաղադրիչները կապող պայմանի հարաբերությունը, այսինքն՝
դրանց «իմաստային վերաբերությունից որոշակիորեն հասկացվում է
պայմանը» (17, էջ 593): Իսկ ընդհանրապես դրանք ունեն զեղչված պայ-
մանի պարագա երկրորդական նախադասության նշանակություն:

Պայմանաներհակական միավորյալ նախադասության մեջ զուգա-
կցում են պայմանի ու հետևանքի հարաբերությունները: Առաջին բա-
ղադրիչի բովանդակությունը դառնում է երկրորդի բովանդակության իրա-
կանացման պայմանը, իսկ այս վերջինի բովանդակությունը՝ առաջինի
բովանդակության իրականացման հետևանքը: Պայմանի ու հետևանքի
զուգակցումը դառնում է յուրատիպ հակադրություն, իսկ տվյալ միա-
վորյալ նախադասությունը՝ այդ ներհակությունն արտահայտող համա-
դասական կապակցություն. ինչպես՝ «Պետք է շտապենք, եթե ոչ կու-
շանանք»: Քննությանը հանգամանորեն նախապատրաստվիր, թի չէ
դրական գնահատական չես ստանա»: Այս օրինակներում առաջին բա-
ղադրիչն արտահայտում է այնպիսի գործողություն, որի չկատարումը
դառնում է երկրորդ բաղադրիչի բովանդակության իրականացման պայ-
մանը: Իսկ այդ առաջին գործողության չիրականացման հետևանքը
կդառնա երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողությունը:

Պայմանավորված բաղադրիչ նախադասությունների ներքին-մտա-
յին փոխհարաբերությամբ՝ պայմանաներհակական միավորյալ նախա-
դասությունն արտահայտում է տարբեր նրբերանգներ: Ամենից առաջ
նրա առաջին բաղադրիչն արտահայտում է այնպիսի գործողություն,
եղելություն, որի չկատարումը դառնում է պայման երկրորդ բաղադրիչի
անցանկալի գործողության, եղելության կատարման համար (հմմտ. 17,
էջ 594): Այս դեպքում բոլոր բաղադրիչներն ունենում են հաստատական
ստորոգյալ. ինչպես՝ «Պետք է պայքարեք արտադրության որակի բարձ-
րացման համար, այլապես ետ կմնաք մյուս արտադրական ձեռնար-
կություններից»:

Երբեմն էլ միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչն ար-
տահայտում է այնպիսի գործողություն, եղելություն, որի, իբրև պայ-
մանի, չկատարումը սպասելի է դարձնում երկրորդ բաղադրիչի գործո-
ղության չկատարումը, եղելության բացառումը (հմմտ. 17, էջ 594):
Նման կառուցում, որպես կանոն, երկրորդ բաղադրիչի ստորոգյալը լի-
նում է ժխտական. ինչպես՝ «Սերոբն ու Վարդանը շտապում են, հակա-
ռակ դեպքում գնացքին չեն հասնի»:

Տրոհական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը⁹ ցույց է տալիս միևնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվող հատկանիշներից մեկի հնարավոր կամ իրական դիտվելը: Օրինակ՝ «Ես կա՛մ պետք է սովորեմ համալսարանում, կա՛մ պետք է հրաժարվեմ սովորելու ցանկությունից»: Այստեղ հնարավոր է համարվում երկու գործողություններից միայն մեկը:

Տրոհական միավորյալ նախադասություններն ունեն կառուցվածքային ու իմաստային մի շարք առանձնահատկություններ: Դրանք ևս հիմնականում ունեն երկանդամ կառուցվածք: Անգամ երկուսից ավելի բաղադրիչ նախադասություններից կազմված լինելու դեպքում էլ միավորյալ նախադասությունը բաժանվում է տրոհական հարաբերությամբ կապված երկու անդամի կամ եզրի: Ավելի հաճախ բաղադրյալ է լինում միավորյալ նախադասության առաջին եզրը. ինչպես՝ «Ոմանք՝ ստեպստեպ թեքվում էին և փակ դռների բանալիի անցնով հայտնի մահամբռնի սենյակը կամ անկողնի դռնը՝ ճգնելով մի բան տեսնել կամ լսել» (ԱՇԲ, 6): Այստեղ տրոհական հարաբերությունը հիմնականում գործառնվում է ընդգծված կից բաղադրիչ նախադասությունների միջև: Նրանք են բաղադրյալ, այդ թվում ստորադասական, կազմություն է ունենում տրոհական միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչը. ինչպես՝ «Կա՛մ պետք է ժամանակին վճարեք, կա՛մ, եթե չե՛ք, կարող դատարկե՛ք սենյակը» (ՆԴ, 141):

Հնարավոր է նաև տրոհական միավորյալ նախադասության երկու եզրերի բաղադրյալ լինելը: Այսպիսի կառուցվածքները բաժանվում են մի քանի ենթախմբի.

ա) բուն միավորական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչներից կազմված նախադասություններ, որոնցում ղուգակցում են միավորական ու տրոհական հարաբերությունները. ինչպես՝ «Իսկ կճղակավորներին, հատկապես եղնիկներին ու եղջերուներին, ջրում են դեպի սառած գետերը (1), սառույցի վրա՝ ճղատում (2) ու վրա թափում (3) [I] կամ ջրում են դեպի բարձր ժայռերը (4), ժայռերից թռչնում (5) ու իջնում ներքև լափում» (6) [II] (2Թ, 319): Այստեղ 1—3-րդ և 4—6-րդ բաղադրիչ նախադասությունները իրար հետ կապված են միավորական, իսկ այդ երկու միավորական խմբերը միմյանց հետ՝ տրոհական հարաբերությամբ: Ինչպես տեսնում ենք, 1—3-րդ և 4—6-րդ բաղադրիչ նախադասությունները դառնում են ամբողջ նախադասության անմիջա-

⁹ Այս կառույցի համակողմանի քննությունը տե՛ս 54, էջ 40—51:

կան կազմիչները, որոնց միջև գործառնող տրոհական հարաբերությունը նույն կառուցվածքում առկա միավորական հարաբերության համեմատությամբ ավելի բարձր աստիճան է:

բ) նախադասություններ, որոնց եզրերից ամեն մեկն առանձին բարդ ստորադասական նախադասություն է: Ստորադասական հարաբերությունը այս կառուցվածքում հանդես է գալիս իբրև ստորին օղակ. ինչպես՝ «Նա կգնա Երևան (1), որպեսզի հանդիպի եղբորը (2) [I], կամ կմեկնի Կիև (3), որովհետև այնտեղ էլ անհիշ ունի» (4) [II]:

Այսպիսով, քննված օրինակների՝ բաղադրյալ կազմություն ունեցող բաղադրիչները թեև առանձին վերցրած բարդ համադասական կամ բարդ ստորադասական նախադասություններ են, բայց դրանցից ամեն մեկը կազմում է մեկ ամբողջություն և տրոհական հարաբերությամբ կապվում մյուս եզրի հետ: Հետևաբար տրոհական միավորյալ նախադասությունն էլ հիմնականում երկանդամ է և ունի փակ կառուցվածք¹⁰:

Տրոհական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը կապակցվում է կամ, կամ թե, և կամ, և կամ թե, կամ էլ, և կամ թե չէ, թե շաղկապներով ու շարահարություններ: Միավորյալ նախադասության իմաստային ու կառուցվածքային տարբեր յուրահատկություններ պայմանավորող այդ շաղկապներից գործառական ամենամեծ ակտիվությունն ունի կամ-ը, իսկ ամենաքիչը՝ թե-ն:

Շարահարական կառուցվածքի տրոհական միավորյալ նախադասությունները, որ սակավ են հանդիպում, հիմնականում լինում են հարցական երանգի և համապատասխանում են նույն նախադասությունների քե-ով կապակցված տարբերակին:

Տրոհական միավորյալ նախադասության առանձնահատկություններից մեկն էլ երկրորդ բաղադրիչ նախադասության ստորոգյալի կամ բայական գերադաս անդամի գեղչումն է: Այս մասին վերև արդեն խոսել ենք:

Արդ՝ քննության առնենք տրոհական միավորյալ նախադասության իմաստային առանձնահատկությունները: Բարդ համադասական (այդ թվում և միավորյալ) նախադասության կազմում գործառնող տրոհական հարաբերությունը միատարր չէ: Պրոֆ. Ս. Գ. Աբրահամյանը տարբերակում է բարդ համադասական կապակցության մեջ արտահայտվող տրոհական հարաբերության հետևյալ տեսակները՝ ընդհանուր կամ բացառալի, մասնակի-իրադրական, բնութագրական, փառցական, երկրայական (տե՛ս 17, էջ 595—598), որոնք հավասարապես բնորոշ են նաև

¹⁰ Բացառություն է կազմում միայն կա՛մ...կա՛մ...կա՛մ կրկնադրի շաղկապով կապակցված միավորյալ նախադասությունը, որն ունի բաց կառուցվածք:

միավորյալ նախադասութեանը՝ որոշ առանձնահատկութիւններով հանդերձ:

Միավորյալ նախադասութեան մեջ ամենից առաջ պետք է տարբերակել ընդհանուր և մասնակի-իրադրական տրոհումները: Ընդհանուր տրոհումը այս կառուցվածքում բնորոշվում է բաղադրիչ նախադասութիւններից մեկի բովանդակութեան լրիվ բացառումով և մյուսի «բովանդակութեան իրական լինելու հնարավորութեան նշումով» (17, էջ 355): Ակնբախ է, որ նման տրոհական հարաբերութիւնն ամենից առաջ ունի ստորոգական բնույթ, քանի որ այն ավելի շատ արտահայտվում է ստորոգյալների կամ բայական գերադաս անդամների միջև. ինչպես՝ «Գնացե՛ք կամ մնացե՛ք»: «Բերե՛՛, թե՛ թողնե՛լ»:

Ստորոգային տրոհումը արտահայտվում է ոչ միատեսակ՝ պայմանավորված միավորյալ նախադասութեան ստորոգյալների արտահայտութեամբ: Պարզ և անվանական բաղադրյալ ստորոգյալների միջև տրոհական հարաբերութիւնը արտահայտվում է սովորական ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները): Քննվող հարաբերութիւնն այլ յուրահատկութեամբ է դրսևւորվում միավորյալ նախադասութեան՝ ընդհանուր եղանակիչ ունեցող բայական բաղադրյալ ստորոգյալների միջև: Այստեղ առաջին բաղադրիչ նախադասութեան ստորոգյալի եղանակիչ բայը հաջորդ բաղադրիչում կամ բաղադրիչներում, բնականաբար, շունի տրոհութեան եզր, և ստորոգային տրոհումն արտահայտվում է դերբայական ձևերի միջև, ուստի այն կարելի է դիտել որպես մասնակի ստորոգային տրոհում: Օրինակ՝ «Ուզում էի՞մ մեզ հետ տանել կամ նորից մի կերպ նստեցնել ավանակին և լեռը բարձրանալ» (ԽԴԻԷ, 266):

Ծանոթութիւն: Երբ ոճական նկատառումով շեշտվում են միավորյալ նախադասութեան բաղադրյալ ստորոգյալների գերբայական բաղադրիչները, կա՛մ...կա՛մ կրկնադիր շաղկապի առաջին բաղադրիչը առաջադաս բաղադրիչ նախադասութեան մեջ դրժածվում է եղանակիչ բայից հետո, նրա ու անորոշ դերբայի միջև. ինչպես՝ «Վճռել էր կա՛մ մահապատժի արժանանալ, կա՛մ ընկնել ուղմամակառ» (Ս. Խանդ.):

Երբ միավորյալ նախադասութեան ստորոգյալները կամ բայական գերադաս անդամները լինում են հակառիշ բառեր, ստորոգային տրոհումն ունենում է հակադրութեան բնույթ: Այս դեպքում ամբողջ նախադասութիւնը ցույց է տալիս միեւնոյն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվող ներհակ հատկանիշներից մեկի հնարավոր լինելը, այսինքն՝ բաղադրիչ նախադասութիւնները կապվում են բացառման հարաբերութեամբ. օրինակ՝ «Դարերի ընթացքում զանազան քաղաքական հանգամանքների պատճառով նրանց թիվը կա՛մ ավելանում էր, կա՛մ պակասում էր» (ԲՍ, 173):

Հակադրությունը համեմատաբար թուլանում է, երբ գործառվում են խոսքային հակաշուկայուն կազմող ստորոգյալներ. ինչպես՝ «Կա՛մ նիմաւ է, կա՛մ շատ խորամանկ ու նեղ» (ՀՔ, 1, 384): «Կա՛մ թող ներս գան և կա՛մ հեռանան» (ԽԴՌԿ, 136):

Միավորյալ նախադասության մեջ ընդհանուր կամ բացարձակ տրոհումը ստորոգյալին միավորներից (ստորոգյալներ, գերադաս անդամներ) բացի ներառում է բաղադրիչ նախադասությունների նաև մյուս անդամները: Այնուհանդերձ այն գրեթե միշտ կենտրոնանում է ստորոգյալին միավորների միջև. ինչպես՝ «Կա՛մ այս ծայրից մի հարվածով մենք նրանցից առաջ կընկնենք, կա՛մ պոչում կմնանք» (ԴԴՎ, 2, 412):

Միավորյալ նախադասության մեջ ևս «մասնակի-իրադրական տրոհումը այն երևույթն է, երբ տրոհումը ոչ թե բացարձակ է, այլ միայն տվյալ համադաս նախադասությունում ներկայացվող այս կամ այն երևույթի, գործողության տեսակետից» (17, էջ 596): Այս տրոհումը միավորյալ նախադասության մեջ արտահայտվում է մասնավորապես այն դեպքում, երբ նրա բաղադրիչները շեն բացառում իրար, այլ, ընդհակառակն, երկուսի բովանդակություն էլ իրական է, հնարավոր, և «հարցին ընդհանուր ձևով մոտենալու դեպքում դրանք կարելի է կապակցել նույնիսկ միավորական շաղկապներով» (17, էջ 597): Օրինակ՝ «Կու՛յ էր գալիս խըղճալի Օջախի շուրջ օտարի կամ թափառում մենմենակ Մեր հանդերձում շարունակ» (ՀԹ, 148): «Դարձյալ հոր կողքով վազում կամ առաջն էր ընկնում» (ն. տ., 261): Այս օրինակների բոլոր գործողությունները իրական են ու հնարավոր: Եվ քանի որ տրոհումն այդ նախադասություններում ըմբռնվում է միայն տվյալ պահի ու տվյալ գործողության տեսակետից, ուստի դրանցում առկա է նաև տարծամանակության հարաբերությունը:

Տրոհական միավորյալ նախադասության մեջ գերիշխողը բացառման հարաբերությունն է, քանի որ այս կառուցվածքի ամենատարբեր իմաստների մեջ հիմնականը ստորոգյալին հատկանիշներից մեկի իրական, հնարավոր լինելն է և մյուսի բացառումը: Նման միավորյալ նախադասությունը կապակցվում է մեծ մասամբ կամ-ով և հանդիպում է գործառական տարբեր ոճերում. ինչպես՝ «Սակայն հոգին իր՝ հավիտյան խուլ խղի պաշարին այդ աշխարհաշեն՝ Քաշվում էր մեջն իր, ինչպես խխունջ, կամ տրորվում էր, ինչպես տաշեղ» (ԵԶԺ, 384):

Բացառման հարաբերությունն ավելի ընդգծված է արտահայտվում միավորյալ նախադասության բաղադրիչների սկզբում կամ շաղկապի կրկնությամբ. Ընդամին, կամ-ի՝ երկու կամ ավելի անգամ կրկնվելը պայմանավորված է տրոհվող միավորների՝ բաղադրիչ նախադասությունների քանակով: Թվարկվող վերջին կամ-ից առաջ հաճախ գոր-

ծածկում է և միավորիչը՝ կազմելով կա՛մ...և կա՛մ, կա՛մ...կա՛մ...և կամ շաղկապական կապակցությունները: Այնուհետև վերջին և կամ-ը, որ սահմանափակում է թվարկվող շարքը, երբեմն ստանում է էլ միավորիչ շաղկապը, որով տրոհական հարաբերությունն ավելի է շեշտվում: Օրինակներ՝ «Նամակը կա՛մ պիտի ավերի որդու առողջությունը, կա՛մ պիտի դուժեր նրա մահը» (ԲՄ, 461): «Պատմությունն անելիս պապս միշտ կա՛մ ջահել օրերին էր երանի տալիս, կա՛մ էլ առանձին շեշտով խոսքը վերջացնում» (ԱՔ, 1, 209):

Ինչպես տեսնում ենք, միավորյալ նախադասության մեջ կամ-ը, որպես կանոն, կրկնվում է ստորոգյալներից (ու նրանց լրացումներից), իբրև բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասություններից, առաջ: Սակավադեպ էլ, երբ խոսողի (գրողի) նպատակն է լինում շեշտել միավորյալ նախադասության երկրորդ բաղադրիչի հետ առաջին բաղադրիչի ստորոգյալի որևէ լրացման ունեցած բաժանական հարաբերությունը, բաժանականությունը հիմնականում գործառվում է առաջին բաղադրիչ նախադասության տվյալ լրացման և երկրորդ բաղադրիչ նախադասության ստորոգյալի ու նրա լրացումների միջև, և կամ-ը առաջին բաղադրիչում գործածվում է ստորոգյալի ու նրա հտադաս լրացման միջև. ինչպես՝ «Ջանադան գաղտնի անցքեր, ստորերկրյա ճանապարհներով, իջնում էին ամրոցի բարձրությունից կամ դեպի գետը՝ պաշարման ժամանակ ջուր ստանալու համար, և կամ տանում էին դեպի անտառի խորքերը՝ դրսի հետ գաղտնի խորհրդակցություն ունենալու համար» (ԲՄ, 24):

Հաճախ էլ միավորյալ (և ոչ միայն միավորյալ) նախադասության մեջ կա՛մ...կա՛մ կրկնադրի շաղկապի վերջին բաղադրիչին հաջելվում են ընդհանուր կապակցությունը տարբեր նրբերանգներով հարստացնող քն, քն չէ՝ բաղադրիչները՝ կազմելով կա՛մ...կա՛մ քն, կա՛մ...կա՛մ քն չէ՝ բաղադրյալ, ձևերը: Այս դեպքում բացառման հարաբերությունը զգալապես թուլանում է՝ փոխարկվելով թվարկման, հնարավորության, ընտրության երանգներով: Օրինակ՝ «Երկուսից մինը. կա՛մ կհաղթեմ, կա՛մ քն իմ խմբով խալառ կընջվեմ» (ՄԴՄ, 288): «Դու կա՛մ պետք է սովորես, կա՛մ քն չէ պետք է աշխատես»: Ինչպես երևում է, այս օրինակներում արժեքական հարաբերությանը զուգակցում է պայմաններահական հարաբերության որոշ տարր: Վերջինս ավելի շատ արտահայտվում է երկրորդ նախադասության մեջ՝ պայմանավորված քն չէ շաղկապական բաղադրիչով:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տրոհական միավորյալ նախադասությունները, բացառումից բացի, արտահայտում են նաև այլ հարաբերություններ (իհարկե, ոչ միևնույն հաճախականությամբ):

1. Այդ տարբեր իմաստներից ամենից առաջ նշելի է միավորական հարաբերությունը: Այն դեպքում, երբ քերականական տրոհումը ըմբռնվում է որպես նույնականություն, համասեռություն, բացառման նշանակությունը մեղմանում է և մոտենում միավորական հարաբերությանը, իսկ տրոհական շաղկապը տվյալ կառուցվածքում կարող է փոխարկվել միավորիչ շաղկապով: Հմմտ. «հաղադության օրերին նույնպես ժուռնալիստը սովորական հանդիսատես չէ կամ սառը արծանագրող» (ՎՊՀԲԱ, 7): «հաղադության օրերին նույնպես ժուռնալիստը սովորական հանդիսատես չէ և ոչ էլ սառը արծանագրող»:

Երբ ստորոգյալները լինում են իմաստով մոտ բառեր, քերականական տրոհումը, բաժանումն ըմբռնվում է իբրև նույնականություն. ինչպես՝ «Իրերը տրվում կամ ուղարկվում են Երևանի կենտրոնական հանրախանութի կողմից... (ՍՀ, 25. 11. 1978 թ., 4):

Միավորական հարաբերության բնույթ ունեցող տրոհական միավորյալ նախադասությունը ավելի հաճախ արտահայտում է թվարկում, որն իր հերթին միատարր չէ և ստանում է տարբեր դրսևորումներ: Թվարկում արտահայտող միավորյալ նախադասության բոլոր գործողությունները տեղի են ունենում, և դրանցից մեկի ընդունելի լինելը «այլևս չի ենթադրում մյուսի ժխտումը» (38, էջ 162): Ընդհակառակն, միավորյալ նախադասության բաղադրիչները փոխադարձաբար լրացնում են իրար, և փոխադարձ բացառման իմաստն էլ փոխարկվում է թվարկման: Պրոֆ. Վ. Առաքելյանը գրում է. «Կամ շաղկապը արտահայտում է նաև թվարկման հարաբերություն, այսինքն՝ համադասության մեկ կամ մյուս մասի առանձին նախադասությունների մեջ հաղորդված գործողությունները իրար չեն բացառում, այլ թե՛ մեկն է տեղի ունենում, թե՛ մյուսը...» (28, էջ 347): Նման միավորյալ նախադասությունները կապակցվում են հիմնականում և կամ-ով, սակավադեպ էլ կամ-ով: Ընդ որում, և կամ-ով կապակցվելիս տրոհական հարաբերությունը ավելի շատ ձևական է լինում, և, ընդհակառակն, գերակշռում է և-ի միավորական հարաբերության իմաստը. ինչպես՝ «Շատերն էլ խմբվել էին քաղաքից դուրս գտնվող պատենշների շուրջը և կամ բարձրացել հանդիպակաց բլուրների վրա՝ անցնող զորահանդեսը ավելի լավ դիտելու համար» (ՄԳՄ, 453): Այս նախադասությունը հեշտությամբ փոխակերպվում է և (ու)-ով կապակցված տարբերակի. «Շատերն էլ խմբվել էին քաղաքից դուրս գտնվող պատենշների շուրջը և բարձրացել հանդիպակաց բլուրների վրա...»: Այս և նախորդ միավորյալ նախադասությունները բովանդակությամբ նույնն են, իսկ քերականական կառուցվածքով՝ տարբեր. առաջինը տրոհական հարաբերությամբ է, իսկ երկրորդը՝ միավորական:

Քվարկում արտահայտող միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև գործառնող իմաստային կապերից ամենաբնորոշը ժամանակային հարաբերությունն է, որը, ինչպես միշտ, ունենում է երկու դրսևորում՝ համաժամանակություն և տարժամանակություն: Ավելացնենք, որ ժամանակային հարաբերությունը, իբրև լրացուցիչ իմաստային երանգ, երբեմն առկա է լինում նաև բացառման հարաբերության դեպքում: Ընդամին, միշտ էլ ավելի հաճախադեպը համաժամանակությունն է, որն արտահայտվում է բայական երեք ժամանակներով էլ: Բաղադրիչ նախադասությունների բայ-ստորոգյալները դրսևորվում են միևնույն ժամանակաձևով (լիակատար համաժամանակություն) կամ միևնույն ընդհանուր ժամանակի տարբեր ժամանակաձևերով (մասնակի համաժամանակություն), իսկ անվանական ստորոգյալներն ունենում են քերականական միևնույն ժամանակն ունեցող հանգույց. ինչպես՝ «Իրեղեն ապացույցները պահվում են գործում կամ հատուկ ցուցակով հանձնվում են դատարանի՝ իրեղեն ապացույցների պահպանության սենյակ» (ՔԴՕ, 29): «Կա՛մ գնացել է, կա՛մ հրաժարվել է գնալուց»:

Տարժամանակությունը տրոհական միավորյալ նախադասության մեջ գործառնում է, երբ նրա բաղադրիչների արտահայտած բոլոր իրողություններն էլ իրական են համարվում: Ընդ որում, տվյալ դեպքում տարժամանակությունն արտահայտվում է գործողությունների թե՛ հաջորդմամբ և թե՛ նախորդմամբ: Գործողությունների հաջորդումն արտահայտվում է բայ-ստորոգյալների ինչպես տարբեր, այնպես էլ միևնույն ժամանակով. օրինակ՝ «Այնուհետև կա՛մ միասին ոտքով էինք գնում, կա՛մ հերթով էինք ձի նստում» (ՀԹ, 333): Տարժամանակության հարաբերությունն ավելի ակնառու է արտահայտվում, երբ ստորոգյալների գործառնությամբ հանդես են գալիս միևնույն բայի անցյալի ու ներկայի, ներկայի ու ապառնու ձևերը. ինչպես՝ «Նա կա՛մ հիմա է գալիս, կա՛մ կգա վաղը»: Տարժամանակությունը սակավադեպ էլ երևան է գալիս նկարագրված գործողությունների նախորդմամբ՝ արտահայտվելով ստորոգյալների գործառնությամբ հանդես եկող միևնույն բայի ներկայի ու անցյալի կամ ապառնու ու ներկայի ձևերով. «...Մեր գրականության նախապատրաստական շրջանը անցնում է կամ անցել է» (ՎՏ, 2, 275):

2. Տրոհական միավորյալ նախադասությունը կամ քե չէ, կա՛մ... կա՛մ քե չէ բաղադրյալ շաղկապներով կապակցվելու դեպքում ունենում է պայմանաներհակական հարաբերության որոշ երանգ: Ընդամին, տվյալ դեպքում նախադասությանն այդ երանգը հաղորդում է նշված շաղկապների քե չէ բաղադրիչը (հմմտ. 10, էջ 446): Այսպիսի կառուցվածքներում առաջին բաղադրիչի գործողության չկատարումը դառնում է հաջորդ

բաղադրիչի գործողության կատարման պայմանը. ինչպես՝ «Կա՛մ լավ սովորիր, կա՛մ քե չէ դուրս կմնաս ինստիտուտից»:

3. Տրոհական միավորյալ նախադասությունը երբեմն էլ արտահայտում է փոխարինման կամ փոխանորդման հարաբերություն (հմտ. 28, էջ 346): Այս դեպքում երկրորդ բաղադրիչի գործողությունը կարող է փոխարինել նախորդ բաղադրիչի գործողությանը: Այսպիսի միավորյալ նախադասությունները մոտենում են թվարկում արտահայտող կառույցներին՝ կապակցվելով կամ, կա՛մ...կա՛մ, քե շաղկապներով. ինչպես՝ «Ծրեկի կշարունակի հին կյանքը կամ նույնպես կթափառի երկբեերկիր...» (ՎՊՀԲԱ, 112):

4. Այս կառուցվածքի միավորյալ նախադասությունը երբեմն էլ արտահայտում է մեկնական հարաբերություն, երբ երկրորդ բաղադրիչը ճշտում է առաջին բաղադրիչի բովանդակությունը՝ դառնալով նրա մեկնությունը: Մեկնումը շատ ավելի ակնառու է արտահայտվում, երբ տրոհական շաղկապին հաջորդում են ավելի ճիշտ ասած, ավելի ճիշտ, այլ կերպ ասած, ուրիշ խոսքով, ուրիշ բաներով ասած և այլ արտահայտություններ, որոնք լրացուցիչ երանգներ են հաղորդում ամբողջ նախադասությանը: Պրոֆ. Ս. Գ. Աբրահամյանը բարդ համադասական նախադասության մեջ գործառվող նման հարաբերությունը դիտում է արտահայտական կամ բնութագրական տրոհում (տե՛ս 17, էջ 397): Հետևելով նրան՝ մենք այս կարգի միավորյալ նախադասություններն անվանում ենք բնութագրական տրոհմամբ միավորյալ նախադասություններ: Օրինակներ՝ «Մի քանի թուփերից հետո այլևս չեմ լինի կամ, այլ խոսքով ասած, կլինեմ գալիք անդություն մեջ» (ՆԴ): Այդ բանը չէի տեսնում կամ, ավելի ճիշտն ասած, չտեսնելուն էի տալիս» (Ն. տ.)¹¹: Առաջին նախադասության բաղադրիչները իրենց նշանակությամբ համարյա նույնանում են, և ընդգծված այլ խոսքով ասած կապակցությունը ավելի է շեշտում կամ-ի մեկնական իմաստը, ուստի կամ-ը տվյալ դեպքում ստանում է այսինքն շաղկապի իմաստը, և ամբողջ նախադասությունն էլ կարող է փոխակերպվել այսինքն-ով տարբերակի. «Մի քանի թուփերից հետո այլևս չեմ լինի, այսինքն՝ կլինեմ գալիք անդություն մեջ»:

Մեկնական հարաբերությունն ավելի ընդգծված է արտահայտվում մասնակի շարահարությամբ այն տրոհական միավորյալ նախադասության մեջ, որի առաջին բաղադրիչը, դուրս լինելով տրոհության ծիրից, արտահայտում է ընդհանուր գործողություն, վիճակ, որին հաջորդում են նրա բովանդակությունը մեկնող և տրոհական հարաբերությամբ կապ-

¹¹ Օրինակները քաղել ենք «Հայոց լեզու» աշխատությունից (հ. Բ, Նրեան, 1975, էջ 345):

ված բաղադրիչները, նման մեկնական հարաբերությունը մասամբ դառնում է նաև ամբողջի ու մասերի հարաբերություն. առաջին բաղադրիչը ներկայացնում է ընդհանուրը, ամբողջը, իսկ տրոհական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչները մեկնում են այդ ամբողջի մասնավոր դրսևորումները: Առաջին բաղադրիչից հետո տրվող դադարը լինում է ավելի տեական, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է միջակետով: Այսպես՝ «Նա կատարել է իր սպանաւալիքը. կա՛մ ծովն է ընկել, կա՛մ պարանո՞վ խեղդվել, կա՛մ ուռլվերով իրեն սպանել» (ԱՇՔ, 236—237) նախադասության մեկնական հարաբերությունը հաստատվում է առաջին բաղադրիչից հետո այսինքն, այն է մեկնական կամ բացահայտման շաղկապների «վերականգնման» հնարավորությամբ. «Նա կատարել է իր սպանաւալիքը, այսինքն (այն է)՝ կա՛մ ծովն է ընկել, կա՛մ պարանո՞վ խեղդվել, կա՛մ ուռլվերով իրեն սպանել»:

5. Տրոհական միավորյալ նախադասությունները կարող են ունենալ նաև հարցական ու երկբայական երանգներ՝ կապակցվելով քն շաղկապով, սակավադեպ էլ շարահարություններ: Ինչ խոսք, ավելի հաճախ դեպը հարցում արտահայտելն է: Նման միավորյալ նախադասության մեջ բացառման հարաբերությունը ուղիղ համեմատական է հարցական երանգին. որքան ուժեղ է «հարցական առաջանությունը, այնքան ընդգծվում է կապակցվող մասերի փոխադարձ բացառման հարաբերությունը» (38, էջ 166): Հարցական միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչում հարցումը ընկնում է ստորոգյալի, իսկ երկրորդ բաղադրիչում՝ քն-ի վրա: Այնուհետև. առաջին բաղադրիչի հարցումը ավելի է ընդգծվում շրջուն շարադասությամբ. ինչպես՝ «Կա՞ց էր դա, թե՞ անեծք» (ԴԳՎ, 2, 288):

Ավելացնենք նաև, որ «թե շաղկապով սկսվող համադասության երկրորդ մասը կարող է համադասել իրենից առաջ գտնվող ոչ միայն մի, այլև երկու կամ ավելի նախադասություններ. այս դեպքում համադասության առաջին մասում գտնվող հարցական նախադասությունները թվարկվում են առանց շաղկապի, իսկ հաջորդ քն շաղկապով նախադասությունը հավասար կերպով բացառում է երկուսն էլ և ավարտում թվարկումը» (28, էջ 349). ինչպես՝ «Կգնա՞ արդյոք հայրենիք, կհանդիպի՞ հարազատներին, թե՞ կտառապի կարոտից»: Նման միավորյալ նախադասությունը լինում է նաև միակաղմ. ինչպես՝ «Հանդիպե՛լ նրան, պատմե՛լ դեպքի մասին, թե՞ առայժմ հետաձգել հանդիպումը»:

Հաճախ հարցական երանգ է ունենում միավորյալ նախադասության միայն առաջին բաղադրիչը. ինչպես՝ «Նրան օգնե՛լ, թե թողնել անօգնական»: Նման հարցումը կարող է ընկնել նաև որևէ լրացման վրա: Այս դեպքում հարցումը երկու բաղադրիչներում էլ թուլանում է. ինչպես՝

«Ալադին Միսակին ուղարկեմ մշեցի Տիգրանին օգնության՝ Հեղինեին երգով փախցնելու վան, թե նրան առաքեմ Արտունք» (ԽԴՌԿ, 272):

Երկբայական հղանակավորող բառերի գործածության դեպքում քե-ով կապակցված միավորյալ նախադասությունն ստանում է երկբայության երանգ: Ընդ որում, այդ բառերը առաջին բաղադրիչում գործածվելու դեպքում երկբայությունը տարածվում է ամբողջ նախադասության, իսկ երկրորդ բաղադրիչում արտահայտվելու դեպքում՝ միայն այդ բաղադրիչի վրա: Հմմտ. «Վարդանն ու Դավիթը երեխ կօգնեն մեզ, թե չեն օգնի»: «Վարդանն ու Դավիթը կօգնեն մեզ, թե երեխ չեն օգնի»:

Հաճախ միևնույն միավորյալ նախադասության երկու բաղադրիչներում էլ միաժամանակ գործածվում են երկբայական հղանակավորող բառեր՝ ավելի շեշտելով երկբայությունը: Այսպիսի կառուցվածքները բաժանում ենք երկու ենթախմբի.

ա) Միատարր երկբայությամբ միավորյալ նախադասություններ, որոնց բոլոր բաղադրիչներում էլ գործածվում են երկբայության միևնույն իմաստային երանգն արտահայտող հղանակավորող բառեր. ինչպես՝ «...Մի՞քե ուզում է Շուշանիկի հանդուգն երեւակայության վրա սառը ջուր ածել կամ զո՞ւցն վճռել է ազատություն տալ իր հղբորը» (ԱՇԲ, 268—269): Ընդգծված երկու բառերն էլ երկբայական-հարցական հղանակավորող բառեր են:

բ) Անմիատարր երկբայությամբ միավորյալ նախադասություններ, որոնցում զուգակցում են երկբայության տարբեր ձևեր՝ հարցման երկբայությունն ու հավանականության երկբայությունը և այլն. ինչպես՝ «Երեխ կպատմի դեպքի մասին կամ չլինի՞ քե որոշել է ամեն ինչ թաքցնել»:

Ավելացնենք, որ հայ (ոչ միայն հայ) քերականագիտության մեջ տրոհական հարաբերությամբ բարդ համադասական նախադասությունները հաճախ չեն սահմանափակվում վերը նշված շաղկապներով ու շարահարությամբ կապակցված կառուցվածքներով: Տրոհական շաղկապներ են դիտվում նաև այլ բառեր, և, հետևաբար, դրանցով կազմված նախադասություններն էլ՝ տրոհական հարաբերությամբ բարդ համադասական նախադասություններ: Այսպես՝ Հար. Թումանյանը տրոհական շաղկապ է դիտում նաև մերք...մերք-ը (տե՛ս 46, էջ 51), պրոֆ. Վ. Առաքելյանն ու դոցենտ. Գ. Գարեգինյանը՝ մերք...մերք-ն ու մեկ...մեկ-ը (տե՛ս 23, էջ 352—353. 38, էջ 168—171): Ժամանակակից ռուս քերականագիտության մեջ նույնպես մերք...մերք-ը և մեկ...մեկ-ը դիտվում են տրոհական շաղկապներ (տե՛ս 123, էջ 289, 432. 128, էջ 142—143. 164, էջ 324. 134, էջ 243—246):

Մենք համամիտ չենք այս բառերը տրոհական շաղկապներ, իսկ դրանցով կազմված (ու իրենց կազմում շաղկապներ չունեցող) նախադասությունները տրոհական հարաբերությամբ բարդ համադասական (այդ թվում և միավորյալ) նախադասությունների դիտելու կարծիքին: Այդ զուգադիր ձևերը, մեր կարծիքով, ընդհանրապես շաղկապներ չեն և ոչ էլ նույնիսկ շաղկապական բառեր: Ի տարբերություն բուն շաղկապների, դրանց մեջ զգալի չափով ուժեղ է նյութական իմաստը: Դրանք երբեմն...երբեմն զուգադրության հետ կազմում են բառական համանիշների եռանդամ շարք՝ մեկ...մեկ—մերթ...մերթ—երբեմն...երբեմն: Այս զուգադիր կապակցությունները միավորյալ (և ընդհանրապես բարդ համադասական) նախադասության բաղադրիչների կապակցմանը նպաստող օժանդակ բառաքերականական միջոցներ են, որոնց բաղադրիչները գործածվում են զուգորդվող եզրերի սկզբում՝ ավելի սերտ դարձնելով կապակցվող միավորների կապը: Հետևաբար դրանցով կազմված այս միավորյալ (և ոչ միայն միավորյալ) նախադասությունները, որոնք շաղկապով կապակցված չեն, ունեն շարահարական կառուցվածք: Արդ՝ իսկ շարահյուսական ի՞նչ հարաբերությամբ են կապված դրանք՝ տրոհական, թե՞ այլ հարաբերությամբ: Այստեղ տրոհական հարաբերության մասին խոսք լինել չի կարող, որովհետև այդ նախադասություններում բացակայում է այդ հարաբերության բուն էությունը՝ արտահայտված երևույթներից մեկի հնաբանվոր լինելը և մյուսի բացառումը ցույց տալը: Տվյալ դեպքում բաղադրիչ նախադասությունների գործողությունները կատարվում են որոշակի ոչ կանոնավոր ընդհատումներով: Ժամանակային հաջորդականության ընդգծված արտահայտումը ևս հաստատում է նշված զուգադիր ձևերով կազմված նախադասությունների տարբեր լինելը տրոհական կապակցությունից: Ահավասիկ, մեկ...մեկ, մերթ...մերթ ու երբեմն...երբեմն զուգադիր ձևերով կազմված շարահարական կառուցվածքի միավորյալ նախադասությունները գնահատելիս պետք է հանդես բերել տարբերակված մոտեցում, այն է՝ դրանք պետք է դիտել ա) կա՞մ իբրև հանդիպադրական և բ) կա՞մ իբրև միավորական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասություններ: Ընդ որում, այս դեպքում կարևոր նշանակություն են ստանում ստորոգյալների կամ բայական գերադասանդամների բառիմաստները և դրանց ներքին-մտային հարաբերությունը: Շաղկապի (միավորիչ, հանդիպադրական) առկայության դեպքում երկվությունն արդեն վերանում է:

Առաջին. քննության առարկա զուգադիր ձևերով կազմված միավորյալ (և ոչ միայն միավորյալ) նախադասության բաղադրիչների ստորոգյալները ավելի հաճախ լինում են բառային կամ խոսքային հականիշների: Այս դեպքում նախադասությունը պետք է դիտել իբրև հանդիպա-

դրական հարաբերությամբ կառույց, որովհետև այս ստորոգյալների արտահայտած գործողությունները, իբրև միևնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվող հակադիր հատկանիշներ, կարող են ամենից առաջ հանդիպադրվել: Այնուհետև. գործողությունների՝ տարբեր ժամանակներում կատարվելն էլ ինքնին դառնում է հակադրություն, այսինքն՝ ստորոգվող հատկանիշների հակադրությունն ունենում է նաև ժամանակային բնույթ: Օրինակներ՝ «Սեղանդամը երբեմն Բեֆզում էր տարօրինակ, բարձրաձայն, երբեմն լաց լինում» (ՍԽՄՍ, 3, 197): «Դու մերք գերվել ես, մերք գերել նրան»: «Նկարագրելով իր անել վիճակը՝ մերք նախատում էր, մերք աղբհսում օգնել իրեն այս կամ այն կերպ» (ԱՇՔ, 221): «Մերք անհայտանում էր նա, մերք երևան էր գալիս ավելի ահարկու կերպարանքով» (ԲՍ, 19): «Հայկն ու վարդանը մեկ ուրախ եմ, մեկ՝ տխուր»:

Այս նախադասությունները հանդիպադրական հարաբերությամբ շարահարական միավորյալ նախադասություններ են՝ համազոր նույն նախադասությունների իսկ շաղկապով տարբերակին: Դրանում համոզվելու համար քննենք դրանցից առաջինը, ուր միևնույն առարկային վերադրվում են տարբեր, հակադիր հատկանիշներ (քրքշալ—լաց լինել), որոնք տվյալ դեպքում կարող են միմիայն հանդիպադրվել: Ներհակության արտահայտմանը նպաստում է նաև երբեմն...երբեմն զուգադրությունը, որը բաղադրիչ նախադասությունների ընդհանուր հակադրությանը հավելում է ժամանակային հակադրությունը: Այդ նախադասությունը շաղկապավոր կառուցվածքի փոխարինվելու դեպքում ներհակությունն ավելի որոշակի է արտահայտվում. ինչպես՝ «Սեղանդամը երբեմն քրքշում էր տարօրինակ, բարձրաձայն, իսկ երբեմն լաց (էր) լինում»:

Նմանապես հաջորդ նախադասությունների ստորոգյալները կաղմում են բառական (անհայտանում էր—երևան էր գալիս, ուրախ էր—տխուր էր), խոսքային (նախատում էր—աղբհսում էր), քերականական (գերել ես—գերվել ես) հականշություն, իբրև հակադիր հասկացությունների լեզվական նշանակումներ: Ուստի այդ նախադասությունների շաղկապավոր կառուցվածքը կլինի միայն իսկ-ով ձևը:

Ծանոթություն: Մեկ...մեկ, մերք...մերք, երբեմն...երբեմն զուգադիր կապակցությունների բաղադրիչները երկուսից ավել կրկնվելու դեպքում հակադրությունը խուսափում է և հակվում՝ զգալի սարգ թվարկումը. ինչպես՝ «Անտառապահի որսկան շունը մեկ նայում էր տիրոջը, մեկ Դիլան դայուն, մոռում էր, պոչը գետնով տալիս, մեկ բերանը բաց՝ հուզմունքից հորանջում, մեկ էլ անհանգիստ հոտոտում թփերը, որտեղ քիչ առաջ թփրոտում էր միհամը» (ԱԲ, 1, 80):

Ավելացնենք նաև, որ մեկ...մեկ, մերք...մերք, երբեմն...երբեմն զուգադիր ձևերով կաղմված նախադասությունների՝ ավելի շատ հանդի-

պաղրական հարաբերութեամբ լինելն է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ դրանք հաճախ կապակցված են լինում իսկ-ով (ինչպես՝ «Հայկը մեկ մեկ մոտ էր գալիս, իսկ մեկ էլ լինում էր իր բարեկամներից մեկի տանը»), իսկ շարահարութեամբ կապված լինելու դեպքում հեշտութեամբ կազմվում է նրանց իսկ-ով տարբերակը (Հմմտ. «Մերթ դաժան ես եղել, Մերթ՝ մեղմ ու բարի» (ՊՄ, 1, 156) → Մերթ դաժան ես եղել, իսկ մերթ՝ մեղմ ու բարի»), մինչդեռ կամ-ով կազմված տարբերակով փոխարկելիութունը նախադասութեան իմաստի պահպանման սահմաններում հիմնականում բացառվում է:

Երկրորդ. մեկ...մեկ, մերք...մերք, երբեմն...երբեմն զուգադիր ձևերով կազմված միավորյալ (և առհասարակ համադասական) նախադասութիւնները ոչ հակադիր նշանակութիւն ունեցող ստորոգյալներով բաղադրված լինելու դեպքում ավելի շատ մոտենում են միավորական հարաբերութեամբ կապակցութեանը: Այս դեպքում արդեն բաղադրիչ նախադասութիւնների միջև գործառնող ոչ կանոնավոր տարժամանակութիւնն իբրև հակադրութիւն վերանում է՝ փոխարկվելով պարզ իվարկման: Օրինակներ՝ «Նա մերք հագում էր, մերք տնօրէն...» (ԷԶԶ, 34): «Ժսկ Շուշանը իր լաթերի վրա տանջանքով մերք պպգում, մերք քալալ-զլոր է գալիս վիրավորված անասունի պես...» (ՆԴ, 94): Այս նախադասութիւնների բաղադրիչները ավելի շատ միավորական հարաբերութեամբ են կապված, և դրանք շաղկապավոր ձևի փոխակերպվելու դեպքում դյուրինը և (ու)-ով տարբերակն է, քան իսկ-ով ձևը (կամ-ով կապակցվելու մասին էլ խոսք լինել չի կարող): Տվյալ դեպքում միավորական հարաբերութեանը նպաստում է բայ-ստորոգյալների բառիմաստային մոտիկութիւնը: Հմմտ. «Նա մերթ հագում էր և մերթ տնօրէն»: Պատահական չէ, որ ստորոգյալները իմաստով մոտ լինելու դեպքում (հատկապես երբ դրանք ցույց են տալիս մի ընդհանուր գործողութեան տարբեր աստիճանները) բաղադրիչ նախադասութիւնները կարող են կապակցվել և-ով՝ կազմելով մերք...և մերք, մեկ...և մեկ, երբեմն...և երբեմն կառուցվածքները: Ինչպես՝ «Նա մերք քերում էր խորածորի ժայռերը և մերք բարձրանում թմբերի վրա» (ՄԳՄ, 329):

Այսպիսով, մեկ...մեկ, մերք...մերք (նաև՝ երբեմն...երբեմն) զուգադիր կապակցութիւնները տրոհական շաղկապներ չեն, և դրանցով կազմված միավորյալ (և առհասարակ համադասական) նախադասութիւնները մեծ մասամբ հանդիպադրական, մասամբ էլ միավորական հարաբերութեամբ կառուցված են:

Այժմ երկու խոսք տրոհական հարաբերութեամբ միավորյալ նախադասութեան կետադրութեան մասին: Գործառական գրեթե բոլոր ոճերում հանդիպող շարահյուսական այս կառուցի կետադրութեան հարցում չկա

միօրինակութիւն: Ավելին. առկա են կամայական մոտեցումներ. նույն կառուցվածքը ոմանք տրոհում են (ստորակետով), իսկ ուրիշները՝ ոչ: Հայոց լեզվի տեսական ու մեթոդական աշխատութիւններում էլ, ուր տրոհական միավորչալ նախադասութիւն կետադրութիւնը քիչ է անդրադարձվել, բացակայում է միասնական ըմբռնումը: Միօրինակութիւն հասնելու համար պետք է հանդես բերել միասնական մոտեցում: Տրոհական միավորչալ նախադասութիւն կետադրութիւն միօրինականացմանը, կանոնարկմանը նպաստելու նպատակով առաջարկում ենք.

ա) կամ, և կամ, կամ քե, կամ քե չէ, կա՛մ...և կա՛մ, կա՛մ...և կա՛մ էլ շաղկապներով ու շաղկապական կապակցութիւններով կազմված միավորչալ նախադասութիւնները շտրոհել: Տվյալ դեպքում ամենավիճարկվողը կամ-ով կապակցված միավորչալ նախադասութիւն կետադրութիւն հարցն է: Այս դեպքում կամ-ից առաջ ստորակետ դնելը չի արդարացվում: Նախ՝ կետադրութիւնը պայմանավորված է ամենից առաջ հնչերանգով: Ստորակետը վերհնչութիւն հատկանիշներից կցութի դադարային դրսևորման նշանակումներից մեկն է: Ահավասիկ, կամ-ով կապակցված միավորչալ նախադասութիւնը չի արտասանվում «ստորակետի հնչերանգով»: Նրա բաղադրիչների միջև տրվող դադարը շատ աննշան է և համարյա հավասար է և (ու)-ով կազմված միավորչալ նախադասութիւն բաղադրիչների միջև տրվող դադարին: Սա վերաբերում է նաև և կամ, կամ քե, կամ քե չէ, կա՛մ...և կա՛մ, կա՛մ...և կա՛մ էլ շաղկապական կապակցութիւններով կազմված միավորչալ նախադասութիւններին:

Երկրորդ՝ այս շաղկապներով կապակցված միավորչալ նախադասութիւն տրոհումը չի արդարացվում նաև իբրև ընդհանուր ենթակայով (կամ ենթականերով) նախադասութիւն:

Այսպիսով, նշված շաղկապներով կապակցված միավորչալ նախադասութիւն ստորակետով տրոհումը չի հիմնավորվում¹²:

բ) Ստորակետով տրոհել քե, կա՛մ...կա՛մ (կամ...կամ էլ) շաղկապներով ու շարահարութիւն կապակցված միավորչալ նախադասութիւնները, որոնք արտասանվում են «ստորակետի հնչերանգով»: Թե-ով կապակցված միավորչալ նախադասութիւն բաղադրիչների միջև տրվող դադարը տևական է, և, հետևաբար, նրանում ստորակետի գործածութիւնն էլ՝ բնական: Նույնը վերաբերում է նաև շարահարական կառուցվածքի տրոհական միավորչալ նախադասութիւնը: Կա՛մ...կա՛մ (կա՛մ...

¹² Մեր ձեռքի տակ եղած բնագրային այս կարգի օրինակների մի մասը եղել է տրոհված, իսկ մյուս մասը՝ առանց տրոհման: Կանոնարկման նպատակով մեր շարադրանքում դրանք ներկայացրել ենք առանց տրոհման:

կամ էլ) կրկնադիր շաղկապով կազմված միավորյալ նախադասության բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը արտասանվում է շեշտված, և դրանով իսկ ընդգծվում են նաև այդ բաղադրիչների միջև գործառնող բաժանականությունն ու դադարը, ուստի տվյալ դեպքում ստորակետով տրոհումը դառնում է անհրաժեշտ:

Ինչ վերաբերում է տրոհական հարաբերությանը տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասություններին, դրանք միշտ էլ պետք է տրոհել ստորակետով՝ պայմանավորված տվյալ դեպքում տրոհական հարաբերությունը նաև ենթակաների միջև գործառնվելու հետևանքով բաղադրիչ նախադասությունների միջև տրվող դադարը տեական լինելու, ինչպես նաև և-ով կապակցված տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասության համարանությունը տրոհվելու հանգամանքով: Հմմտ. «Վարդանը խոստացած գիրքը կհանձնի քեզ, կամ դու ինքդ կվերցնես նրանից»: Լուսինեն կատարեց Կոմիտասի ստեղծագործություններից, և ներկաները հաղորդակից եղան մեծ երաժշտի արվեստին»:

ՄԵԿՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեկնական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասության վերջադաս (բաղադրիչը (բաղադրիչները) մեկնաբանում կամ մասնավորում է նախադաս բաղադրիչի (բաղադրիչների) բովանդակությունը: Այս կառույցն արտահայտում է նույնական իրողությունները որպես միևնույն առարկային կամ առարկաներին ստորոգվող հատկանիշներ:

Մեկնական միավորյալ նախադասության բաղադրիչների միջև մասամբ առկա է լինում լրացում-լրացյալի հարաբերություն: Որքանով երկրորդ (կամ հաջորդ) բաղադրիչը մեկնաբանում է առաջինի իմաստը, այդքանով այն լրացական կապի մեջ է նախադաս բաղադրիչի հետ, և ամբողջ նախադասությունն էլ աղերսվում է ստորադասական կապակցությանը: Սակայն այդ լրացականությունը հնու է բուն ստորադասական հարաբերություն լինելուց: Նախ՝ ստորադասական կապակցության մեջ գերադաս նախադասության լրացյալ անդամը կանխորոշում է ստորադաս նախադասության բնույթը, որը քննության առարկա կառույցին (և առհասարակ մեկնական հարաբերությամբ բարդ նախադասությանը) բնորոշ չէ: Երկրորդ՝ այս նախադասությունը ստորադասական կապակցությունից տարբերվում է նաև բաղադրիչների կապակցման բառական եղանակի գործառնությամբ, այն է՝ ստորադասական շաղկապները կապակցում են միայն բարդ նախադասության բաղադրիչներ (մակարեբա-

կանները՝ նաև ինքնուրույն նախադասություններ), իսկ մեկնական կամ բացահայտման շաղկապները (այսինքն, այն է)՝ և՛ նախադասության անդամներ, և՛ բարդ նախադասության բաղադրիչներ, և՛ ինքնուրույն նախադասություններ, մի հատկանիշ, որ համադասական շաղկապների գործառական յուրահատկությունն է։ Երրորդ՝ մեկնական հարաբերության միավորյալ նախադասության բաղադրիչները մյուս համադասական նախադասությունների նման պակաս սերտությամբ են կապված։ Եվ, վերջապես, այս նախադասության հնչերանգը շատ ավելի նման է համադասական նախադասության հնչերանգին։ Ահա այս բոլոր հատկանիշների հաշվառումով էլ մենք մեկնական հարաբերությամբ ընդհանուր ենթադրյալ բարդ նախադասությունը դիտում ենք համադասական, տվյալ դեպքում՝ միավորյալ նախադասություն։

Մեկնական միավորյալ նախադասությունն ունի կառուցվածքային ու իմաստային իր առանձնահատկությունները։ Նրա բաղադրիչները կապակցվում են այսինքն (քն), այն է (քն), նշանակում է շաղկապներով ու կապակցություններով, որոնք չունեն գործածության միևնույն հաճախականությունը. այսինքն շաղկապը համագործածական է, այն է-ն հիմնականում գրավոր խոսքում է հանդես գալիս, իսկ նշանակում է ձեռ մեկնական շաղկապի իմաստով հազվադեպ է հանդիպում։

Միավորյալ նախադասության մեջ մեկնաբանող, ճշգրտող բաղադրիչը, որպես կանոն, մեծ մասամբ լինում է ետադաս (հաճախ էլ պարզաբանումն արտահայտվում է երկու կամ ավելի բաղադրիչներով)։ Բաղադրիչ նախադասությունների շարադասությունը պայմանավորում է ամբողջ կառույցի հնչերանգային յուրահատկությունը. առաջին բաղադրիչից հետո ձայնի տոնը իջնում է, և որոշ դեպքեր է տրվում, որը նախապատրաստում է անցումը մեկնաբանող բաղադրիչի (բաղադրիչների) արտասանությանը։ Օրինակ՝ «Պետք է ապրել օրվա պահանջներով, այսինքն՝ մոռացության տրվել» (ԼՏԱԿ, 4)։

Միավորյալ նախադասության մեջ գործառնող մեկնական հարաբերությունը միատարր չէ և ունի իմաստային տարբեր նրբերանգներ։ Ամենից առաջ այն ունենում է ճշգրտող, պարզաբանող բնույթ, երբ առաջին բաղադրիչ նախադասությունն արտահայտում է ընդհանուր իրողություն, որը պարզաբանվում է հաջորդ բաղադրիչով կամ բաղադրիչներով. ինչպես՝ «Արամը անբարեխիղճ աշակերտ է, այսինքն՝ հաճախակի է բացակայում դասերից, չի կատարում տնային աշխատանքները, լավ չի նախապատրաստվում դասերին»։ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ պարզաբանումը մասամբ կրում է նաև ընդհանուրի ու մասերի հարաբերության բնույթ։

Երբեմն էլ միավորյալ նախադասության առաջին բաղադրիչի բովանդակությունը ըմբռնվում է որպես անհասկանալի կամ պակաս հասկանալի, և վերջին բաղադրիչը մեկնում է այն. ինչպես՝ «Ես երկար անալիզ եմ արել, այսինքն՝ վերլուծել եմ երևույթները և եկել եմ այն եզրակացության...» (ՆՁԶ, 478): Այս դեպքում այսինքն-ի իմաստով գործածվում է նաև նշանակում է կապակցությունը. ինչպես՝ «Ես այլ եմ հիմա, այլևս այն չեմ՝ նշանակում է՝ նոր հուն եմ մտել» (ԵՁԵ, 375):

Մեկնական հարաբերությունը դրսևորվում է նաև մասնավորման ձևով. ինչպես՝ «Նա ցանկանում է մտնել արվեստի աշխարհ, այսինքն՝ երաժիշտ դառնալ»:

Միավորյալ նախադասության մեջ մեկնական հարաբերությունը երբեմն էլ ստանում է ընդհանրացման բնույթ, երբ վերջին բաղադրիչն ունենում է հետևության նրբերանգ. ինչպես՝ «Նա խուսափում է երեխաներին քերականական կանոնները սերտել տալուց և ավելի շատ գործնական աշխատանքներ է կատարում, այսինքն՝ մեծ ուշադրություն է դարձնում մայրենի լեզվից աշակերտների գործնական հմտությունների դարգացմանը»:

Մեկնական միավորյալ նախադասության ընդդեմ կիրառություններից մեկն էլ ամբողջի ու մասերի հարաբերության դրսևորումն է: Այս դեպքում միավորյալ նախադասությունը, որպես կանոն, լինում է բազմաբաղադրիչ: Ընդ որում, առաջին բաղադրիչն արտահայտում է առարկայի ընդհանուր հատկանիշը (գործողություն, եղելություն, վիճակ և այլն), իսկ հաջորդ բաղադրիչները՝ այդ հատկանշի մասնավոր դրսևորումները, այսինքն՝ ամբողջի մասերը: Նման միավորյալ նախադասությունը կապակցվում է թե՛ շաղկապով և թե՛ շարահարությամբ: Օրինակ՝ «Հայկը իրականացրեց տարիների ընթացքում փափայած երազանքը. համալսարանն ավարտեց և հայրենի գյուղի միջնակարգ դպրոցում անցավ աշխատանքի»: Այստեղ ամբողջի ու մասերի հարաբերությունը կարող է արտահայտվել նաև շրջված ձևով: Այս դեպքում ընդհանուր հատկանիշը ցույց տվող բաղադրիչը հաջորդում է նույն հատկանշի կոնկրետ դրսևորումներն արտահայտող բաղադրիչներին, և նախադասության շաղկապավոր կապակցումը դառնում է պարտադիր: Հմմտ. «Հայկը համալսարանն ավարտեց և հայրենի գյուղի միջնակարգ դպրոցում անցավ աշխատանքի, այսինքն՝ իրականացրեց տարիների ընթացքում փափայած երազանքը»: Բերենք մեկ այլ օրինակ՝ «Վահրամն ու Գևորգը Երևանում բնակարան են ստացել և աշխատանքի ընդունվել մեքենաշինական գործարանում, այսինքն՝ դարձել են քաղաքաբնակներ»:

Մեկնական միավորյալ նախադասությունը սակավադեպ էլ դրսևոր-

վում է հավելական (հարակցական) կապակցութեան ձևով. ինչպես՝ «Իսկ ամբողջ գիտեր իր բանը. սպասում էր վերջին գործողութեանը» (ԼԳԵ, 149):

ՄԵԿԵՅ ԱՎԵԼԻ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏՆՂՈՒՄԸ ՄԻԿՎՆՈՒՅՆ ՄԻԱՎՈՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Յուրաքանչյուր երկբաղադրիչ միավորչալ նախադասութիւն, որպես կանոն, արտահայտում է համադասական հարաբերութեան քննված տարատեսակներից մեկը, թեպետ չի բացառվում դրա գոյութիւնը նաև բազմաբաղադրիչ կառուցում: Ուսումնասիրութիւնները հավաստում են միևնույն բազմաբաղադրիչ միավորչալ նախադասութեան մեջ երկու կամ ավելի հարաբերութիւնների համատեղման հնարավորութիւնը, որը բնորոշ է նաև տարբեր ենթականերով բարդ համադասական նախադասութեանը (տե՛ս 17, էջ 600—602): Միավորչալ նախադասութեան մեջ տարբեր հարաբերութիւնների համատեղումը իրացվում է ոչ միանման՝ պայմանավորված այդ հարաբերութիւնների դրսևորման հաճախականութեամբ, զուգակցման առանձնահատկութիւններով և, որ առավել կարևոր է, նրանով, որ այդ հարաբերութիւնները լինում են հավասարաթեք ու անհավասարաթեք: Ըստ այդմ էլ տարբեր հարաբերութիւններ համատեղող միավորչալ նախադասութիւնները բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) հավասարաթեք հարաբերութիւնների համատեղմամբ նախադասութիւններ և բ) անհավասարաթեք հարաբերութիւնների համատեղմամբ նախադասութիւններ, որոնք դրսևորում են կառուցվածքային ու իմաստային տարբեր առանձնահատկութիւններ:

Քննենք միավորչալ նախադասութեան այս տարատեսակներն առանձին-առանձին:

Ա. Հավասարաթեք հարաբերութիւնների համատեղմամբ միավորչալ նախադասութիւններ

Ավելի հաճախ միավորչալ նախադասութեան մեջ համատեղված հարաբերութիւնները լինում են հավասարաթեք: Սա գործառնում է, երբ զուգակցված շարահյուսական հարաբերութիւնները և դրանցով պայմանավորված իմաստներն ու իմաստային նրբերանգները հաղորդակցման գործընթացում հավասար նշանակութիւն են ստանում: Հավասարաթեքութիւնը տվյալ դեպքում առկա է լինում հարաբերութիւնների ոչ թե ընդգրկման, այլ գործառական առումով: Հարկ է նշել, որ ընդգրկման

տեսակետից միավորյալ նախադասության մեջ տարբեր հարաբերությունների համատեղումը միատարր չէ. դրանք առկա են լինում թե՛ հավասարաչափ և թե՛ անհավասարաչափ: Դրան համապատասխան էլ հավասարաբեռն հարաբերությունների համատեղմամբ միավորյալ նախադասությունները բաժանվում են երկու ենթախմբի.

1. Տարբեր հարաբերություններ հավասարաչափ համատեղող միավորյալ նախադասություններ. Այս դեպքում միավորյալ կառուցում շարահյուսական հարաբերությունները արտահայտվում են հավասար ընդգրկումով՝ աստիճանական կամ խառը հաջորդականությամբ: Ըստ այդմ էլ միավորյալ նախադասությունները հանդես են բերում տարբեր յուրահատկությունների՝ բաժանվելով երկու ենթախմբի՝ ա) հարաբերությունների աստիճանական հաջորդմամբ նախադասություններ և բ) հարաբերությունների խառը հաջորդմամբ նախադասություններ:

Միավորյալ նախադասության մեջ հավասարաբեռն հարաբերությունների ապտիճանական հաջորդումը ավելի հաճախակի է: Այս դեպքում առաջին բաղադրիչը երկրորդի հետ կապվում է մի հարաբերությամբ, երկրորդը երրորդի հետ՝ ուրիշ հարաբերությամբ և այլն: Նման նախադասությունները համատեղում են՝

ա) Միավորական ու ներհակական հարաբերությունները, որպիսի կադասալը Եռչնպես միատարր չէ՝ պայմանավորված ներհակական հարաբերության անմիատարրությամբ: Ըստ այդ էլ տարբերակվում են միավորական հարաբերություն + հակասման հարաբերություն, միավորական հարաբերություն + հանդիպադրական հարաբերություն, միավորական հարաբերություն + ժխտման հարաբերություն կառուցվածքները. ինչպես՝ «Մի վայրկյան Արշակը նայեց Փառանձմի բռնկված դեմքին և ցանկություն զգաց իր հիացումն հայտնել նրան՝ այդ խիղախության համար, բայց իսկույն էլ զգուշացավ» (ՍԶԶ, 197): «Բայց այստեղից էլ ստիպվեց հեռանալ և ցերեկները դուրսն էր անցկացնում, իսկ գիշերները քնում էր մի տրակտիրում՝ բիլիարդի սեղանի տակ» (ՎՏ, 2, 232): «...մի՛ վրդովվիր. այդպիսով եղածից ոչինչ չես փոխի, այլ միայն քեզ կտանջես»³¹ (ՄԳՄ, 43):

բ) Միավորական ու տրոհական հարաբերությունները. ինչպես՝ «Նա երբեմն մոտենում է մեզ, առաջարկում է ծխել կամ ջուր է հյուրասիրում» (ՎՊՀԲԱ, 167):

գ) Ընդհանուր ներհակական հարաբերության մասնավոր դրսևորումները. ինչպես՝ «Իմ հա՛յ ժողովուրդ, դու փոքր ես եղել, Աղբյուր ես եղել

13 նախադասությունը մասամբ փոփոխել ենք:

և ոչ թե հեղեղ» (ՊՄ, 1, 101): Այստեղ համակցում են հակասումն ու ժխտումը:

Ինչպես նշեցինք, միավորյալ նախադասության մեջ շարահյուսական հարաբերությունները երբեմն էլ հանդես են գալիս խառը հաջորդմամբ: Այսպես, օրինակ. «Արդար մարդը սրբերի հետ շրջում է դրախտում, ուտում է շատ համեղ և շքեղ պտուղները, խմում է անմահական աղբյուրներից, բայց բնավ համ չի առնում» (ԱԻ, 3, 247) նախադասության առաջին երեք բաղադրիչները կապված են միավորական հարաբերությամբ, իսկ վերջին (4-րդ) բաղադրիչը հակասման ներհակությամբ առանձին-առանձին հակադրվում է 2-րդ և 3-րդ բաղադրիչ նախադասություններին: Հետևաբար այս կառույցում միավորական ու հակասման հարաբերություններն ունեն հավասար ընդգրկում, գործառվում են հավասար թվով (3-ական) բաղադրիչ նախադասությունների միջև, միայն թե արտահայտվում են ոչ աստիճանական հաջորդմամբ: Ավելացնենք նաև, որ վերջին բաղադրիչ նախադասությունը, հակադրվելով նախորդ երկու բաղադրիչներին, սահմանափակում է թվարկումը՝ ստեղծելով փակ կառուցվածք:

2. Տարբեր հաբերությունների աճնավաճարաչափ համատեղմամբ միավորյալ նախադասություններ. Միավորյալ նախադասության մեջ համատեղված հարաբերությունները երբեմն էլ լինում են անհավասարաչափ. նրանցից մեկը (կամ երկուսը) ընդգրկման տեսակետից գերակշռում է: Նման նախադասությունը հատկանշվում է նաև կառուցվածքային յուրահատկությամբ. այն կազմված է լինում չորս կամ. ավելի բաղադրիչներից: Այստեղ հարաբերություններից մեկի գերակշռումը պետք է հասկանալ երկակի նշանակությամբ՝ ա) երբ տվյալ հարաբերությունն ավելի շատ բաղադրիչների միջև է գործառվում, բ) երբ այն գերակշռում է ներքին-տրամաբանական ընկալմամբ:

Միավորյալ նախադասության համատեղած հարաբերությունների հավասարաբեռն լինելը պայմանավորված է լինում ամենից առաջ բաղադրիչ նախադասությունների քանակով: Տարբեր հարաբերությունների հետ կազմած համակցումների մեջ հիմնականում գերակշռում է միավորական հարաբերությունը, որի հետ հանդես են գալիս տրոհական ու ներհակական (ներառյալ հանդիպադրական, ժխտման, հակասման) հարաբերություններ՝ կազմելով միավորական հաբերություն + միավորական հաբերություն + տրոհական հաբերություն, միավորական հաբերություն + միավորական հաբերություն + հանդիպադրական հաբերություն և այլ կաղապարներ. ինչպես՝ «Վերան երբեմն շրջակոցով բացում էր իմ սենյակի դուռը, քարշ էր տալիս ինձ հյուրասենյակ, ստիպում էր պարել իր որևէ ընկերուհու հետ կամ ինքն էր ինձ

պարի հրավիրում» (ՀՔ, 1, 292—293): «Ըշտախոս էին աստվածները հին, ըշտախոս էին՝ Երեսայի պես. Մարդկանց մարդ էին նրանք անվանում, Իսկ իրենց՝ աստված» (ՊՍ, 1, 246):

Միավորական հարաբերությունն գերակշռումը երբեմն էլ արտահայտվում է ընդմիջարկված ձևով. նրանով կապվում են առաջին և վերջին զույգ բաղադրիչները, իսկ միջադաս բաղադրիչները միավորվում են այլ հարաբերությամբ: Զի բացառվում նաև հարաբերությունների «ներթափանցված», ոչ աստիճանական հաջորդմամբ դրսևորումը: Օրինակներ՝ «Պատրիկյանը ձեռքով հուսահատական մի շարժում արավ, գլխարկը ոչ թե ծածկեց, այլ ծածկելիս ուղղակի խփեց գլխին և դուրս գնաց» (ՆԴ, 151): «Կոմիտասի երաժարությունը մեղ տեղափոխում է մեր պատմությունը խորքերը, հուզում, բայց նաև ոգևորում է ու տոգորում հավատով գալիքի հանգնալ»:

Առանձին խումբ են կազմում այն միավորյալ նախադասությունները, որոնցում տվյալ հարաբերությունը գերակշռում է ոչ թե՛ գերակահական արտահայտությամբ, այլ ներքին-տրամաբանական ընկալմամբ: Այսպես, օրինակ, թվում է՝ «Հարգում էինք նրան, հպարտանում էինք նրանով, բայց չէինք սիրում» (ՀՔ, 1, 343) նախադասությունը միավորական և հակասման հարաբերությունների հավասարաշափ ընդգրկումով կառուցված է: Բայց իրականում հակասման հարաբերությունն այստեղ գերակշռում է, քանի որ վերջին բաղադրիչ նախադասությունը հավասար չափով հակադրվում է 1-ին և 2-րդ բաղադրիչներին: Հենց այդ հակադրությունն էլ կազմում է բերված նախադասության բաղադրիչների ներքին-մտային հարաբերությունը: Եվ, իրոք, այդ եռաբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունը երկբաղադրիչ կառույցների տարալուծելու դեպքում նրա բովանդակությունը, հետևաբար նաև բաղադրիչ նախադասությունների միջև գործառնող հարաբերությունները (ներառյալ հակասմանը զուգակցող դիջականությունը) պահպանվում են: Հմմտ. «Հարգում էինք նրան, հպարտանում էինք նրանով, բայց չէինք սիրում» = «Հարգում էինք նրան, հպարտանում էինք նրանով, բայց չէինք սիրում»: Ինչպես տեսնում ենք, քննված օրինակում միավորական հարաբերությունը գործառնվում է երկու (1-ին ու 2-րդ), իսկ հակասման հարաբերությունը՝ երեք (1-ին ու 3-րդ, 2-րդ ու 3-րդ) բաղադրիչների միջև, ուստի ընդգրկման ծավալով գերակշռում է հակասման հակադրությունը:

Միավորյալ նախադասության մեջ հարաբերություններից մեկի գերակշռումը, ուրեմն, երբեմն էլ հատկանշվում է ոչ այնքան քերականորեն, որքան տրամաբանական ընկալմամբ: Այս դեպքում հիմնականում գերակշռում է ներհակական հարաբերությունը: Մասնավորապես

կազմվում են՝ ա) միավորական հարաբերություն + հակառակ հարաբերություն, բ) միավորական հարաբերություն + ժխտման հարաբերություն, գ) տրոհական հարաբերություն + ժխտման հարաբերություն կառուցվածքի նախադասություններ, որոնցում գերակշռում է ներհակության տվյալ տարատեսակը: Բերենք օրինակներ՝ ա) «Շատ թափառեցի, շատ աշխարհներ տեսա, բայց լուսից անհրաժեշտ բան չգտա» (ԱԻ, 3, 259): բ) «Մերութանի մասին գաղափար անգամ չունեի, նրան երբեք չէի տեսել, այլ լսել էի նրա անունը միայն» (ՐՄ, 415): գ) «Նրանք ոչ թե կգան կամ լուր կուղարկեն իրենց մասին, այլ միայն կլռեն»:

Բ. Անհավասարաժեխ հարաբերությունների համատեղմամբ միավորյալ նախադասություններ

Կառուցվածքային ու իմաստային այլ յուրահատկություններով են հատկանշվում այն բազմաբաղադրիչ միավորյալ նախադասությունները, որոնցում համակցված հարաբերությունները հավասարաժեխ չեն: Այս նախադասությունների մասին, որպիսիք հիմնականում լինում են ներհակական ու տրոհական հարաբերությամբ, վերն արդեն խոսել ենք: Այստեղ միայն ամփոփման կարգով նշենք, որ նման կառույցներում համատեղված հարաբերություններից մեկը ոչ թե գերակշռում է, այլ գերիշխում է՝ պայմանավորված խոսքի նպատակադրմամբ. խոսողը (գրողը) հաղորդակցման պրոցեսում առաջնությունը տալիս է տվյալ հարաբերությանը: Այս դեպքում խախտվում է համադասական հարաբերությունների հավասարաժեքությունը, և դրանցից մեկը առաջնային պլան է մղվում՝ դառնալով գերիշխող, հետևաբար նաև նախադասության կառուցվածքային տարրերակման հիմունք հանդիսացող հարաբերություն¹⁴, Դրա հիման վրա միավորյալ նախադասությունը բաժանվում է ներհակական կամ տրոհական հարաբերությամբ կապված երկու անդամի կամ եզրի, որոնք դառնում են բարդության անմիջական կազմիչները, իսկ նրանց միջև գործառնող գերիշխող հարաբերությունը՝ դրանք կապող հարաբերությունը: Գերիշխող հարաբերությունը ստանում է գործառնական, հետևաբար նաև հաղորդակցական առավել կարևոր նշանակություն: Ինչ վերաբերում է միավորյալ նախադասության բաղադրյալ եզրի կամ եզրերի ներսում արտահայտվող հարաբերությանը, այն գերիշխող հարաբերության համեմատությամբ կազմում է ստորին օղակ՝ ամբողջ նախադասության մեջ ստանալով երկրորդական, ածանց-

¹⁴ Սա բնավ չի հակասում միավորյալ (և ընդհանրապես բարդ համադասական) նախադասության բաղադրիչների համադրությանը կամ համադասությանը:

յալ դեր ու նշանակութիւն: Միավորյալ նախադասութեան պարզ կազմութեամբ եզրը տվյալ (գերիշխող) հարաբերութեամբ կապվում է բաղադրյալ եզրի բոլոր բաղադրիչ նախադասութիւններին միասին վերցրած (ներառյալ այս վերջինները կապող հարաբերութիւնը): Այսպէս՝ «Այժմը քարի ծերպին նոսր մացառի կանաչ տերեւները շեն ուտում, խլշած նայում են ներքեւ, ձորի անդունդին և մկկում» (ԱԲ, 1, 90) կառուցքն ունի երկանգամ կամ երկեզր կառուցվածք: Ընդ որում, վերջին երկու բաղադրիչները կազմում են մեկ ամբողջի՝ հակադրութեան երկրորդ եզրի ստորին օղակները, իսկ դրանք կապող միավորական հարաբերութիւնը՝ այդ օղակում գործառվող հարաբերութիւնը: Մինչդեռ ժխտման հակադրութիւնը, որպէս բարդութեան անմիջական կազմիչների միջև արտահայտվող հարաբերութիւն, ամենաբարձր աստիճանն է: Եվ քանի որ ամբողջ նախադասութեան կառուցվածքը գնահատվում է այդ անմիջական կազմիչների միջև գործառվող հարաբերութեամբ, ուստի բերված կառուցքը ժխտման հարաբերութեամբ միավորյալ նախադասութիւն է:

Այսպիսով, անհավասարաբեւեռ հարաբերութիւնների համատեղմամբ միավորյալ նախադասութիւնները, որոնցում շարահյուսական հարաբերութիւնները տարբեր աստիճանի վրա են գտնվում, պետք է գնահատել տվյալ գերիշխող հարաբերութեամբ:

1. Արեղյան Մ., Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906:
2. Արեղյան Մ., Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912:
3. Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
4. Աբրահամյան Ա. Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953:
5. Աբրահամյան Ա. Ա., Բայը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962:
6. Աբրահամյան Ա. Ա., Ժամանակակից հայերենի կերպավորության վերլուծական մի քանի դրսևորումների բնութագրման փորձ, ԼՀԳ, Երևան, 1972, № 10:
7. Աբրահամյան Ա. Ա., Վերլուծականությունը արդի հայերենի տարրեր մակարդակներում, ՊՔՀ, Երևան, 1972, № 3:
8. Աբրահամյան Ս. Գ., Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, 1956:
9. Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, Երևան, 1962:
10. Աբրահամյան Ս. Գ., Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965:
11. Աբրահամյան Ս. Գ., Աշակերտի խոսքի զարգացումը, Երևան, 1973:
12. Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1974:
13. Աբրահամյան Ս. Գ., Հայոց լեզու. բառ և խոսք, Երևան, 1978:
14. Աբրահամյան Ս. Գ., Վերջյան Բ. Հ., Փոսյան Վ. Ա., Հայերեն լեզվի դասագիրք, Երևան, 1966:
15. Աբրահամյան Ս. Գ., Առաքելյան Վ. Գ., Փոսյան Վ. Ա., Հայոց լեզու, մաս Բ, Շարահյուսություն, Երևան, 1975:
16. Աբրահամյան Ս. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Օհանյան Հ. Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Երևան, 1974:
17. Աբրահամյան Ս. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Օհանյան Հ. Ա., Խաղիկյան Խ. Գ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Շարահյուսություն, Երևան, 1976:
18. Արայան Է. Ռ., Լեզվի շարահյուսական մակարդակի միավորը և նրա ձևաբանական արտահայտությունը, ԲՆՀ (հաս. գիտ.), Երևան, 1967, № 2:
19. Արայան Է. Ռ., Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը, Երևան, 1982:
20. Ալեքսանյան Զ., Բաղմարարդ նախադասության ուսուցումը, ՍՄ, Երևան, 1956, № 9:
21. Ամիրյան Ա., Քերականական վերլուծությունները 5—8-րդ դասարաններում, Երևան, 1961:
22. Աղայան Է. Բ., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. հ. 1—2, Երևան, 1958—1962:

23. Աղայան Է. Բ., *Լեզուն իբրև համակարգ և իբրև կառուցվածք*, ԲՆՀ (հաս. գիտ.), Երևան, 1972, № 2;
24. Աղայան Է. Բ., *Լեզվարանության ներածություն*, Երևան, 1967;
25. Աղայան Է. Բ., *Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը*, Երևան, 1967;
26. Այտրենյան Ա., *Քննական քերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիննա, 1866*;
27. Առաքելյան Վ. Դ., *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. Ա, Երևան, 1958;
28. Առաքելյան Վ. Դ., *Հայերենի շարահյուսություն*, հ. Բ, Երևան, 1964;
29. Առաքելյան Վ. Դ., *Ներածություն «Հայերենի շարահյուսության»*, Երևան, 1959;
30. Առաքելյան Վ. Դ., *Հայերենի պարբերություն*, Երևան, 1968;
31. Առաքելյան Վ. Դ., *Կրկնության արվեստի մի քանի առանձնահատկությունների մասին*, ՍԳ, Երևան, 1969, № 1;
32. Առաքելյան Վ. Դ., *Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը*, Երևան, 1975;
33. Ասատրյան Մ. Ս., *Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում*, Երևան, 1959;
34. Ասատրյան Մ. Ս., *Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր*, հ. հ. 2—3, Երևան, 1973—1977;
35. Աւարաբեան Ա., *Տարրական քերականություն հայոց աշխարհարար լեզուի*, Ալեքսանդրապոլ, 1903;
36. Բաղդասարյան Էմ., *Միավորյալ նախադասությունների և բացահայտիչ-բացահայտյալի կետադրությունը*, ՀԼԳԴ, Երևան, 1978, № 1;
37. Բաբսեղյան Հ. Խ., *Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն*, Ե., 1953;
38. Գաբրիելյան Գ. Լ., *Շաղկապները ժամանակակից հայերենում*, Երևան, 1963;
39. Գաբրիելյան Գ. Լ., *Ժամանակակից հայոց լեզու. բարդ նախադասություն*, Երևան, 1984;
40. Գյուլբրուդյան Ս. Վ., *Քերականության ուսուցման մի քանի հարցերի մասին*, ՍՍ, Երևան, 1955, № 3;
41. Գյուլբրուդյան Ս. Վ., *Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում*, Երևան, 1967;
42. Գյուլբրուդյան Ս. Վ., *Ակնարկներ հայոց լեզվի մեթոդիկայի*, Երևան, 1970;
43. Գյուլբրուդյան Ս. Վ., *Հայոց լեզվի մեթոդիկա*, Երևան, 1978;
44. Գրիգորյան Աճ., *Շարահյուսական մի քանի հարց*, ՀԼԳԴ, Երևան, 1970, № 3—4;
45. Եղիազարյան Հովհ., *Քերականություն հայկական լեզուի*, Մոսկով, 1839;
46. Բուսանեան Հար., *Հայոց աշխարհարար լեզուի համաձայնություն*, Քիֆլիս, 1911;
47. Իշխանյան Ռ. Ա., *Բակումցի լեզվական արվեստը*, Երևան, 1965;
48. Իշխանյան Ռ. Ա., *Լեզվաբանական վերլուծության սահմանը արդի հայերենի շարահյուսական մակարդակում*, ՀԳ, 1977, № 12;
49. Խղաթյան Ֆ. Հ., *Ոճարանության ուսումնասիրության առարկան և խնդիրները*, Երևան, 1971;
50. Խղաթյան Ֆ. Հ., *Ոճարանական տերմինների բառարան-տեղեկատու*, Երևան, 1976;
51. Ծրագրեր հայոց լեզվի և գրականության (4—8-րդ դաս. համար), Երևան, 1972;
52. Կառապետյան Ա. Ս., *Միավորյալ նախադասության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, «Քնդիսներ Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտի 4-րդ դիտական նստաշրջանի զեկուցումներ»*, Կիրովական, 1976

53. Կարապետյան Ա. Ս., Հակասման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը ժամանակակից հայերենում, ՀՀԳԴ, Երևան, 1980, № 4:
54. Կարապետյան Ա. Ս., Տրոհական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը ժամանակակից հայերենում, ՀՀԳԴ, Երևան, 1980, № 6:
55. Կարապետյան Ա. Ս., Հանդիպադրական հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը ժամանակակից հայերենում, ՀՀԳ, Երևան, 1981, № 5:
56. Կարապետյան Ա. Ս., Ստորոգյալի զեղչումը միավորյալ նախադասության մեջ, Երևան, 1982, № 1:
57. Կարապետյան Ա. Ս., Ժխտման հարաբերությամբ միավորյալ նախադասությունը ժամանակակից հայերենում, ՀՀԳ, Երևան, 1982, № 9:
58. Կարապետյան Ա. Ս., Բարդ համադասական նախադասության դասակարգման հարցի շուրջը, «Թեզիսներ և Արտությանի անվան մանկ. ինստիտուտի երիտասարդ դիտակետները ու մասնագետներին հորելլանական դիտական հաստատրջանի», Երևան, 1982:
59. Կարապետյան Ա. Ս., Ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասությունը ժամանակակից հայերենում, ՀՀԳԴ, Երևան, 1983, № 3:
60. Կարապետյան Ա. Ս., Ստորոգյալի կրկնությամբ միավորյալ նախադասության ոճական նշանակությունը, ՀՀԳ, Երևան, 1983, № 11:
61. Կարապետյան Ա. Ս., Միավորյալ նախադասության ենթական, ՀՀԳԴ, Երևան, 1984, № 4:
62. Կարապետյան Ա. Ս., Միակիզմ միավորյալ նախադասությունը ժամանակակից հայերենում, ՀՀԳ, Երևան 1985, № 10:
63. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 8, Երևան, 1976:
64. Հարությունյան Հ. Ա., Անգեմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:
65. Հարությունյան Հ. Ա., Կառավարումը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1983:
66. Ղազարյան Ս. Ղ., Հայոց գրական լեզվի պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1961:
67. Ղարիբյան Ա. Ս., Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1954:
68. Ղարիբյան Ա. Ս., Հայ մանկավարժական լեզվաբանություն, Երևան, 1969:
69. Ղուկասյանց Հ., Քերականութիւն գրարար լեզուի հայոց ի պետս նորավարժից, Թիֆլիս, 1884:
70. Մալախան Ստ., Գրարարի համաձայնութիւն, Թիֆլիս, 1892:
71. Մանուկյան Ա. Ա., Խոսքի զարգացումը հայոց լեզվի ուսուցման բնթացքում, Երևան, 1969:
72. Մանուկյան Ա., Խոսքի զարգացման մեթոդիկա, Երևան, 1976:
73. Մարգարյան Ա. Ս., Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, 1966:
74. Մելիք-Թաճեցյան Ն., Աշխարհարարի քերականութիւն, Շուշի, 1893:
75. Մխիթարյան Հ. Ն., Շարահյուսության ուսուցումը ութամյա դպրոցում, Երևան, 1962:
76. Մխիթարյան Հ. Ն., Ստ. Պալասանյանի դերը հայոց լեզվի շարահյուսության մշակման գործում, ՀՀԳԴ, Երևան, 1970, № 3—4:
77. Շալունց Ռ. Ն., Հականիշ բառերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1979:
78. Պալասանյան Ս., Գործնական քերականութիւն հայերէն լեզուի, Թիֆլիս, 1974:
79. Պալասանյան Ս., Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Տիֆլիս, 1894:
80. Պապոյան Արտ. Հ., Կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունները արդի հայերենում, Երևան, 1964:

81. Պապոյան Արտ. Հ., Պարույր Սեակի շափածոյի լեզվական արվեստը, Երևան, 1970:
82. Պապոյան Արտ. Հ., Չափածոյի լեզվական արվեստի հարցեր, Երևան, 1976:
83. Պառնապյան Ն. Ա., Ստորագասական կապակցութիւնը արդի հայերենի բարդ նախադասութիւններում, Երևան, 1961:
84. Պառնապյան Ն. Ա., Անշաղկապ բարդ նախադասութիւնները ժամանակակից հայերենում, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 2, Երևան, 1964:
85. Պառնապյան Ն. Ա., Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970:
86. Պառնապյան Ն. Ա., Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում, Երևան,
87. Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ս., Ղաւղոյւլյան Թ., Լեզվաբանական բառարան, Երևան, 1975:
88. Պոդոյան Ա., Նախադասութիւն գեոմետրիկայի և շրջանագծային երկրաչափի անդամներ, ԼՀԳ, Երևան, 1974, № 8:
89. Պոդոյան Պ. Մ., Բայի և դանակային ձևերի ոճական կիրառութիւնները արդի հայերենում, Երևան, 1959:
90. Պոդոյան Պ. Մ., Հայոց լեզու, ուսումնասօթանդակ ձեռնարկ, Երևան, 1976:
91. Ջանուկյան Գ. Բ., Քերականական և ուղղագրական աշխատութիւնները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954:
92. Ջանուկյան Գ. Բ., Լեզվաբանութիւն պատմութիւն, հ. 1—2, Երևան, 1960—1962:
93. Ջանուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969:
94. Ջանուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսութիւն հիմունքները, Երևան, 1974:
95. Ջանուկյան Գ. Բ., Գրարարի քերականութիւն պատմութիւն, Երևան, 1974:
96. Ջանուկյան Գ. Բ., Խղաթյան Յ. Խ., Հայոց լեզու. ոճաբանութիւն, Երևան, 1976:
97. Զրբաշյան Է. Մ., Գրականութիւն տեսութիւն, Երևան, 1974:
98. Սեակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955:
99. Սեակ Գ., Հայոց լեզվի շարահյուսութիւն, Երևան, 1978:
100. Վանեցյան Գ., Հայոց լեզվի ոճաբանութիւն ձեռնարկ, Երևան, 1956:
101. Վանեցյան Գ., Դպրոցական քերականութիւն, Ալեքսանդրապոլ, 1906:
102. Վերդյան Բ., Բարդ ստորագասական նախադասութիւն շարահյուսութիւն, Երևան, 1970:
103. Տեր-Ղեռնդյան Ն., Մայրենի լեզուի քերականութեան տարբերքը, առաջին և երկրորդ մասը, Թիֆլիս, 1906:
104. Քյուրֆչյան Ա. Ն., Անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը և նրա խնդիր ու պարագա լրացումները, Երևան, 1975:
105. Քյուրֆչյան Ա. Ն., ԵՄ էական բայն իբրև ինքնուրույն ստորոգյալ, ԲՆՀ, Երևան, 1979, № 1:
106. Քոսյան Վ. Ա., Ժամանակակից հայերենի բառակապակցութիւնները, Երևան, 1976:
107. Քոսյան Վ. Ս., Ժամանակակից հայերենի նախադասութիւն վերլուծութիւն հարցեր, Երևան, 1976:

108. Адмони В. Г., Введение в синтаксис современного английского языка, Москва, 1955.
109. Адмони В. Г., Типология предложения и логико-грамматические типы предложения, ВЯ, 1973, № 2.
110. Апресян Ю. Д., Иден и методы современной структурной лингвистики, Москва, 1966.
111. Арутюнова Н. Д., Предложение и его смысл, логико-семантические проблемы, Москва, 1976.
112. Атаян Э. Р., Проблемы и методы структурного синтаксиса, Ереван, 1962.
113. Атаян Э. Р., Понятие элементарной синтаксической структуры, Ереван, 1964.
114. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966.
115. Ахманова О. С., Микаелян Г. Б., Современные синтаксические теории, Москва, 1963.
116. Балли Ш., Общая лингвистика и вопросы французского языка, Москва, 1955.
117. Бенвенист Э., Уровни лингвистического анализа, в кн. «Новое в лингвистике», вып. IV, М., 1965, стр. 439—449.
118. Бондаренко А. В., Грамматическая категория и контекст, М., 1971.
119. Будагов Р. А., К теории синтаксических отношений, ВЯ, 1973, № 1.
120. Буслаев Ф. И., Опыт исторической грамматики русского языка, ч. 2, Москва, 1858.
121. Белашапкина В. А., Современный русский язык, Синтаксис, Москва, 1977.
122. Валгина Н. С., Синтаксис современного русского языка, М., 1978.
123. Волгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина Н. И., Цанукевич В. В., Современный русский язык, изд. 4, М., 1971.
124. Васильева Н. М., Структура сложного предложения, Москва, 1967.
125. Виноградов В. В., Введение. В кн. Грамматика русского языка, т. 2, ч. 1, 1954.
126. Виноградов В. В., Основные вопросы синтаксиса предложения. В кн. «Вопросы грамматического строя», М., 1955.
127. Виноградов В. В., Русский язык, Москва, 1947.
128. Вомперский В. П., Панюшева М. С., Почтенная Т. Г., Солганик Г. Я., Формановская Н. И., Современный русский язык, ч. 2, Синтаксис, изд. 2, М., 1976.
129. Вопросы грамматики, М.—Л., 1960.
130. Вопросы синтаксиса современного русского языка, Москва, 1950.
131. Востоков А. Х., Русская грамматика по начертанию его же сокращенной грамматики полного изложения, изд. 2, сп. 5, 1835.
132. Гвоздев А. Н., Современный русский литературный язык, ч. 2, Синтаксис, Москва, 1973.
133. Горнунг Б. В., О характере языковой структуры, ВЯ, 1959, № 1.
134. Грамматика русского языка, т. 2, ч. 1, Москва, 1954.
135. Грамматика русского языка, т. 2, Синтаксис, Москва, 1960.

136. Грамматика русского современного литературного языка, Москва, 1970.
137. Греч Н. С., Практическая русская грамматика, изд. 2, 1834.
138. Гужва Ф. К., Современный русский язык, ч. 2, Москва, 1979.
139. Золотова Г. А., О синтаксической форме слова («Мысли о современном русском языке», Москва, 1969).
140. Звенгинцев В. А., Язык и лингвистическая теория, Москва, 1973.
141. Земский А. М., Крючков С. Е., Светлаев М. В., Русский язык, ч. 2, Синтаксис, Москва, 1971.
142. Зинтер Л. Р., Строева Т. В., Современный немецкий язык, изд. 3, Москва, 1957.
143. Исследования по общей теории грамматики, Москва, 1968.
144. Коротаева З. И., Академик А. А. Шахматов о положениях с однородными членами и о сложном предложении. Материалы архива АН СССР. В кн. Доклады и сообщения института русского языка. Вып. 1, М.—Л., 1948.
145. Кошанский Г. В., Логика и структура языка, Москва, 1965.
146. Коротков Н. Н., Панфилов В. З., О типологии грамматических категорий, ВЯ, 1965, № 1.
147. Кузикян И. К., Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка, Москва, 1959.
148. Малащенко В. П., Детерминанты как общий второстепенный член предложения, РЯШ, 1971, № 5.
149. Мещанинов И. И., Части речи и члены предложения. М.—Л., 1945.
150. Мухин А. М., Структура предложения и их модели, Ленинград, 1968.
151. Мухин А. М., Лингвистический анализ, теоретические и методологические проблемы, Ленинград, 1976.
152. Овсянко-Куликовский Д. Н., Синтаксис русского языка. СПб, 1912.
153. Панфилов В. Э., Языковые универсалии и типология предложения, ВЯ, 1974, № 5.
154. Пешковский А. М., Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6, Москва, 1938.
155. Пешковский А. М., Интонация и грамматика. Известия русского языка и словесности, Москва, 1928.
156. Поспелов Н. С., Выражение временного соотношения между однородными глагольными сказуемыми в строе слитного предложения. В кн. сб. статей по языковедению (профессору МГУ В. В. Виноградову-акад.) изд. МГУ, Москва, 1958.
157. Потебня А. А., Из записок по русской грамматике, т. 1—2, изд. 2, Харьков, 1888.
158. Почтенная Т. Г., Русский язык, Синтаксис, Москва, 1977.
159. Распопов И. П., О так называемых детерминирующих членах предложения, ВЯ, Москва, 1972, № 6.
160. Розенталь Д. Э., Справочник по правописанию и литературной правке изд. 2, Москва, 1971.
161. Руднев А. Г., Синтаксис осложненного предложения, Москва, 1959.
162. Руднев А. Г., Синтаксис современного русского языка, М., 1968.

163. Русская грамматика, т. 2, Синтаксис, Москва, 1982.
164. Русский язык. Энциклопедия, Москва, 1979.
165. Реформатский А. А., Введение в языкознание, Москва, 1967.
166. Скобликова Е. С., Современный русский язык, Синтаксис простого предложения, Москва, 1979.
167. Современный русский язык, ч. 2, Морфология, Синтаксис, Москва, 1964.
168. Современный русский язык, Синтаксис, под ред. проф. Е. М. Галкиной-Федорук, Москва, 1957.
169. Современный русский язык, ч. 2, Синтаксис, под ред. Д. Э. Розенталя, Москва, 1979.
170. Структурный синтаксис английского языка, Ленинград, 1972.
171. Туманян Э. Г., Армянский язык, «Языки народов СССР», Москва, 1966.
172. Фиксель А. М., Беженев Н. М., Курс современного русского литературного языка, Киев, 1965.
173. Хомский Н., Синтаксические структуры. В кн. «Новое в лингвистике», вып. 2, Москва, 1962.
174. Шапинский Н. М., Распопов И. П., Тихонов А. Н., Филипов А. В., Современный русский литературный язык, Ленинград, 1981.
175. Шапиро А. Б., Современный русский язык. Пунктуация, М., 1974.
176. Шахматов А. А., Синтаксис русского языка, изд. 2, Ленинград, 1941.
177. Шведова Н. Ю., Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения, ВЯ, 1964, № 6.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ա— Ա. Ղանալանյան, Հայկական առաժանի, Երևան, 1960:
- ԱԲ— Ա. Բակոնց, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1975:
- ԱԲԵ— Ա. Բակոնց, Հետիւր երկեր, Երևան, 1955:
- ԱԻ— Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ. հ. 1, 3, Երևան, 1973, 1975:
- ԱԻԵ— Ավ. Իսահակյան, Հետիւր երկեր, Երևան, 1955:
- ԱԻԶ— Ավ. Իսահակյան, Հիշատակարան, Երևան, 1977:
- ԱՀԱ— Ալազան, Հյուսիսային աստղ, Երևան, 1956:
- ԱՇ— Ալ. Շիրվանզադե, Երկեր, հ. 4, Երևան, 1950:
- ԱՇՔ— Ալ. Շիրվանզադե, Քառս, Երևան, 1976:
- ԲԵՀ— «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (ամսագիր):
- ԲՀՍԶ— Բ. Հովսեփյան, Սերմնացանները շվեդագրածան, Երևան, 1962:
- ԳԷՔԴ— Գ. Էմին, Քաներորդ դար, Երևան, 1970:
- ԳՄ— Գ. Մահարի, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966:
- ԳՍ— Գ. Սարյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1969:
- ԴԻՎ— Դ. Դեմիրճյան, Վարդանանք, հ. 2, Երևան, 1968:
- ԵԶ— Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1962:
- ԵԶԸԵ— Ե. Չարենց, Հետիւր երկեր, Երևան, 1983:
- ԵԶԺ— Ե. Չարենց, Ժողովածու, Երևան, 1973:

ԷԶԴԷ— Էքերման, Զրույցներ Գյոթեի հետ, Երևան, 1975:

ԹՆԺ— Ա. Ամիրյան, Տ. Էլոյան, Հ. Մխիթարյան, Թեղաղրության նյութերի ժողովածու, Երևան, 1977:

ԺԺ— Հայկական ՍՍՀ օրենքների, Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրերի և Հայկական ՍՍՀ կառավարության որոշումների ժամանակագրական ժողովածու (1961—1962 թթ.), հ. 9, Երևան, 1966:

ԺՀԼ— Ս. Գ. Արրահամյան, Ն. Ա. Պառնապյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղդիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Երևան, 1976:

ԼԱ— Լեո, Անի, Երևան, 1963:

ԼԳՆ— Լեո, Գեղարվեստական երկեր, Երևան, 1959:

ԼՀԳ— «Լրարեր հասարակական դիտությունների» (ամսագիր):

ԼՀՊ— Լեո, Հայոց պատմություն, Երևան, 1946:

ԼՏԱԿ— Լ. Տալատյ, Աննա Կարենինա, հ. 1, Երևան, 1957:

ԽԱ— Խ. Աբովյան, Վերջ Հայաստանի, Երևան, 1959:

ԽԴՌԿ— Խ. Դաշտենց, Ռաջպարների կանչը, Երևան, 1979:

ՀԹ— Հովհ. Քումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. հ. 1—6, Երևան, 1940—1960: Ընտիր երկեր, Երևան, 1973:

ՀԹՍ— Հր. Բամբազյան, Սիամանթո, Երևան, 1964:

ՀԼԳԻ— «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում» (ամսագիր):

ՀԶ— «Հայրենիքի ձայն» (շաբաթաթերթ):

ՀՍՍԲ— Հ. Սահյան, Սեզան, բացվի՛ր, Երևան, 1976:

ՀՍՔԵ— Հ. Սահյան, Քարափների երգը, Երևան, 1968:

ՀՔ— Հր. Քոչար, Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան, 1975:

ՀՔՄՏԶ— Հր. Քոչար, Մեծ տան դավաճաններ, հ. 1, Երևան, 1979:

ԱՄՀԼՏ— Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:

ՄԳՄ— Մուրադյան, Գեորգ Մարգարիտովի, Երևան, 1977:

Մուր.— Մուրադյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1951:

ՄՄ— Մ. Մեծարենց, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1981:

ՄՆՆՏ— Մ. Նալբանդյան, Երկու տող, Երևան, 1954:

ՄՓՀԹ— Մ. Փափագյան, Հուշի թևերով, Երևան, 1978:

ՆԴ— Նար-Դոս, Երկեր, Երևան, 1977:

ՆԶՀ— Ն. Զարյան, Հացավան, Երևան, 1947:

ՆԶԱԳ— Ն. Զարյան, Արա Գեղեցիկ, Երևան, 1967:

ՆՊՀԺՀ— Ն. Պառնապյան, Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1979

Ն. ա.— նույն տեղում:

ՇՏ— Շիրին, Տաղեր, Երևան, 1956:

ՇԻՐՎ.— Ալ. Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. հ. 4, 8, Երևան, 1934, 1950:

ՊԲՀ— «Պատմա-բանասիրական հանդես» (ամսագիր):

ՊՊԵԺ— Պ. Պոռչյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1953:

ՊՍ— Պ. Սևակ, Երկեր, հ. հ. 1—5, Երևան, 1972—1974:

ՍԱՀՀ— Ս. Այվազյան, Ժակատագիրն հայոց, Երևան, 1967:

ՍԳ— «Սովետական գրականություն» (ամսագիր):

ՍԶՄԿՊ— Ստ. Զորյան, Մի կյանքի պատմություն, Երևան, 1955:

ՍԶՀԲ— Ստ. Զորյան, Հայոց բերդը, Երկեր, հ. 6, Երևան, 1962:

- ՍԽԱ— Ս. Խանզադյան, Ավանդատուն, Երևան, 1976:
- ՍԽՄՍ— Ս. Խանզադյան, Մխիթար սպարապետ, Երկեր, հ. 3, Երևան, 1968:
- ՍՄ— «Սովետական մանկավարժ» (ամսագիր):
- ՍՀ— «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ):
- ՍՀԱ— «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր):
- ՎԱ— Վ. Անանյան, Սևանի ափին, Երևան, 1951:
- ՎԳԴ— Վ. Գարրիբյան, Դիմանկարներ, Երևան, 1976:
- ՎԴ— Վ. Դավթյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1975:
- ՎԴԱՄ— Վ. Դավթյան, Անկեղ մորենի, Երևան, 1972:
- ՎՊՀԲԱ— Վ. Պետրոսյան, Հավասարում բազմաթիվ անհայտներով, Երևան, 1978:
- ՎՏ— Վ. Տերյան, Երկեր, հ. հ. 1—3, Երևան, 1960—1966:
- ՎՓ— Վ. Փափազյան, Երկեր, հ. 3, Երևան, 1958:
- ՎՓՀՀ— Վ. Փափազյան, Հետադարձ հայացք, հ. 1, Երևան, 1956:
- ՎՓՍՊ— Վ. Փափազյան, Սրտիս պարտքը, Երևան, 1959:
- ԲԵԺ— ԲաճՖի, Երկերի ժողովածու, հ. հ. 1—4, Երևան, 1955—1956:
- ԲՍ— ԲաճՖի, Սամվել, Երկերի ժողովածու, հ. 7, Երևան, 1956:
- ՔԴՕ— ՀՄՄՀ Քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք, Երևան, 1978:
- ՖՎՄԼՔՕ— Ֆ. Վերֆել, Մուսա լեռան քառասուն օրը, Երևան, 1964:
- ВЯ—«Вопросы языкознания».
- РЯШ—«Русский язык в школе».